

PhD értekezés

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Gyuricza László

A székely falutízesek
**Egy sajátos településrendszer mint a társadalmi-
gazdasági tevékenység kerete**

Ambrus Tünde

Pécs, 2010

Tartalomjegyzék

1. Bevezető	4
2. Célkitűzések.....	6
3 A kutatás módszertana	7
4 Kutatási előzmények	9
4.1. A székely tízesek irodalma	9
4.2. A mentális térképezés irodalma, alkalmazási területe	15
4.3. Az alap és alkalmazott turizmusföldrajzi kutatások irodalma	18
5. A kutatás eredményei – A kutatás eredményei I. A vizsgálat alanyi alapjának áttekintése	19
5.1. Székelyföld természetföldrajzi viszonyai	19
5.2. A Kárpát-medence sajátos településszerkezetének történeti háttere	24
5.3. A tízes mint földrajzi teret meghatározó településszerkezeti és szervezeti alapegység	30
5.3.1. A tízesek térszerkezeti helyének kialakulása és változása a történelmi időkben	32
5.3.1.1. „Kövek, falak, templomok” olvasatai	41
5.3.2. A tízesek településmorfológiai és -szerkezeti sajátosságai napjaink térstruktúrájában	45
5.4. A tízesek társadalmi, gazdasági és kulturális szervezettsége – A felszínmorfológiai kultúrtájelemek tájképformáló hatása.....	53
5.4.1. A tízesek belső szerveződésének dimenziói	54
5.4.2. A tízesbirtok szerveződése és működése – Tízesből közbirtokosság ..	59
5.4.3. A tízesek gazdasági struktúrájához kapcsolódó felszínmorfológiai, morfogenetikai öröksége	62
5.4.4. Szakrális emlékek a tízes térstruktúrájában	67
5.4.5. Az emberi élet sorsfordulóihoz – a születéshez, a házassághoz és a halálhoz – fűződő szokáshagyományok	69
5.4.6. Építészet a széles értelemben vett tízeskultúrában	71
5.4.7. A tízesek művelődéstörténete	76
5.4.8. A tízesnevek burjánzása térben és időben	76
5.5. A tízes térstruktúrája mint etnokulturális kontaktzóna.....	77
5.5.1. A székely tízesek és a román pásztormigráció következtében kialakult települések összehasonlító vizsgálata	80
5.6. Székely őrség avagy őrégi székelység	83
5.6.1. Az őrség földrajzi helyzete és a természeti adottságok szerepe a szerek kialakulásában – Amikor az adott tér szab az életnek teret	84
5.6.2. Az őrégi szerek a székelyföldi falutízesek mérlegén	87
6 A kutatás eredményei II. Falutízesek a mentális térképek tükrében	93
6.1. Tízeseken át keresve az utat	93

6.2.	Mentális térképezés metodológiája, mintavétele, a kutatás hipotézise és feldolgozása	93
6.3.	A célcsoport-vizsgálat eredménye: a vizsgált települések tízesek révén adnak értéket a tájnak.....	96
6.3.1.	A térre vonatkozó információhordozók	96
6.3.2.	A szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak információhordozói	103
6.4	A kontrollcsoport-vizsgálat eredménye: Csíkszentmiklós szegekből alkot értéket a tájnak	112
6.4.1.	A térre vonatkozó információhordozók	112
6.4.2.	A szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak információhordozói	115
7.	A kutatás eredményei III. Turizmus a tízeskultúrában	129
7.1.	Ha a tízes szab a vidéki turizmusnak teret	129
7.2.	A tér sajátosságából építkező vidéki turizmus értelmezése	129
7.2.1.	A vidéki turizmus mint térspecifikus turisztikai termék	130
7.2.2.	A vidéki turizmus mint fejlesztési módszer	132
7.2.3.	A vidéki turizmus mint lokális közösségi alkotás	133
7.3.	A székely tízesek komplex rendszere a turisztikai értékesítés és az örökségvédelem viszonyában	134
7.4	A székely tízesek határokat átívelő konstrukcióban	135
7.4.1.	„... természetesen, Őrség!” – Magyarország legjobban fejlődő vidéki desztinációjától a székely falutízesekig	136
7.5.	A tízeskultúrában megjelenő turizmus fejlesztésének igénye és lehetősége ...	138
7.5.1.	A TDM-modell hatékonysága a tér-, a társadalom- és a gazdaságszerveződésben	145
8.	Az eredmények összefoglalása Következtetések.....	148
9.	A témakör kutatásának további irányai	151
	Köszönetnyilvánítás	152
	Felhasznált irodalom	153
	Ábrajegyzék	168
	Táblázatjegyzék	171
	Melléklet	172
	1. Jegyzőkönyv – Csíkszentmárton 1799	
	2. Jegyzőkönyv – Szépvíz 1801	
	3. Kérdőív – célcsoport-vizsgálat	
	4. Kérdőív – kontrollcsoport-vizsgálat	
	5. A célcsoport-vizsgálat adatainak feldolgozása a SPSS 7.5 for win számítógépes szoftver csomag segítségével	
	6. A kontrollcsoport-vizsgálat adatainak feldolgozása a SPSS 7.5 for win számítógépes szoftver csomag segítségével	

1. Bevezető

Székelyföldön, ha a Csíki-, a Gyergyói-havasok, a Hargita lealacsonyodó vonulatainál vagy éppen a Sóvidéken járunk, gyakran találkozunk a *tízes* kifejezéssel. A tízes mint településtörténeti és tájföldrajzi fogalom a székely társadalomszervezés legkisebb egysége. Ennek a maga nemében egyedülálló területi-települési kategóriának, földrajzi és településszerkezeti entitásnak tekinthető tájértéknek a bizonyítására, illetve értéktudat közvetítő erejére a PTE Földtudományok Doktori Iskola kínál lehetőséget. A lehetőség egyben alkalom arra is, hogy a szakmai publikum körében bemutatásra kerüljön az a sajátos településreliktum, amelyre a magyar geográfia az eddigiek során nem szentelt kellő figyelmet, holott ez egy sajátos kultúrtörténeti értéket képvisel a földrajztudomány egészében.

A történeti-, az általános település- és gazdaságföldrajz, valamint a dinamikus településmorfológia és kultúrgeográfia közös határterületére eső téma Székelyföldnek egy olyan szintetizáló elemzése, ahol a természeti elemek kölcsönhatásával párhuzamosan a történeti realitás a rendező elv. A honfoglalás diktálta szükségszerű védelem és a természeti adottságok keretein belül alakította ki az ember a tízest, és a későbbiek során létezésének magasabb dimenzióit keresve határozta meg a saját fejlődési irányát. Évszázadokon keresztül a tízes organikus rendszere határozta meg a települések lakóinak életvitelét, életminőségét. A tízes integráló erőként hatott, a közösség szintjén egységbe foglalta a lakóit.

A tízest egy egységes gondolati konstrukció keretén belül alapvetően olyan kulturális tökékezésmódnak tekintem, ahol a tér struktúrájában szerepet játszó társadalmi, gazdasági, műszaki szféra szerves része a kultúrának, de a fizikai alapjait és fejlődésének feltételeit a természeti környezet és annak erőforrásai határozzák meg. A tízes olyan történeti és rendszerszemléletű modell a harmadik évezredben is, amely keretet jelent a településfejlesztés számára. Esszenciális lényegnek tartom, hogy a fejlődés, amely törvényszerűen folyamatos jelenség, úgy valósuljon meg, hogy ne kockáztassa a létfenntartó tízesrendszer eltűnését, felszámolását.

Miközben Európa ma a kulturális, nyelvi és vallási sokféleségén túl a saját egységét keresi az eljövendő hatalmak között, olyan egységet, amely különbözik az önző individuumok „nagyvállalatainak” alávetettségétől, a tízesek arra hívják fel a figyelmet, hogy elgondolkozzunk egy közösség üzenetén, amelynek mélyről jövő egységét nem az identitás-látomásra alapozza, hanem olyan sajátosság felismerésére, amely össztársadalmi hozadékot nyújt. Ahhoz, hogy a tízes az öntudatlan átváltozásokat el tudja kerülni – Európát választása közepette – a helyi lakossággal, de Bukaresttel és Európával is meg kell értetni a bejárat utat.

A történeti földrajz keretében végzett székelyföldi kultúrtáj-vizsgálat (kialakulást befolyásoló természeti és társadalmi tényezők, sajátos arculat, megőrző és fenntartó elemek, szerkezetet biztosító folyamatok számbavétele) egyfajta segéd-, illetve háttértudományként járulhat hozzá a településkarakter szerkezetét biztosító tényezők, folyamatok feltárásához, az értéktudat XXI. századi újraértelmezéséhez, az örökségvédelemhez, ugyanakkor lehetőséget is nyithat a területhasznosításhoz. Tudatosíthatja Székelyföld történetiségét, a tízesekhez kötődő életmódbeli hagyatékok társadalmi, gazdasági, szocializációs szerepének fontosságát. A tízesek megértésében valójában már benne van, hogy a ránk szálló örökség beleszól a „jövőbe hajló jelenbe” (Ex

verbum: TÓTH J. 2010), s ebben a közvetítésben – sőt mi több: ilyen közvetítésként – kell megérteni, megértetni.

A tízesek társadalmi tőkét (Ex verbum: HAJNAL K. 2009) jelentenek Székelyföld számára a harmadik évezredben is. E tekintetben nemcsak a történelem, a helytörténet, tágabban a nemzeti önismeret gazdagodhat, hanem lehetőség nyílik arra is, hogy a földrajz a résztudományaival együtt helyet kapjon a településfejlesztés összetettségét igénylő munkában, a területvédelemben és a térhasznosításban egyaránt (ILYÉS Z. 2001).

E dolgozat keretében foglalom össze a székely falutízesekkel kapcsolatos ismereteket, a tízesek kialakulásában szerepet játszó történeti tényeket. Térben és időben vizsgálom, hogy mely természeti és – a tágabb értelemben vett – társadalmi tényezők hatására változtak, fejlődtek, konzerválódtak, vagy éppen sorvadtak el a tízesek. Nem mellékesen hívom fel a figyelmet a globalizáció veszélyeinek hatására, amely ennek a közösségnek az eddig megtartott fegyelmét, gondolkodását, erejét fenyegetheti, ugyanakkor igyekszem bemutatni a székelyföldi területi-települési szerkezetváltás problémáit, illetve ennek a folyamatnak kapcsán hangsúlyt fektetni a kulturális gazdaság és az örökségvédelem térbeli aspektusainak fontosságára, illetve lehetőségeire.

2. Célkitűzések

Mivel a tízes-társadalom évszázadokon keresztül fenntartható módon élt, fontos célként fogalmazódott meg számomra annak vizsgálata, hogy a tízes bölcsessége, világnézete szolgáltat-e napjainkban mérlegelendő tanulságot, követendő modellt. Éppen ezért kutatásom célja rávilágítani egyrészt arra, hogy a székely falutízes a különböző jogintézmények fokozatos, a történelem által diktált változtatásai ellenére mennyire bizonyult stabilnak, hogy a jellegzetes településszerkezeti, -morfológiai és -történeti, valamint néprajzi sajátosság a helyi lakosság körében milyen mértékben ismert, másrészt, hogy a társadalmi-gazdasági szerkezet norma-világában sűrűsödő feszültség kezelésekor a lokalitás értékeire, a tízesek önszerveződő erejére, a közösséget belülről szervezni és működtetni is képes társadalmi intézményre, illetve a tízeskultúrában megjelenő turizmus létjogosultságára, a fejlesztés előtt álló lehetőségekre, az egyedi turisztikai vonzerők halmazára, a térség imázsának erősítésére és – nem utolsósorban – az örökségvédelemre felhívjam a figyelmet.

A dolgozat célja a székely falutízesnek mint „megismerési értéknek” feltárása, értelmezése, valamint kísérlet egy olyan történeti és rendszerszemléletű szemléletformálásra, amely a harmadik évezred elején kiindulási pont lehet a tágabb értelemben vett társadalmi és gazdasági kihívásokra adandó válaszadáshoz. Fontos, hogy a székely társadalmat alkotó önszerveződési formákat, amelyekben a viszonyrendszerek kialakultak, amelyek sajátos szerkezeti felépítettséggel, külön jogállással és feladatkörrel, sokszor eléggé széles körű autonómiával működtek, megismerjük, megismertessük.

Ennek tükrében a tízesek összefüggéseit és lehetőségeit vizsgáló kutatás alapvető céljai a következő pontokban foglalhatók össze:

- a tájkaraktert meghatározó történeti, településmorfológiai sajátosságok feltárása, dokumentálása, ismertetése,
- a falutízesek térbeni azonosítása,
- a kultúrtáj individuumát igazoló kvalitatív és kvantitatív adatok gyűjtése,
- a társadalmi-politikai-szociális és gazdasági feladatok koncepcionális meghatározása,
- a további kutatások kiindulópontjának megalapozása, amely a turizmusföldrajzban rejlő lehetőségek gyakorlati hasznosítását szolgálja.

Mivel a mentális térképezés gyakorlati hasznosítására nem akadt példa Székelyföldön, a dolgozat középpontjában áll annak vizsgálata, hogy e kutatási módszer hasznosan alkalmazható-e a településtervezési, illetve településfejlesztési munkákban. A teória és gyakorlat összekapcsolása érdekében pedig az értekezés egy, a vidékdefiníción alapuló, fogalmi struktúrát ad közre azzal a céllal, hogy a tér sajátosságából építkező turisztikai termék szemléletformálására összpontosítsa a figyelmet, illetve mérlegelje a Turisztikai Desztináció Menedzsment-modell hatékonyságát, valamint alkalmazhatóságának célszerűségét – mint eljárást és eszközt.

3. A kutatás módszertana

Módszertani kihívásnak ígérkezett Székelyföld településtörténeti, néprajzi, nyelvi szempontból manapság is oly jellegzetes településrészeinek társadalmi-művelődési értékeinek, örökségeinek feltárása, valamint a terület gazdasági, infrastrukturális állapotának pontos elemzése. A székelység településszerkezetére, illetve -szervezetére vonatkozó forrásértékű okleveles történeti adatok hiányában ugyanis nehéz eredetkérdésre választ adni. Nem véletlen, hogy a múlt századtól napjainkig számos történeti, néprajzi szakmunka is csak említést tesz a székelység kapcsán a tízesekről. A feledésbe merülés súlyát azonban mindenképpen érezniük kellett a kutatóknak. Ma pedig egyik krónikástól sem illik számon kérni, hogy miért nem hozták összefüggésbe az idődimenziót a tér természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki struktúrájával. Ezen túlmenően a munka alapnehézségét fokozza, hogy releváns, megbízható statisztikai adatok hiányában nehéz megválaszolni a legfontosabb kérdésköröket: a társadalmi, gazdasági, műszaki struktúrák állapotának számszerűsítését.

Annak érdekében, hogy a magyar földrajztudomány történetébe mélyen beágyazott, de eddig kellő figyelmet nem kapott folyamatokat, jelenségeket minél szélesebb körből szerzett információk alapján lehessen elemezni és értékelni, a trianguláció elve alapján (BABBIE, E. 2000), több módszer – elsődleges és másodlagos – került alkalmazásra. A másodlagos kutatás magába foglalta a székelyföldi történeti, néprajzi, nyelvészeti szakirodalom (ORBÁN B. 1869-1871, SZÁDECZKY L. 1905, 1915, BARTALIS Á 1933, KRING M. 1934, ENDES M. 1938, MILLEKER R. 1939, LÁSZLÓ Gy. 1944, BENKŐ K. 1853, DUKA J. 1978, BIERBAUER V. 1942, 1986, GYÖRFFY Gy. 1973, 1990, 1995, IMREH I. 1973, 1983, TARISZNYÁS M 1982, GARDA D. 1992, 1994, 2001, 2002, VÁMSZER G. 1977, 2000, ZAYZON S. 1997, KOLUMBÁN-ANTAL J. 2006, KÁLNOKY N. 2007, EGYED Á. 1999, 2009, BÁRTH J. 2007) tanulmányozását és feldolgozását. A forrásanyag az első és legfontosabb módszertani eszköz volt számomra, hiszen ezek vezettek a tízes fogalmának, kialakulásának és fejlődésének értelmezési problémáinak megvilágításához.

Az elsődleges kutatás keretében pedig a kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtő módszerek közül a mentális térképezést alkalmaztam, amely tulajdonképpen a geográfusok és pszichológusok közösen folytatott kutatásán alapszik: a pszichológusok adják a vizsgálati módszereket, a geográfusok hozzák a földrajzi témát. Az eljárás azokat a kognitív és szellemi képességeket fogja át, amelyek lehetővé teszik, hogy a térbeli környezetről információkat gyűjtsünk, továbbá azt, hogy a térbeli magatartás kialakulásához vezető folyamatokat elemezzük, illetve értelmezzük (DOWNS 1970, LAKOTÁR 2004, GÁL 2006).

A kutatás során a települések mindennapi életében való részvételkor irányított interjút készítettem a helyiekkel. Történeti, diakronikus irányultsággal kérdeztem rá a településrészek meglévő és vélt rendszerére, a nevezéktan ismeretére, birtokviszonyokra, a gazdálkodás módjára, a területhasznosításra. Ezeket az adatokat felhasználtam a földrajzi tér értelmezésénél, a településstruktúrák fejlődési, történeti, genetikai és funkcionális vizsgálatánál, illetve értékelésénél. Az így nyert információkat az adatközlők nevének feltüntetésével ismertetem.

A szociálgeográfiai elemzés leghangsúlyosabb részét a mentális térképezés képezi, amely alkalmasnak bizonyult egy összetett, organikus, komplex rendszer fejlődési-növekedési jelenségeinek értelmezésére, modellezésére. A mentális térképezés elővizsgálatból, cél- és kontrollcsoport-vizsgálatból állt. A feladatsor két részből tevődött össze: tényleges térképezésből, valamint kiegészítő kérdésekből.

A szakirodalom tanulmányozását és a térképek segítségével (I. katonai felmérés 1769-1772, illetve a napjainkban készült térképek) végzett vizsgálataimat helyszíni terepmegfigyeléssel, a falvak morfológiájának vizsgálatával egészítettem ki, amely egy objektívebb kép megrajzolását tette lehetővé.

A történeti és statisztikai adatok felhasználásával összehasonlító elemzést végeztem egy csíkszéki román nemzetiségű enklávével, Lóvésszel (Livezi), amelynek során Székelyföld mint etnokulturális kontaktzóna került vizsgálat alá.

A történelmi tények bonyolult rendszere támasztja alá a XIII. századi nyugat-kelet irányú tömeges székely áttelepítést. A funkcionalitást vállaló tudományok kutatói, a Kárpát-medence egykori határvidékén élő népek leszármazottainak vizsgálata kapcsán lényeges eredményekre irányítják a figyelmet, amelyek eddig elsősorban történeti-kulturális, nyelvi, építészetbeli hagyatékok és szokások összefüggéseiben jutottak kifejezésre. Annak érdekében, hogy a földrajz is – amely a természet- és társadalomtudományok összekapcsolója – meg tudja értetni Székelyföldnek és Őrségnek az összetartó erejét és értékhordozó voltát, összehasonlító vizsgálatot végeztem a Kárpát-medence két végén elhelyezkedő sajátos településszerkezet és a természeti adottságok között.

Mivel a tízeskultúrában megjelenő turizmus létjogosultságát és fejlesztését a belső adottságok és a keresleti trendek egyaránt indokolják, Székelyföld jelenlegi vidéki turizmusának meghatározó jelenségeit és jellemzőit a stratégia-orientált helyzetértékelés módszerének (SWOT-analízis) segítségével foglaltam össze. A SWOT-analízis által feltárt tények a dokumentumok, a terepbejárás, a szakemberekkel tartott konzultációk és a mentális térképek kiegészítő kérdéseire érkezett válaszok összefoglalója, amely számol a realitásokkal és kijelöli azt a fejlesztési irányt, amit a Turisztikai Desztináció Menedzsment-modell mérlegel.

4. Kutatási előzmények

4.1. A székely tízesek irodalma

Minden tudományos kutatás fejlődésének megvannak a maga nélkülözhetetlen feltételei és lépései. Ilyen nélkülözhetetlen feltétel a kutatási előzmények feltárása és rendszerezett számbavétele. Nem vonható ki e követelmény alól a székely szegek, szerek, falutízesek rendszere akkor sem, ha csupán a társadalom és a gazdaságszervezés alanyi feltételeként – tőkeként – értelmezzük, illetve határozzuk meg a harmadik évezred elején.

A térspecifikus települések történeti rekonstrukciójának hitelességét jelentős mértékben meghatározza a rendelkezésre álló forrásanyag, valamint az előmunkálatok stádiuma. A ránk maradt írásos dokumentumok értelemszerűen nagyon részlegesek, mert számos eseményt eredetileg nem is foglaltak írásba az Árpád-kor idején, illetve a XIV-XV. századokban, másrészt az oklevelek elvesztek a történelem viszontagságaiban. Így a történetkutatók merész vállalkozása, hogy a különböző diszciplínák (régészet, nyelvészet, vallás, jog, néprajz) információi alapján a matematikai logika és módszer – *reductio ad absurdum* – alkalmazásával a legvalószínűbb változat mellett érveljenek.

Az írott források késői megjelenésének (XVI. század) oka a székely társadalom sajátos helyzetében keresendő. Mivel a székelység általános kiváltságokkal felruházott népcsoport volt, jogait okiratokkal mindaddig nem kényszerültek bizonyítani, míg nemzetiségi szervezetüket a hűbéri rendszer bomlasztani nem kezdte. A XVI. század második felében végbemenő változások azonban már számottevő okleveles anyag kiadását tették szükségessé.

Szerencsés esetben egy-egy település múltjára utalhatnak a tárgyi emlékek. E téren Székelyföld múltja nagyon szegényes, hiszen a tervszerű régészeti kutatások csupán a harmadik évezred küszöbén indultak útjukra.

A településszerkezet kialakulását a legtöbb neves szakember a honfoglaláskori hadsereg maradványaival hozza kapcsolatba. A későbbi társadalmi, gazdasági tízes-struktúrák fejlődését egységes gondolati konstrukció keretében rendszerként értelmezik.

SZÁDECZKY L. (1905, 1915): *A csíki székely krónika* és *Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége* című tanulmányaiban találunk utalásokat a székely települések ősfoglaláskori keletkezésére.

FODOR F. (1936) a Hadtörténeti közleményekben megjelent *Adatok a magyar gyepük földrajzához* című tanulmánya, noha közvetlenül nem tér ki a tízesek genezisére, érdeklődésre tarthat számot a jelen problémáit faggató és a jövőbe néző kutatók körében. A honfoglalást követő idők magyar gyepűvédelmi berendezkedésének történelmi és nyelvészeti irodalmára támaszkodva helyezi vizsgálat alá a gyepük, gyepűkapuk elhelyezkedését, és jut el a gyepűőrző nemzet fogalmáig, illetve a gyepűterkép szerkesztéséig.

A szerző indokoltnak tartja, hogy földrajzilag különbséget tegyünk a tényleges gyepűvonal és az őrségvonal fogalmai között. A gyepűvonal, azaz a kiépített, mesterségesen erősített vonal nem vehette körül a megszállt területet, csak annak a legvédtelenebb és a leginkább fenyegetett pontjain, főleg a nyugati végeken, a Rába magyarországi vízgyűjtőinek kapuit, az Őrséget, Zalát, valamint a Mosoni-kaput látták el örökkel. A hegységek felé azonban nem volt szükség ilyen összefüggően kiépített,

mesterségesen megerősített védvonalakra, itt valószínűleg csak a völgyeket állták el őrségek, itt-ott pedig figyelőhelyek, leshelyek voltak elhelyezve.

Térbeli rendszerbe állítva, a földrajzi viszonyok kritériumán átszűrve a gyepüket három csoportra osztva mutatja be. E szerint országos, előretolt és belső gyepüket különít el. A Küküllő-mentét, valamint az Olt csíkszéki és háromszéki szakaszát a szerző Erdély legszélső délkeleti előretolt védelmi vonalaként értelmezi. Következtetésképpen kétségtelenül állapítja meg: „... a legbelső... katonailag már akkor sem megfelelő védelmi vonalra van visszaszorítva Trianon által a magyarság. Sőt, sok helyen még ezen belül. Egy évezred után tehát rosszabb helyzetben van a magyarság, mint akkor, amikor még csak messziről jövő lovas nomádok támadását kellett kivédeni kelet felől”.

ENDES M. (1938) a Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékek történetkutatójának gondolkodása egyre inkább a tízesek elsődleges katonai feladatkörére irányul. A tízesek történeti útjának megítélésekor térképezi fel, hogy a székelység a legkisebb hadi egységben, tízesekben telepedett le. A településtörténeti fejlődés e sajátos mozzanataként szögezi le: „A tízesekből lettek később a falvak, s a tízesek ezek tízesei lettek...”

MILLEKER R. (1939) a *Csíki Lapok* című folyóiratban 1932-ben pályázatot hirdetett a témára vonatkozó adatgyűjtésre. Így szeretett volna általa nem ismert helyi adatokhoz jutni az addig a geográfia által is elhanyagolt jellegzetes településtörténet kérdéskörére vonatkozóan. Erre a pályázatra küldte be 1933-ban BARTALIS Ágost és ILLYÉS Elemér a Csík megyei, illetve háromszéki oklevelekre, falukönyvekre alapozó gyűjtését. Így Milleker a *Debreceni szemle* című folyóiratban jelentette meg a maga 40 oldalas tanulmányát *A székely tízesek* címen. Tanulmányában oklevelekre hivatkozva összefoglalja a székelyek megtett útjait („betelepítés”, „letelepülés”, „áttelepítés”) a honfoglalást követően. Hangsúlyozza, hogy a székelység tízesekbe telepedett le. Egy-egy katonai tized harcosainak és családtagjainak telephelyeiből alakultak ki a mai falvak.

A felvetett kérdései természetesen a XXI. század elején is hordoznak aktualitást. Alapvető kérdései a következőképpen fogalmazhatók meg:

- Valóban keleti hozadék-e a tízes, vagy Közép-Európába érve ismerhették meg a székelyek?
- Van-e összefüggés a székelység katonai jellegű tízes szervezete és a szász „szomszédságok” között?
- Azonos töről sarjadtak-e magyarországi polgárvárosok tizedei?

A feltett kérdésekre a kutatás akkori és mai eredményei alapján még nem adhatók megnyugtató válaszok. Milleker azonban a rendelkezésre álló adatokat, történeti szakmunkákat felsorakoztatva alapozza meg következtetéseit.

- Mivel a tízes szám az ázsiai népek – a mongol és török – hadiszervezetében is előfordul, akkor valószínű, hogy nem a római hadi szervezet tükröződik vissza, és nem is a germánoktól vagy frankoktól kellett megtanulniuk azt.
- Szent István törvényei és az oklevelek rendkívül sok adatot tartalmaznak a tizedekről. Nem lehet tudni, hogy a nyelvi egyezésen túl van-e közük a magyarság hajdani szervezetéhez. De kétségtelen, hogy Kézdivásárhelytől Sopronig, Soprontól a Szepességig és a Szepeségtől az Alföldön át Erdélyig kinyomozhatók.

ENDES M. (1938), MILLEKER R. (1939), BIERBAUER V. (1942, 1986) szerint a tízesek elnevezése elárulja a település-beosztás hadi és törzsi eredetét. A szerzők vizsgálatai alapján a tízes ősi letelepedési, szervezeti egység, fejlődési fokozat a földközösségből a magántulajdon felé.

CSIBY A. (1939) *A székely közbirtokossági vagyonok eredete, történelmi és jogi fejlődése az ősfoglalástól napjainkig* című 63 oldalas tanulmányában mutatja be

tízesbirtokok ősrégi vagyoni jogi egzisztenciális szerveződését és működését Gyergyóditró és Gyergyószárhegy települések borszéki közbirtokosságának példáján.

EPERJESSY K. (1940) *A magyar falu településtörténete* című kötetében külön foglalkozik a székely faluval. A székely falu jellegzetes karaktereinek a nemzetiségi szervezetet és a lakosság határőr-foglalkozását tartja. A szerző középpontba helyezi, hogy a székely falu alapja a tízes, amely nem csak települési, hanem katonai és gazdasági egységet is jelentett, hogy a föld közös nemzetiségi tulajdon volt, amit később felváltott a falvak szerinti földközösség.

LÁSZLÓ Gy. (1944) rendszerben gondolkodva erősítette meg a tízes szervezet fontosságát.

DUKA J. (1980) néprajzi jellegű tanulmányt közölt Csíkszentlélek tízeseiről. Leírásában ábrázolja a térben elkülönülő tízesek XX. századot megelőző társadalmi életét.

GYÖRFFY Gy. (1973, 1990, 1995): munkáiban kiemeli, hogy a tízes szervezet régi keleti pusztai intézménynek számít, amelyet a hadi rend konzervált; Szent István király pedig felújította és kiterjesztette az egész népre, feltehetően annak felismerésével, hogy a tízes szervezeti forma nem volt idegen a keresztény európai államokban sem. Az államalapítás korában tehát a tízes-százazas szervezet összeegyeztethető volt a római birodalom romjain felnőtt európai államok tízes-százazas szervezési hagyományaival. Ezért található GYÖRFFY I. (1926) a Hajdúbozsórményen és Hajduszoboszlón, MILLEKER R. (1939) Kecskeméten, ZOLTAI L. (1939) Debrecenben, CSIZMADIA A. (1942, 1983) a dunántúli városokban (Győr, Szombathely, Kőszeg), KÓS Károly (1979) Széken, BÁRTH J. (1984, 1986, 2002, 2007) Kecelen, Kalocsán, Gyulafehérváron, illetve Kolozsváron a tizedbeosztás és a tizedesség nyomaira. Mindehhez még hozzátehető, hogy olyan települések közigazgatásában is szerepe volt a tizednek, amelyek a XVIII – XIX. századokban települtek. Ezt a tényt támasztja alá a székelyföldi román települések (Lóvész, Várhegyfülpe), valamint az alföldi Kecel példája, amelyek nyilvánvalóan a közigazgatás praktikus elemének igényeként alakultak ki.

IMREH I. (1973, 1983) kolozsvári történészprofesszor a székely faluközösség emlékirataként nyújtotta át *A rendtartó székely falu* és *A törvényhozó székely falu* című munkáit. Könyvében egy elsüllyedt, lassan a múltba veszett, de a székelységben és tágabban a keleti népeknél a mai napig élő tízesek világáról vallatja a forrásanyagokat. A rendelkezésre álló források alapján elővigyázatosan ismerteti a tízesek útjának megítélését. A XVII-XVIII század faluját azonban mindenképpen a tízesek szerkezeti egységeként emeli ki. A társadalomszervezetről, a faluközösségről, a hagyományokról, szokásokról szóló fejezetekben emlékeztet arra, hogy a legtöbb székely falu ősi településrend szerint tagozódott, melyeknek élén a választott vezető, a tizedes állt. Hangsúlyozza, hogy a tízesszervezet, illetve -beosztás fennmaradásához hozzájárult a viszonylag nagy lélekszámú közösség és a nagy belterületi település optimális szervezhetőségének követelménye. Imreh István rámutat arra, hogy a tízesszervezet a legerőteljesebben Csík-, Gyergyó- és Kászonszéki vidéken (*1. ábra*) bontakozott ki, és itt is maradt fenn a leginkább mint tájkaraktert meghatározó fontos térszerkezeti elem.

IMREH I. – PATAKI J. (1992) a *Kászonszéki Krónika* című munkájukban áttekintést adnak a tízesek XVII-XIX. századi életéről, szerepéről, működéséről. Eszerint a tízes mint a faluközösség alapegysége számos feladatot látott el: közmunkát szervezett, határpásztorokat állított, vállalta az egyház, az iskola épületeinek, kerítéseinek építését, javítását, részt vett a tűzvédelemben, kijelölte a hidak javítását, a perekben anyagi felelősségvállalás esetén jogalanyként szerepelt, igazságot szolgáltatott, erdőt, mezőt, szénafüvet birtokolt, szervezte a bikatartást.

TARISZNYÁS M. (1982), Gyergyóvidék kutatója rövid, de információgazdag fejezetet szentelt a gyergyói tízeseknek. Összefoglaló jellegű történeti tudósítása arról

tájékoztató, hogy a hajdani tízesek jelentős vagyonnal rendelkeztek. A tízesek szántóföldeket, kovácműhelyeket, malmokat (liszt, fűrész), tőkepénzt, erdőt birtokoltak. Fontosnak tartja kiemelni, hogy a tízeseknek temetkezési társulatai voltak, hogy az esztenatársaságok, rózsafüzértársulások tízesek szerint szerveződtek. Előfordult, hogy tagjainak kamat ellenében kölcsönt is adtak.

GARDA D. (1991, 1992, 1994, 2001-2002) történész, politikus az 1990-es években és a XXI. század küszöbén több tanulmányban, előadásban kifejtette, hogy a székelyeket hajdanán tízes csoportokban telepítették le. A XIII – XIV. századokban szinte összefonódott a tízes katonai és településformáló szerepe. A tízes ugyanis egy bizonyos közösséget foglalt magába. A tízes jelentéssel bíró önálló szóképzési elemet pedig a tíz katonai mustrára- vagy hadbaküldésének tényéből eredezteti. A lakosság fokozatos növekedésével a tízesek összenőttek”. „A XIV. században egy falu már három-négy tízest is magába foglalhatott”. „Nem a falvakat osztották tízesekre, hanem a tízesek egyesüléséből jött létre a székely falu”. A tízes katonai funkciójának lassú megszűnésével a szerző kiemeli: „a tízsbíró elvesztette katonai tizedesi beosztását, és fokozatosan esküdtté vált” (GARDA D. 1994).

GARDA D. (1994) hangsúlyozza, hogy a XVI. századi források a tízes szerepének a megváltozását érzékeltetik. A fejedelmi hatalom többször megpróbálta ráerőszakolni a székelysége a családonkénti hadszolgálatot. Egy 1558-ból származó forrás arról tudósít, hogy csupán a lófők esetében sikerült érvényesíteni a központi kormányzat ilyen irányú akaratát. „A székelység többségét alkotó gyalogosok sohasem jelentek meg teljes létszámmal a hadban. A főnépek a továbbiakban is három-négy páncélos katonával voltak kötelesek jelen lenni a mustrán”.

Az 1562-es évi felkelés után a székely község társadalmi státusza is alapjaiban változott: „először libertinusi-, később pedig egyrészt jobbagyosra került.” Bár a XVII. században a politika formálói figyelmen kívül hagyták a tízes katonai feladatát, a századvégi lustrák és II. Rákóczi Ferencnek az 1704-es esztendei összeírása rámutat a tízesek hadszervező szerepkörére. Mindezt GARDA D. (1994) helytörténeti kutatásokkal is alátámasztja. Az eredmények jelzik, hogy a falvak tízeseinek szerepük volt a XVIII. századvégi, a XIX. század eleji, az 1848-49-es szabadságharc, a XIX. század második felének háborúiban részt vevő katonák kiválasztásában és számontartásában.

A kutató tudósít továbbá arról, hogy a XVIII. század elején a gyergyóremetei tízeseknek külön havasuk volt, ahol tízesenként szervezték a pásztorfogadást és állatlegeltetést. Utal arra, hogy az 1921. évi és az 1945. évi földreform végrehajtása a tízesek keretében valósult meg. Fontosnak tartotta megemlíteni a tízesek művelődésszervező, kulturális szerepét is.

A gyergyószentmiklósi tízesek kutatási eredményeinél hangsúlyozza a tízesek birtokszabályozó szerepét, amely abban nyilvánult meg, hogy a sok egyéni erdő- és legelőfoglalást közfölddé alakították. Fontos megjegyezni, hogy a nyugati szakemberei (OLUFSEN, O. CHR. 1821, MOLBECH, K. 1847, MAURER, G. L. 1856, MAINE, H. S. 1875, 1890, GRIMM, L.J. 1899) szintén a XIX. században mélyedtek el a falusi vagyonszervezés kutatásában. Tudományos igényességű kutatásuknak értéke, hogy kimutatták a dán, brit, illetve a germán törvénykönyvekből és a földközösség létét igazoló okiratokból az erdők, legelők, illetve szántók feletti közös birtoklás XII-XIII. századból származó hagyományait. Írásaikban ismertetik a közösség belső rendjét, viszonyát, az igazgatást és a bíraskodást, ugyanakkor bemutatják a föld- és erdőközösség bomlásának a folyamatát.

A székelyföldi, főképp a csíkszéki falvak tízeseinek neveit a XIX. század közepe óta többen, többször igyekeztek számba venni és megörökíteni. BENKŐ K. (1853), ORBÁN B. (1869), BARTALIS Á (1933), BALÁS L. (1953), ENDES M. (1938), VÁMSZER G. (1977),

CSOMORTÁNI M. (1985, 1997/a, 1997/b) közölték a csíki településekhez kapcsolódó nevek listáját.

A tízesnevek céltudatos feltárására, genezisére és megörökítésére VÁMSZER G. (1977) áldozott számottevő energiát. Az 1934 és 1940 közötti időben végezte a kutató, gyűjtő munkáját Csík-, Gyergyó-, Kászonfiúszék falvaiban, amikor Csíkszeredában tartózkodott. Az adatgyűjtést nagyrészt személyesen, interjúk, kérdőívek segítségével végezte. Munkájának egy részét 1977-ben jelentette meg *Életforma és anyagi műveltség* című gyűjteményes kötetében. Munkásságának jelentős része a totalitárius rendszer ideológiája miatt kiadatlan maradt. A szorgalommal és kitartással összegyűjtött dokumentációs anyagot – az államszocializmus könyörtelensége ellen – lánya, Vámszer Márta mentette meg.

A VÁMSZER G. (1977) által összeírt tízesek, szegek, szerek utcák, patak völgyek régi elnevezései, az elpusztult falutízesek, a hajdani útvonalak megjelölésével együtt a települések múltját magyarázzák, megmaradásukat pedig példázzák. A 2000. évben megjelent *Helytörténeti adatok a hajdani Csíkvármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez* című gyűjteménynek kiemelkedő érdeme, hogy összehasonlító elemzést végez az Orbán Balázs és Endes Miklós által feljegyzett tízesekkel. Az említett feljegyzések között számos számbéli és nevezéktani különbséggel találkozhatunk. A másfél évszázad alatt mutatkozó különbségek többféle okkal magyarázhatók. Az egyik alapvető oknak magát a tényleges változást tekinthetjük. A másfél évszázadnyi öltő alatt bizonyos tízesek egymásba olvadtak, mások korábbi tízesekből kiváltak. Egyes nevek feledésbe merültek, mások felerősödtek, és ismét mások a „burjánzás” áldozatává estek. A másik ok a kutatás módszerében és közlésében keresendő. Előfordulhat, hogy az adatközlők keverték a falurész és a tízes fogalmát. Bizonyára a tízesek határait sem értelmezték egyformán a falvakban élő adatszolgáltatók.

A székelyföldi helynévkutatásban kiemelkedő szerepet játszik CSOMORTÁNI M. (1985, 1997/a, 1997/b), a Babeş Bolyai Tudományegyetem tanára, aki összegyűjtötte a csíki falvak földrajzi neveit, és több alkalommal közzé is tette. A felcsíki helynevek önálló kötetben, az alcsíki falvak földrajzi nevei a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények oldalain jelentek meg.

A csíki helynévanyag birtokában a kutató 1995-ben konferencia-előadást, majd 1997-ben tanulmányt szentelt a csíki tízesnevek kérdésének *Csík tízesnevei* címen. Előadásában, illetve tanulmányában egyfajta kísérletet tett a mai élő csíki tízesnevek bemutatására. Pontosabban komplex leíró névtani vizsgálatok keretében 27 falu 106 tízesének névanyaga alapján igyekezett feltárni e névfajta típusjellemzőit, belső rétegződését, valamint az egyes falvak helynévrendszereiben e névtípus konkrétan kirajzolódó részrendszer-típusait.

EGYED Á. (1999, 2009) megerősíti, hogy a székelyek ösfoglalók voltak Székelyföldön, a XIII. század folyamán alakították ki a faluhálózat térbeni struktúráját, a letelepedést követően pedig faluközösségekben éltek. A közös birtoklás emlékei századokon át fennmaradtak; a határ területéből minden család ún. *nyílföldet* kapott saját használatra. Ez a legszorosabb összefüggésben állt az általános hadkötelezettséggel. Minden arra képes székely férfi személy szerint tartozott a katonaszolgálat teljesítésével, a tehetősebbek lóval, a szegényebbek gyalogosan – hangsúlyozza EGYED.

BALÁZS L. (1994, 1995, 1999) a Csíkszentdomokoson végzett kutatómunkája alapján három részre tagolt műben (*Szeretet fogott el a gyermek iránt, Az én első tisztességes napom Menj ki én lelkem a testből*) foglalja össze az emberi élet sorsfordulóihoz – a születéshez, a házassághoz és a halálhoz – fűződő szokáshagyományokat.

VOFKORI L. (1998, 2004) az *Utazások Székelyföldön* (első és második kiadás) című útikalauzban a településhálózat fejezetben tesz említést a tízesekről. Rövid áttekintésben találkozhatunk a tízesekkel foglalkozó kutatók szemléletével.

A székelyföldi szakemberek kutatásai közül ZAYZON S. (1997) A Magyar Földtudományi Szakemberek Világtalálkozóján, a GEO '97 keretében szervezett szakmai rendezvényen tartott előadását, illetve az ötoldalas kéziratát emelem ki – *Falutízes és településszerkezet címmel* – mint a téma tanulmányozásához ihletet és jelentős segítséget nyújtó információhordozót.

BOTÁR I. (2001, 2009) régész, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem 2001-ben végzős hallgatójaként ismeri fel a csiki középkori templomok kutatásának lényegét. A 2002 és 2007 között végzett kutatási eredményeit a *Kövek, falak, templomok* című kiadványban foglalja össze. E kötetben nyolc csíkszéki középkori templom történetét (csíkszenttamási, csíkszentdomokosi, csíkdelnei, csíkrákosi, csíkszentkirályi, csíkkozmási, csobotfalvi, csíkmindszenti és csíkmenasági) teszi közzé. A vizsgált települések részösszefoglalóiban hangsúlyozza a szerző: „az Árpád-kori székelyföldi településtörténet vizsgálatakor tudatosítani kell, hogy csak az írott adatok alapján nem lehet hiteles történeti képet rajzolni”. Csíkszéken is „bebizonyosodott, hogy a késő középkortól ismert plébániatemplomokban is számolni kell Árpád-kori templomok nyomaival, amelyeket a 1332-1337-es pápai tizedjegyzék vagy az azt követő oklevelek nem említenek” – emeli ki a kutató. Sőt, a XII. században már állt kőtemplomok maradványai azt bizonyítják, hogy a települési hullámok időrendjét is felül kell vizsgálni (BOTÁR I. 2008).

A térspecifikus településszerkezet kialakulásának és változásának kérdésében fontos mondanivalója lesz a régészetnek, még ha egyelőre kevés adattal is tud hozzájárulni a felelethez.

BÁRTH J. (2007) néprajzkutató *Az eleven székely tízesek* című munkájában a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek XVII – XX. századi működésének rendjét, sajátosságát mutatja be elsősorban néprajzi aspektusban. Ezen települések tízeseinek részletes bemutatásával járult hozzá a tízesekről alkotható kép árnyalásához, napjaink ösztársadalmi feladatának koncepcionális meghatározásához, illetve kijelöléséhez. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek mikrovilágát kimagasló elemző és szintetizáló készséggel ismerteti a szerző.

BÁRTH J. az említett kutatók munkáihoz viszonyítva irányt változtat a tízesek genezisét tekintve új horizontot teremt. Az csak természetes, hogy a szerző mindjárt a kötet elején a székely tízes eredetét elemzi, hiszen ez mindenfajta székely falutörténeti kutatásban döntő fontosságú kérdés. A székely települések tízesei legrégebb írott emlékeinek hiányára hivatkozva hangsúlyozza, hogy nem bizonyítható folytonosság a székely letelepedés korának településformában is tükröződő katonai tízes szervezete és a koraújkorai települési-társadalmi alegység jellegű tízesek, falurészek között. Ezért a szerző úgy véli, hogy a tízeseket nem a katonai szervezethez való alkalmazkodás hozta életre, hanem a XVII. században megnövekedett közösség jobb szervezhetőségének praktikuma, illetve igénye, amit az újkorban a hatalmi tényezők tovább élesztettek és éltettek. Viszont éppen Csíkszentlélek tízesei kapcsán fogalmazta meg nyomatékosan a szerző: „... hegyekkel, szántókkal, rétekkel elválasztott apró falucskák benyomását keltik”, „...Szentlélek tízesei egymáshoz közel fekvő, de egymással nem érintkező kis falvak képét mutatják”, „...hajdanán bizonyára külön falvakként éltek”, „...A négy aprócska falu önálló határral, de közös intézményekkel (templom, iskola, községháza, közbirtok) rendelkeztek”.

A Romantika és ráció az irodalomban című fejezettel – annak ellenére, hogy kiemeli a bizonytalanságot alátámasztó forráshiány tényét – BÁRTH J. ítéletet sugall a XX-XXI. század történeti irodalmáról. Szemlélete során a szerző párhuzamot von a XVI

században már létező szász „Nachbarschaftjainak” (Segesvár, Szeben, Brassó), a dunántúli, a felföldi és az alföldi, valamint a Székelyföldön kívüli erdélyi települések (Győr, Sopron, Székesfehérvár, Eger, Besztercebánya, Lócse, Debrecen, Karcag, Kecskemét, Szeged, a Hajdú-városok, Kolozsvár, Szék) XVII – XIX. századi társadalomszervezésének fertályainak, tizedeinek és a román „vecinătateinek” a világa között (magyar fordításban mindkettő szomszédságot jelent). Az írott szász források korábbi említettségével (1526-ban Segesvár, 1533-ban Brassó, 1563-ban Nagyszeben) a szerző inspirál arra, hogy a székelyföldi települések sajátossága német hatásra alakulhatott ki. Erre a szemléletre még a szakma nem reagált, komolyabb visszhangot nem váltott ki.

Álláspontom értelmében nem csupán a Fiság-menti tízesek lakóinak volt üdvös a neves néprajzkutató analízáló és szintetizáló munkája, hanem a néprajzkutatónak is kedvező volt a településekkel – elsősorban egyházmegyéjével, de családjával és a Csíki Székely Múzeum régi könyvgyűjteményével – való kapcsolata, hiszen ezek javarészt megőrizték a tízesek XVII-XVIII. század írott anyagát. A Csíkszéki tízesek kutatója 7770 oldalnyi tízesiratot tanulmányozhatott. Néhány egyedi, különleges iratfajta mellett leggyakrabban a protokollumkönyvek tízesjegyzőkönyveit, konstitúcióit, tízesleveleit, adás-vételi megállapodásait, szabályzatait, törvénykezéseit elemezte. Gyakran tapasztalta azonban, hogy sok „...a rosszul fogalmazott, pontatlan írás. Rengeteg a rosszul másolt, elírásokkal, szótévesztésekkel, betűkihagyással, ismétléssel terhelt irat ... annak ellenére, hogy a záradékot jeles férfiak tanúsítják. Ami a kor hivatalnokait illeti – folytatja a kötet szerzője – gyakran rossz fogalmazáskészség, rossz helyesírási készség, figyelmetlen írás és hanyag másolás tényével szembesült a kutató”.

Mentségül felhozható, ha erre egyáltalán szükség van, hogy egyszerű földművesek vagy mesteremberek vállalták a tízes írásbeli teendőit. A grammatikailag szegényes jegyzőkönyvekben azonban az is le van írva, hogy a jó munkát végző jegyzőket a tízes fával jutalmazta. Vajon melyik magyar falu, legyen az erdélyi vagy határon túli, tud felmutatni hasonló tartalmú és számú XVIII-XIX. századi levéltári anyagot (Ex verbum: Szócs J. 2008).

Kérdés, hogy a XIII-XV. század írott forrásainak hiányára hivatkozva tagadható-e a tízesek XIII – XV. századi léte. Talán a térben jól kirajzolódó települések szeges, szeres, tízesmagjai, csomópontjai (mai köznyelven központjai) is utólag, a XVII. századi társadalomtörténeti vonatkozású szerveződések eredményei? Nyugvópontra nem térhet az a válasz sem, hogy a Kárpát-medence többi településén is a XVII. században vette kezdetét következetesen a tízesszervezet és annak a településszerkezeti képből történő megjelenítése.

Említésre méltó, hogy a könyv írója a névformánssal ellátott köznévi lexémát a szabályostól eltérően következetesen röviden írja. Én azonban a történeti előzmények és párhuzamok ismeretanyagának tudatában és a felhasznált irodalom szemléltetésénél is a szabályos alak mellett maradtam. Ezt a „merényletet” azzal a törekvéssel vállaltam fel, hogy hozzájáruljak a helyesírás szabályainak betartásához, illetve ne provokáljam a nyelvészek ingerküszöbét.

4.2. A mentális térképezés irodalma, alkalmazási területe

A mentális (kognitív) térképezés irodalmának feldolgozása nem az operacionalizált célok közé tartozik, csupán a kutatási módszer értelmezése szempontjából kerül sor a definiálásra, illetve az alkalmazási terület számbavételére.

A mentális térképezés azokat az értelmi és emocionális képességeket fogja át, amelyek lehetővé teszik, hogy a térbeli környezetről információkat gyűjtsünk, továbbá azt, hogy a térbeli magatartás kialakulásához vezető folyamatokat vizsgáljuk.

A II. világháború és az 1970-es évek között a mindent számokkal és képletekkel kifejezni igyekvő földrajzot forradalomszerűen váltotta fel az embert a vizsgálata központjába állító geográfia. A földrajz a különböző társadalomtudományokkal - elsősorban a szociológiával és a pszichológiával - kapcsolatot teremtve és azok kutatási módszereit is alkalmazva új dolgokat tudott felmutatni a tér vizsgálatában. Ezt a korszakot nevezik a földrajzban "behaviourista" korszaknak (a behaviour szó az angolban viselkedést, magatartást jelent). A fő vizsgálati terület az ember viselkedése a térben, a térbeli magatartást meghatározó tényezők, illetve a tér észlelésének a kérdése.

Tulajdonképpen tehát három tudományág ismeretanyagának és eszköztárának összekapcsolásából született kutatási eljárás, amely a geográfusok és pszichológusok közösen folytatott kutatásán alapszik: a pszichológusok és a szociológusok adják a vizsgálati módszereket, a geográfusok hozzák a földrajzi témát.

A behaviorista geográfia kiindulópontja az a szemlélet, hogy az emberek viselkedését és cselekvését a tér objektív struktúrája mellett a személyes érzékelés határozza meg. A lejátszódó folyamat végterméke nem csupán síkbeli ábraként él a tudatban, hanem a térről alkotott ismeret, tapasztalat, emlék, vélemény, sőt előítélet formájában is. Alapvetően ugyan kartográfiai elemekre épül (utak, irányok, távolságok, természetes és antropikus tereptárgyak helye), azonban ezekhez az egyéntől függő pozitív és/vagy negatív tartalmak kapcsolódnak. Míg a kartográfiai alkotóelemek a tájékozódás meghatározó komponensei, addig a térhez kapcsolt tudati adaléktartalom az élet számos területén befolyásolja az egyén viselkedését (migráció, gazdasági tevékenység, munkavállalás stb.). Ez azt jelenti, hogy a tér nem csak tárgyiasult objektumokkal ismerhető meg, hanem a hozzá kapcsolódó tapasztalatokkal, értékrenddel is meghatározható, emocionális élmények (legyen az pozitív vagy negatív) alapján is leírható. „Az egyéni tapasztalati, szubjektív tér a mentális tér” – határozza meg NEMES N. J. (1998). Ez a felismerés új irányt nyitott a tér értelmezésének.

A tudatban élő információk felszínre hozatala módszertani és célirányultsági kérdéskör, hiszen a módszer helyes megválasztásakor tulajdonképpen két irányt jelölő művelettel kell szembenézni. A területi kutatásokban gyakran szinonimaként jelent meg a kognitív térképezés és a mentális térképezés fogalma és gyakorlata. Ennek eredményeként születnek meg a kognitív illetve a mentális térképek. Az első esetben azonban a tértől az egyén felé irányuló, befogadott, megismert, raktározott műveletesítésről van szó; az utóbbi pedig a kollektív tudás mellett tartalmazza az egyéni attitűdöket, a személyes emlékeket, élményeket, azt, ahogyan az egyén használja a teret. Tehát a mentális térkép nem csupán a fejben lévő, a fizikai teret leképező kép, hanem a térhez kapcsolódó komplex reprezentáció, amely nagymértékben függ az előhívás helyzetétől és a vizsgálat céljától. GÁL V. (2006) a következőképpen értelmezi ezt a különbséget: „A folyamat talán a fényképezéshez hasonlítható leginkább, ahol az exponálás és az előhívás eltérő műveletet jelent”. A mentális térképek egyszerre mutatják meg az objektív és a szubjektív tudást, illetve térérzékelést.

A mentális térképen általában egy, az adatközlő által rajzolt térképet (ábrát) értjük, amelyet közvetett módon a tájékozódás, a többletinformáció, a félreérthetetlen értelmezés céljából kérdésekkel, interjúkkal, kísérletekkel lehet kiegészíteni.

A kognitív térkép fogalma TOLMAN, E. C. (1948), az amerikai kísérleti pszichológus nevéhez kötődik. A kutató a patkányokon végzett kísérletében vizsgálta a tanulási folyamatot, amelynek során arra a következtetésre jutott, hogy az állatok nem csak a táplálékhoz vezető utat tanulták meg, hanem a táplálék helyét is. Az emberállat is

ugyanezen az értelmi folyamaton megy keresztül, állandóan tanulja a dolgok, jelenségek térbeni helyét, irányát és az emocionális jelentőségét, szükségletét: így alakulnak ki a kognitív térképek.

Az egyének a térről alkotott szubjektív kép-előhívásával és feldolgozásával LYNCH, K. építész foglalkozott az 1960-as években. Az Amerikai Egyesült Államokban megjelent behaviorista iskola képviselője a hagyományos térfelfogással szemben a társadalom által érzékelt teret helyezte a kutatása középpontjába. Vizsgálatát három amerikai városban – Bostonban, Los Angelesben, Jersey Cityben – végezte. A felmérésben részt vevőknek egy üres papírlapra emlékezetből kellett lerajzolniuk településük térképét. A többletinformációkat a kiegészítő kérdés feleleteiből nyerte.

A kutató arra akart fényt deríteni, hogy a városok struktúrája, szerkezete befolyásoló tényező lehet-e azok olvashatóságára. Vizsgálta továbbá, hogy az adott város modellezésében mekkora súllyal jelenik meg az objektív tér. A kapott eredmények alapján LYNCH, K. (1979) arra a következtetésre jutott, hogy a városok szerkezete, utcahálózata, tagoltsága, egyedisége az, ami a rajzok minőségét és értelmezhetőségét meghatározza. Úgy vélte, hogy a felsorolt elemek súlya határozza meg a város jellegét és olvashatóságát. A térképekre feltüntetett elemeket a kutató öt csoportba sorolta („Lynch elements”).

LYNCH, K. munkájára alapozva számos városban végeztek hasonló tanulmányokat az 1960-as, 1970-es években. Az 1980-as években a budapesti egyetemisták körében is folytattak hasonló vizsgálatokat (CSÉFALVAY Z. 1994). A LYNCH-féle ötös csoportosítást alkalmaztam a jelen kutatásban is.

A mentális térképezés módszerének meghonosítója és egyben első alkalmazója Magyarországon CSÉFALVAY Z., aki a budapesti város-imázst kutatta a földrajzszakos tanítványai körében. A szubjektív főváros-kép meghatározó elemei a közlekedési útvonalak, a Duna-hidak és a belváros centrális szerepe. Az említett tereptárgyaknak, illetve tereknek a gyakorisága azzal magyarázható, hogy a várost ezek teszik jól áttekinthetővé, valamint itt helyezkednek el azok a létesítmények, amelyek a megkérdezettek számára fontosak.

A mentális térképezés módszertanáról LETENYEI L. (2005, 2006) írt, akinek a „mentális térkép-szerkesztő ábécéje” segítséget jelent az ezt az eljárást választó kutatóknak.

A mentális térképezés kutatói idővel több alkalmazási eljárást dolgoztak ki. PETER G nevéhez kötődik, hogy megadott objektumokat, területegységeket valamilyen rendezőelv szerint kell csoportosítani (MICHALKÓ G. 1998, HAGETT, P. 2006). A térképek készítésénél lehetőség van arra is, hogy ne teljesen üres papírlapot kapjanak a felmérésben részt vevők, hanem egy-egy tereptárgy feltüntetésére, vagy az adott terület körvonalának bejelölésére is mód van.

A mentális térképezést alkalmazó vizsgálatok napjainkban ismét reneszánszukat élik. A módszert a környezetpszichológia mellett a településfejlesztő kutatások, a turizmus, az oktatás egyaránt eredményesen fedezte fel. A teljesség igénye nélkül az utóbbi évtizedben a következő kutatási területeken alkalmazták a mentális térképezést:

- térhasználat kutatás, városképvizsgálat (TÍMÁR J. 1992),
- helyismeret (SIPOS Zs 1996, GÁLNÉ HORVÁTH I. 1998, MESTER T. 2005, MOLNÁR M. 2008),
- településfejlesztés (LETENYEI L. 2001, 2005, BÍRÓ A. Z. 2005),
- határ és határmentiség (HÁRDI T. – NÁRAI M. 2001),
- regionális vizsgálat, régióismertség (GÁL V. 2006),
- Magyarország szomszédairól alkotott képének vizsgálata (LAKOTÁR K. 2004, 2005, 2006),
- magyar-portugál mentális térképezés (MAKÁDI M. 2003),

- országismeretség (KISS J. – BAJMÓCZY P)
- turizmuskutatás (CSÉFALVAY Z. – FISCHER, W. 1990, MICHALKÓ G. 1998),
- szociológiai kapcsolatháló-elemzés (BOROS E. – CSITE A. – LETENYEI L. 1999)
- szuburbanizációs folyamatok elemzése (PÁSZTOR GY., 2004, MESTER T. 2005)
- európai környezet (pozitív és negatív területek vizsgálata) (BAJMÓCZY P – CSIKOS Cs. 1997).

Részösszegzésként megállapítható, hogy a mentális térképezés módszerének alkalmazási területe sokrétű (oktatás, turizmus, térhasználat, településfejlesztés, -tervezés, imázs) és többszintű (kontinentális, határokat átívelő, országos, regionális, kistérségi, települési). A kétirányú működésű módszer kiválasztása, az adatok felvételének megtervezése a vizsgálat céljától és az előhívás helyzetétől függ. A mentális térképezés módszerének a használatával kvantitatív és kvalitatív információhordozókhoz juthat a kutató. A földrajztudomány képes számos más társadalomtudomány (pszichológia, szociálpszichológia, szociológia, történelem, antropológia) eredményeinek integrálására.

4.3. Az alap és alkalmazott turizmusföldrajzi kutatások irodalma

Az alap és alkalmazott turizmusföldrajzi kutatási eredmények tekintetében elsősorban a Pécsi Tudományegyetem Turizmus Tanszéke munkatársainak közel egy évtizedes munkájára támaszkodtam. Dr. AUBERT ANTAL szakmai vezetésével 2007-ben jelent meg *A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei és eszközei* című szakkönyv. A kötet tanúsítja, hogy a turizmus összetettségének megértéséhez, a rendszer folyamatának szervezéséhez és irányításához, a térbeni összefüggések kibontakozásához és a fejlesztések szakmai megalapozásához nélkülözhetetlen a földrajzi szemlélet, illetve a földrajz módszertára. 2008-ban jelent meg LENGYEL M. szerkesztése alatt a *TDM működési kézikönyve*, amely részletes betekintést ad a rendszer működéséről. A Magyarországi Nemzeti Turizmus Stratégia ajánlásai (NTS 2005-2013) szintén tartalmazzák azt a használható irányelvet, amelyet a Turisztikai Desztináció Menedzsment-modell mérlegel.

A külföldi kutatók köréből TIMOTHY, D. (1998), RITCHIE, J. R. B. – CROUCH, G. I. (2003) amerikai és BIEGER TH. (2003) német származású kutatók foglalkoztak részletesen a *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective* és a *Management von Destinationen und Tourismusorganisationen* című kötetekben a turizmus rendszerszerű értelmezésével, a turizmus fenntarthatóságának kérdéskörével, a desztináció fogalmának elméleti megközelítésével és végső soron a Turisztikai Desztináció Menedzsment-modell gyakorlati alkalmazásának kidolgozásával.

Székelyföldön a Hargita megyei turizmusfejlesztési stratégia kidolgozása során HORVÁTH A.– PETELEY A. (2008a) és NAGY B. (2009) két angol nyelvű publikációban (*Creating the Conceptual Framework of Tourism Destination Management in Giurgeu Basin*) szenteltek figyelmet a szerves turizmusfejlesztésnek.

A vidéki turizmussal kapcsolatos gondolatok, következtetések alakulását JOHNSTON R.(1970), CROMPTON, J. (1979), WOLFGANG A. (1990), AUBERT A. (1990, 2001, 2007), LENGYEL M. (1992), SZABÓ G. (1993, 2000), PUCKÓ L. – RÁCZ T. (1998, 2003), GYURICZA L. (1998, 2001, 2008), SÜLYÖK J. (2001), HAJNAL K (2002, 2008, 2010) TASNÁDI J (2002), HORVÁTH A. (2003, 2008, 2010), MICHALKÓ G. (2004, 2007), VOFKORI L. (2004), BERKI M. (2005), HANUSZ Á. (2005), VERES L. (2006), DÁVID L. (2007), CSAPÓ J. (2008) GRUIA R. – ARDELEANU D. (2008) kutatói munkássága alapján kiadott szakkönyvek, publikációk, értekezések és a WTO közleményei (1979-2002) határozták meg.

5. A kutatás eredményei

A kutatás eredményei I. A vizsgálat alanyi alapjának áttekintése

A történeti földrajz keretében végzett komplex székelyföldi kultúrtáj-vizsgálat eredményeit és értékeléseit a használt módszerek szerint három kategóriába csoportosítva, tizenegy szempont szerint ismertetem:

Eredmények I.: A kutatás alanyi alapjának áttekintése

- földrajzi helyzet, természeti adottságok,
- történeti háttér,
- a tízes mint földrajzi teret meghatározó településszerkezeti alapegység,
- a tízesek társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetsége,
- a tízes térstruktúrája mint etnokulturális kontaktzóna,
- székely őrség avagy őrségi székelység; őrségi szerek a tízesek mérlegén.

Eredmények II.: Székely tízesek a mentális térképek tükrében

- tízeseken át keresve az utat.

Eredmények III.: Turizmus a tízeskultúrában

- a tér sajátosságából építkező vidéki turizmus értelmezése,
- a székely tízesek komplex rendszere a turisztikai értékesítés és az örökségvédelem viszonyában,
- a székely tízesek határokat átívelő konstrukcióban,
- a tízeskultúrában megjelenő turizmus fejlesztésének igénye és lehetősége.

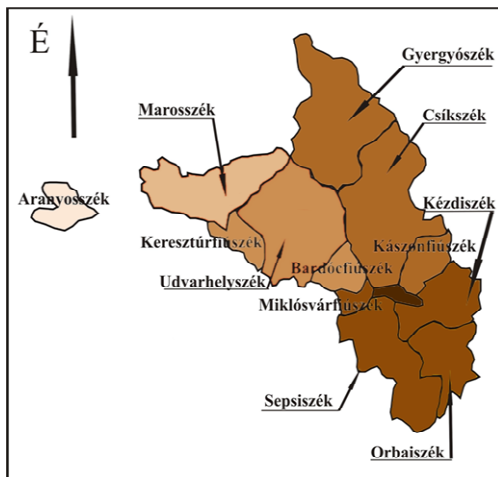
5.1. Székelyföld természetföldrajzi viszonyai

Ennek a fejezetnek a fő célja, hogy számbavegye Székelyföldnek azokat a természetföldrajzi adottságait, amelyek szerepet játszottak a falutízesek kialakulásában, és amelyek befolyásolták a tízesek térbeli alakulását.

Székelyföld a Kárpát-medence történeti tájainak rendszerében a tágabb értelemben vett Erdély egyik középtája (VOFKORI L. 2004), ahol a geofaktorok komplexuma egy jellegzetes, körülhatárolható természeti-történeti-néprajzi tájegységet hozott létre. Az etnikai szigetként megjelenő terület a Keleti-Kárpátok középső és déli részén, Erdély keleti peremén a zárt székely-magyar tömböt jelenti. A Besztercei-hegyvidék, a Háromszéki-havasok és az Erdélyi-Mezőség által közrezárt háromszög alakú terület 12 800 km²-t ölel fel (ORBÁN B. 1868-1871). Határainál zömmel románok élnek, délnyugaton pedig Szászfölddel érintkezik. A változó közigazgatási beosztás azonban többször is módosította a tájegység határait. Ezért amikor napjainkban ki akarjuk jelölni Székelyföld területét és határait számos nehézséggel kell szembenéznünk. Jogtörténetileg azoknak a területi közigazgatási egységeknek az összessége, ahol a székely jog volt a meghatározó. Ezek: Udvarhelyszék, Keresztúr és Bardóc fiúszékekkel, Háromszék (Kézdi-, Sepsi-, Orbaiszék) Miklósvár fiúszékekkel, a természetföldrajzi szempontból egymástól jól elhatárolt területi egységekből álló Csík- Gyergyószék (egyenrangú társszékek) és Kászonfiúszék, Marosszék valamint az Aranyosszék enkláve (1. ábra). A fiúszékek a székek mellett

léteztek mint nem teljesen önálló, de jelentős közigazgatási és bíraskodást gyakorló közigazgatási egységek (KÁNYA J. 2003).

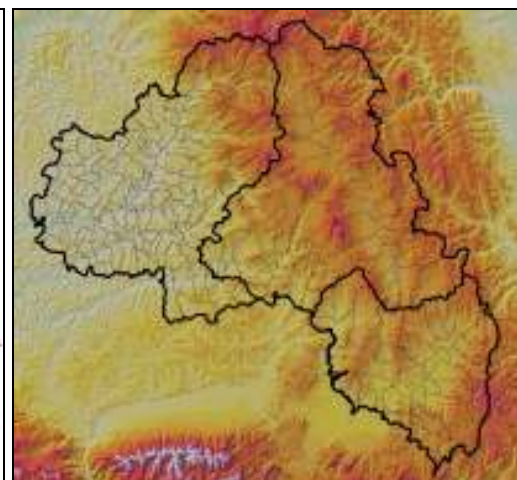
A magyar etnikai szigetként megjelenő Székelyföld mai meghatározása akár a turisztikai kézikönyvek, akár a rendelkezésre álló statisztikák tükrében a Kovászna, Hargita és Maros megyék alkotta területet öleli fel (2. ábra). Ez jelentősen eltér a történelmi Székelyföld meghatározásától, határvonalától, és természetesen feltételezi az 1968-as megyésítés diktálta területi behatárolás elfogadását, sőt a román fejlesztési törvény (2000) érvényesítésének gyakorlatát, amely Székelyföldet a Központi Fejlesztési Régióba sorolja Brassó, Fehér, Szeben megyékkel együtt, Gyulafehérvár központtal.

1. ábra A székely székek
(Forrás: KÁNYA J. 2003 alapján szerk. AMBRUS T. 2007)

2. ábra Székelyföld közigazgatási besorolása
(Forrás: KASSAY J. 2003 alapján szerk. AMBRUS T. 2007)

Gyakorlati szempontból ez a besorolás kétségtelenül kedvezőtlen, hiszen a román politikai taktika jegyei ismerhetők fel. Ezen a ponton merül fel a regionális potenciál fogalmának újraértelmezése. Mindezt nevezhetjük „alulról történő elhatárolásnak” vagy „autonóm kijelölésnek”. Mindaddig, amíg meg nem történik az önmegvalósítást biztosító térségi öntudat kinyilvánítása, az a választási lehetőség adódik, hogy a természeti környezetből és a közösségi tudatból rajzoljuk ki területét. A határok és közigazgatási besorolások, valamint a természeti szféra összefüggéseit a 3-4. ábrák szemléltetik.

3-4. ábrák A határok és közigazgatási besorolások, valamint a természeti szféra összefüggései (Forrás: <http://elekes.adatbank.transindex.ro>, PÉTER P. 2007)

Székelyföld mai földje az újharmadidőszakban állt össze. Geológiai felépítésében részben vagy teljességében a kristályos-mezozoós övezet, a flis övezet, a neogénkori vulkáni övezet, az Erdélyi-medence és a hegységközi medencék szerkezeti egységei vesznek részt.

A *kristályos-mezozoós övezet* alapközetei a Székelyföld legrégebb képződményét foglalják magukba. A paleozoikum és a mezozoikum tengeri üledékeiből tevődik össze. A paleozoikum végére az akkorra már kialakult kristályospala-rétegek hosszanti tengelyük mentén (észak-északnyugat – dél-délkelet) lesüllyedtek, míg a hegység peremén körkörösén feldomborodtak. Így alakult ki egy nagy tektonos bemélyedés a Nagyagymás geoszinklinálisában. Benne rakódtak le kisebb-nagyobb szünetekkel a triász, jura és a kréta korok jobbára meszes rétegei. Az egész hegységrendszer a krétakor vége felé a kéregmozgások hatására emelkedett ki. Ugyanakkor, a K-Ny irányú áttolódások takaróredős szerkezetet alakítottak ki, ráborítva a kristályos őspalákat a fiatalabb mezozoós rétegekre (KRISTÓ A. 1995, ZSIGMOND E. 1999).

A kristályos kőzetösszletnek két típusa alakult ki: az epimetamorfitek vagy kevésbé átalakult fiatalabb kőzetcsoport (fillitek, kloritos-szericitespalák és grafitpalák, palás kvarcitok és savas-magmás kőzetek rétegsorai), az ún. *Tölgyesi-sorozat* és a mezometamorfizmus vagy erősebben kristályosodott idősebb kőzetcsoport (kvarcos, földpátos gnájszok, szemes gnájszok, csillámpalák, vulkáni eredet nyomait viselő magmatitok és amfibolitok rétegsorai), az ún. *Ráró-hagymási sorozat* (KRISTÓ A. 1995, ZSIGMOND E. 1999).

A mezozoós triász és jurakori képződmények homokkövekből, vörös színű mészkövekből, dolomitokból és márgákból állnak, s bennük jelen vannak az említett korokra jellemző vezérkövületek. A felszínre bukkanó tömbökben – Besztercei-havasok, Gyergyói-havasok déli részén, Nagyagymásban, a Csíki-havasokban a Terkő-nyeregtől a Gyimesi-hágóig, Persány-hegységben – jelen van az exo- és endokarszt formavilág.

A *flis övezet* alkotó kőzetei a homokkövek, konglomerátumok, márgák. Ebben az övezetben egyenlőtlenül oszlanak meg a kréta és a paleogén üledékes rétegei. Hosszú sávokban, párhuzamosan futnak le a Keleti Kárpátok egészében, így Székelyföld területén a Gyergyói-havasokban, a Csíki-havasokban, a Nemere-hegységben, illetve a Kárpátkanyar hegyvidékén is. Ezek az É-D irányban húzódó vonulatok antiklinálisokba (redőnyereg) és szinklinálisokba (redőteknő) rendeződtek. Szerkezetük az ún. pikkelytakarós vagy takaróredős szerkezet. Ezen belül a rétegek felborultak és egymásra torlódtak egy Ny-K irányú nyomóhatás következtében (alpi orogén), az idősebb rétegek (kréta) megjelentek a felszínen, és maguk alá temették a fiatalabbakat (eocén, oligocén) (KRISTÓ A. 1995, ZSIGMOND E. 1999).

A *neogén vulkáni övezet* a Kárpátok kialakulásával összefüggő erőteljes vulkáni tevékenység eredménye. Ez a vulkánosság építette fel Európa legnagyobb vulkáni hegységkoszorúját – a felvidéki Garam folyó vidékétől a Hargitáig.

A vulkánosság egyik jellemzője, hogy időben húzódott nyugatról kelet-délkelet felé. A jelenség oka azzal magyarázható, hogy a szubdukció során az egymáshoz közeledő lemezszegélyek ollószerűen záródtak. Másképpen fogalmazva, a szubdukció csak áttételesen és megkésve idézhetett elő tűzhányó-tevékenységet. A K/Ar kormeghatározási vizsgálatok szerint a Kelemen-havasok idősebb andezitjei 7-10 millió, a Görgényi-havasokban a Fancsal 6,8 – 8,5 millió, a Mezőhavas 6,3-7,3 millió, a Dél-Görgényben a Délhegy 5,9 – 7,1 millió, a Somolyó 5,8- 7,0 millió, az Észak-Hargitában az Osztoroskráter 5,8-6,3 millió, a Madarasi-Hargita 4,0-5,5 millió, a Középső-Hargita fiatal andezitje 4 millió évesek. A Déli-Hargita legészakibb kúpja a Nagyköbük 3,6-4,4 millió, a Kakukk-hegy 2,2-2,8 millió, az Olton túli kitörések még fiatalabbak, a Csomád krátere csak

félmillió évesek, az utolsó lávafolyás pedig csupán 0,2 millió éves (KARÁTSONY D. – PÉCSKAY Z. – SZAKÁCS S. – SEGHEDI I. 1992).

Fő alkotóeleme a különböző típusú andezit (amfibolos, piroxén tartalmú). Kisebb területeket foglalnak el a kvarctartalmú, illetve a bazaltos andezitek. Ennek a vulkánizmusnak a fiatal mivolta határozza meg az elsődleges vulkáni formák, a vulkáni szerkezet formáinak jelenlétét Székelyföldön.

A Csíki-havasok nyugati lábainál az újkori vulkánosság képviselői is jelen vannak, mint a Zsögödi-szoros, a Rákosi-szűkület tektonikus küszöbje, a Csíkrákos fölötti 10 km hosszú Kőd-vonulat (neck) vagy a Csíkszereda keleti határában lévő Nagy- és Kis-Somlyó, valamint a három Suta vulkáni kúpjai. Ezek képezik azokat a geológiai rendellenességeket, amelyek „elkalandoztak” szülőanyjuktól, a Hargitától.

Európai viszonylatban is egyedülálló a vulkanikus utóműködés következtében kialakult szolfatára típusú gázömlések, a szénsavas ásványvízforrások (borvizek) és a különböző iszapok és gyógytőzegek változatossága és gyakorisága.

Székelyföld nyugati részére kiterjedő, töréses szerkezetű süllyedék az *Erdélyi-medence*. A medence szerkezete a felsőkrétában kezdett kialakulni. A kristályos-mezozóos hegyvonulatok lepusztulásából és a vulkanikus tevékenységből származó közettörmelék által töltődött fel. A medence belső részében márga, homok, dacittufa lerakódása volt a jellemző. (ELEKES T. 2001). A miocén elején szűnt meg az összeköttetés a Pannon-tengerrel. Így az Erdélyi-medence beltengerré vált, és nagy kősótelepek halmozódtak fel. A képződmények minősége és színe igazolja a változatos ősföldrajzi viszonyokat

A valáhhiai tektonikai fázisban a medence teljes egészében megemelkedett, és szerkezete jelentősen módosult: az antiklinálisok és a szinklinálisok hosszanti és átlós sorozata alakult ki. A Mezőségeen és a Küküllő-menti dombvidéken a dómszerkezet, a keleti peremvidéken a diapírredő-szerkezet jellemző (VOFKORI L. 2004).

A *hegységközi medencék* kialakulásának okai azok a kisebb törésvonalak mentén történő besüllyedések voltak, amelyek a kéregmozgások, de különösképpen a vulkanikus tömeg-felhalmozódás következtében jöttek létre. A süllyedések azonban nem egységesek, hanem haránt irányú törésvonalak medencerészekre (Borszéki-, Bélbori-, Gyergyói-, a hármas osztatú Csíki-, Kászoni-, valamint a több részmedencéből álló Háromszéki – Brassói-medence) tagolták, amelyeket jól elválasztanak egymástól a kristályos kőzetekből és középkori üledékekből alkotott medence-talapat fennmaradt küszöbei vagy a törésvonalak mentén feltörő vulkánosság.

A változatos földtani felépítés és szerkezet alapján három nagy domborzati tájegységet különböztethetünk meg:

- 2000 m magasságig emelkedő, hágókkal, völgy-szorosokkal, csúcsokkal tagolt hegységek és platók, amelyek további három alegységre tagolódnak (kristályos-mezozóos, flis, vulkanikus övezet),
- 800 m átlagmagasságú, az Erdélyi Szubkárpatok gyűrt szerkezetű dombsága, amelyeket a két Homoród, a két Küküllő, illetve a Fehér-Nyikó völgyei tagolnak. Ennek a dombsági tájnak jellegzetessége a dóm vagy kupolaszerkezet, a sómozgással összefüggő diapír szerkezet, valamint a felszíni földcsuszamlások, a suvadások,
- 400-800 m magasságban található, északról dél felé alacsonyodó és egyre tágasabb hegységközi medencék, illetve medenceperemek.

A táj változatosságát növeli a közettani-morfológiai egységek váltakozása, valamint a folyók (Olt, Maros, Tatros, Küküllők, Homoródok) és patakok által kialakított harántvölgyek, völgyfolyosók, teraszok, hordalékkúpok.

A különböző domborzati típusok találkozási vonala vagy a folyók jelenléte fontos szerepet játszanak a Székelyföld természetes határainak kialakításában és a belső részegységek elhatárolásában is.

Székelyföld területére a mérsékelt kontinentális *éghajlat* jellemző, rövidebb meleg évszakkal, hosszabb zordabb téllal. Az erdőhatár fölötti magaslatok éghajlata tipikusan hegyvidéki. A hegységközi medencéknek is sajátos éghajlati vonásai vannak: gyakori a hőmérsékleti inverzió és a köd. A domborzati formák lépcsőzetes megoszlása és a hegyvonulatok merőleges fekvése a nyugati szelekkel szemben különleges éghajlati viszonyok kialakulásához vezetett. Elkülöníthetjük a magas és a közepes hegységek éghajlatát a hegységközi medencék, illetve az Erdélyi- medence klímájától.

A Köppen-féle éghajlat-osztályozás szerint Székelyföld éghajlata a D övbe sorolható. A D öv boreális éghajlati öv, amelyre szélsőségesen nagy évközi hőmérsékleti ingás jellemző. A megye klímája a D éghajlati övön belül a D.f. altípusba illeszkedik. A D.f. altípus pedig a hideg telű, egyenletes évi csapadék-eloszlású, télen is csapadékos éghajlatnak felel meg (PÉCZELY Gy. 1979), vagy ahogy a helyiek tartják „kilenc hónap hideg, és a többi nem meleg”.

Székelyföld három nagy folyó *vízgyűjtő* területét rajzolja ki. Keleten és délen, valamint délnyugaton az Olt, északkeleten és északon a Maros gyűjti össze a sűrű vízhálózatot képező folyóvizeket. A keleti irányban (Moldva felé) tartó Tatros a Gyimesvidék fontos tájrajzi eleme, a Szeret vízgyűjtő területéhez tartozik.

A medencék központi tengelyén húzódó törésvonal mentén számos ásványvíz tör a felszínre. Az ásványvíz-lelőhelyek hatféle változata ismeretes Székelyföld területén (IPÓ L. – JAKAB K. 1974).

- Kristályos övezetek repedéseiben és üregeiben összegyűlt vízkészletek. Rendszerint bikarbonátos, Ca-, Mg-tartalmú szénsavas ásványvizek (Tölgyes, Bélbor és Borszék körzetében csoportosulva),
- Homokkő képződmények félig áteresztő rétegeiben és a tektonikus repedésekben meggyűlt bikarbonátos, meszes, sós, szénsavas, néha kénes ásványvizek (Kásson- patak felső medencéjében, valamint Csíkbánkfalván),
- Miocén üledékekben összegyűlt víztartalékok, amelyek kapcsolatban vannak a gázhalmazállapotú szénhidrogénnel, sötömzsökkel, illetve jódos, sós, brómos, magas bór, kálium tartalmú ásványvizek (Erdélyi-medence keleti felében, Parajd, Bencéd, Székelyudvarhely, Homoród vidékén),
- A Hargita-hegység közeteinek repedéseiben felhalmozódott bikarbonátos, kalciumos, vasas, néha kénes ásványvízöszlet (Hargitafürdő, Csíkszentimre és Tusnád között),
- A Hargita-hegység és a Csomád peremi vulkanikus, üledékes övezetének piroklasztit breccsaiban, agglomerátumaiban, mikroagglomerátumaiban összegyűlt ásványvizek (a Hargita nyugati oldalán, Kápolnásfalu, Homoródfürdő, Szentegyháza, Kiruly, Lövéte helységek, valamint Tusnádfürdőn található bikarbonátos, káliumos, sós, vasas és szénsavas feltörések),
- A Gyergyói-, a Felcsíki-, az Alcsíki- medencék negyedkori és pliocén kori áteresztő rétegeiben meggyűlt vizek – vasas, szénsavas és CaCO₃-os vizek – amelyek talajvíz, illetve mélységi vízréteget képeznek.

A földtani, domborzati, éghajlati és vízrajzi adottságok változatos és gazdag *ökoszisztémát* alakítottak ki. Az alpesi törpecserjék elterjedése korlátozott, csak 1800 méter fölötti csúcson jelenik meg a magcsákó (*Dryas octopetala*), a havasi harangvirág (*Campanula alpina*), a törpe harangrojt (*Soldanella pussilla*), a havasi ibolya (*Viola alpina*), a fiadzó keserűfű (*Polygonum viviparum*). A szubalpesi cserjék két nagy biocönózis csoportot

alkotnak: a nagy termetűek csoportját, ahová a törpefenyő (*Pinus mugo*), a havasi éger (*Alnus viridis*) tartozik és a kis termetűek csoportját, amely a törpe borókát (*Juniperus sibirica*), hangaféléket és főleg a havasszépét (*Rhododendron kotschyi*) öleli fel. A fenyvesek – lucfenyő (*Picea abies*), jegenyefenyő (*Abies alba*) vörös fenyő (*Larix decidua*) – nagy és összefüggő területet főleg a Hargita-, Görgényi-, Kelemen, Gyergyói-, Nagybagmási-, és a Csíki- havasok területén foglalnak el, 1200-1600 méter magasságig. A hegységközi medencék területén a gyakori hőmérsékleti inverziók miatt alacsonyabban húzódnak. A bükkösök és a bükk elegyesek – bükk (*Fagus silvatica*), lucfenyő (*Picea abies*), vörös fenyő (*Larix decidua*), gyertyánfa (*Carpinus betulus*), tölgyfélék (*Quercus*), hársfélék (*Tiliaceae*), kőrisfélék (*Fraxinus*), szilfafélék (*Ulmaceae*), juharfélék (*Aceraceae*) – főként a Hargita- és a Görgényi-hegységek nyugati lejtőjén, illetve az Udvarhelyi-dombságon, a Mezőséken és a Küküllő-dombságán találhatóak. A tölgyesek – tölgy (*Quercus silvatica*) – erdőtöredékként vannak jelen a Nagy- Küküllő és a Nagy-Homoród közötti területen, 400-600 méteres magasságban. Az eutróf tőzeglápok biocönózisa – májmoha (*Marchantia polymorpha*), erdei zsurló (*Equisetum silvaticum*), pajzsika faj (*Dryopteris phegopteris*), törpenyír (*Betula humilis*), mocsári kötőrófű (*Saxifraga hirculus*), lizinkafélék (*Lysimachia ferisifora*) – az intrakárpátikus medencék alján találhatóak, ott, ahol a nedvesség egész évben magas.

Székelyföldön igen változatos *talajtípusok* alakultak ki, szoros összefüggésben a közettani felépítéssel, a domborzati formákkal, a klimatikus, a hidrológiai és botanikai feltételek befolyásával. A hegységek, dombsági területén főleg sziklás, köves váztaalajok, andoszolok, barna talajok, savanyú barnaföld és podzolos (luvikus) barna erdőtalajok fordulnak elő. A hegyközi medencékben és a Küküllők dombvidékén, agyagbemosódásos barna erdőtalajok, agyagbemosódásos podzoltalajok, csernozjomok, öntéstalajok, rendzina (litomorf) és hidromorf talajok képződtek (JAKAB S. 1970).

Részösszegzésként megállapítható, hogy a természeti szféra és a társadalom megjelenése között minden esetben kimutatható az összefüggés. A domborzati, vízrajzi, éghajlati, valamint a biogeográfiai viszonyok sajátosan alakították a települések térbeli helyzetét, a gazdálkodás módját (nyílföldek, teraszos földművelés, muzsda), valamint a települések belső életjelenségeit.

A települések több mint kétharmada a folyóvölgyek mentén völgyteraszokon vagy völgytalpi szélesedéseken, a medencék peremén helyezkedik el, amint azt a helynevek is mutatják (Olt mente, Maros mente, Nyárad mente, Nyikó mente stb.). A medencék peremén kiterjedt mezőgazdasági területtel rendelkező nagyobb falvak alakultak ki, míg a kisebb folyóvizek, patakok mentén kis- és aprófalvak húzódnak.

A természeti elemek által kijelölt határnak Székelyföld belső térszerkezetében is fontos szerepe van. A fizikai adottságokra és a térinterpretációra egyfajta zártság jellemző azonban a zártság, amely a közösségi és az egyéni magatartásban is megmutatkozik, másként fogalmazva Székelyföld viszonylag homogén területek heterogén halmaza.

5.2. A Kárpát-medence sajátos településszerkezetének történeti háttere

A magyar történeti tudomány hosszú évtizedek óta adós a székely kérdéssorozat (Kik?, Mikor?, Honnan?, Hogyan?) tartalmában gyarapodó ismeretek nyugvópontra helyezésével. Történetének vitatott részleteiben a „honfoglalás”, „csatlakozás”, „betelepítés”,

„letelepülés”, „áttelepítés” terminusok dominálnak, amelyek olyan lényegesnek tartott, több századot átforgató dilemmát vetnek fel, melyek érdeklődésre tarthatnak számot a jelen problémáit faggató és a jövőbe néző társadalomkutatással foglalkozó tanulmányokban. Ennek a kérdéskörnek a részét képezi a székely településszerkezet és –morfológia alakulása is.

A székely tízesek, szegek létezése napjainkban cáfolhatatlan, amely nemcsak a nyelvészet, a régészet, a történet-, a néprajztudomány és a művelődéstörténet számára fontos tényanyag, hanem a település-, a népesség-, a környezet-, a gazdaságföldrajz szerves részének is tekinthető.

A belterületi objektumokat, folyamatokat, jelenségeket jelölő köznévi tízes lexéma a székely nyelvjárásban falurészt jelent. A magyar helynévkutatás hagyományait követő CSOMORTÁNI M. (1985, 1997/a) rámutat, hogy ezzel a jelentéssel azonban sem az értelmező, sem a nyelvjárási, sem a történeti szótárak ide vonatkozó szócikkeiben nem találkozhatunk, holott jellegzetes névformánsként a nyelvjárási földrajzi köznevek csoportjába is beleillik.

A térspecifikus településszerkezet kutatásakor a honfoglalás és ezen belül a székelyek be- és letelepítésének körülményei adnak támpontot (SZÁDECZKY L. 1905, 1915, BARTALIS Á 1933, KRING M. 1934, FODOR F. 1936, ENDES M. 1938, MILLEKER R. 1939, KNEIZSA I. 1939, BIERBAUER V. 1942, LÁSZLÓ Gy. 1944, GYÖRFFY Gy. 1973, 1990, 1995, SZABÓ J. 1999, VARGA V. 2001, KRISTÓ Gy. 2002, GARDA D. 1992, 1994, 2001, 2002, KOLUMBÁN-ANTAL J. 2006, KÁLNOKY N. 2007, EGYED Á. 1999, 2009), amelyek segítségével kerül összegzésre ebben az alfejezetben a tízes településszerkezet kialakulásában, fő fejlődési jellegzetességeiben szerepet játszó haditechnikai, a társadalmi, a gazdasági, a kulturális és az etnikai tényezők hatása.

Ismert, hogy az ország birtokbavétele a IX. század végén indul útjára. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medence kompakt tájegységét vette birtokba, amely a korabeli nagy hatalmi szférákon kívül esett, egységes államalakulathoz nem tartozott. A magyarok száma a legvalószínűbbnek tűnő becslések szerint 350-450 ezer fő; a helyben talált népek, néptörzsek (szlavón, szlovén-karantán, morva, fehér horvát, bolgár stb.) körülbelül 200 ezer fő. Ez a népességszám 3 főt eredményezett négyzetkilométerenként. A korábbi hazájuk természeti környezetére emlékeztető erdős sztyeppén, stratégiai fekvésű folyóvölgyekben és alacsony dombvidéki területeken települtek le. A X. században a magyarok legnagyobb sűrűségben a Dunántúlon éltek, azon belül is az Óbuda-Csepel-Fehérvár-Pécs közötti fejedelmi szállásterület övezetét lakták (KOC SIS K. 1996)

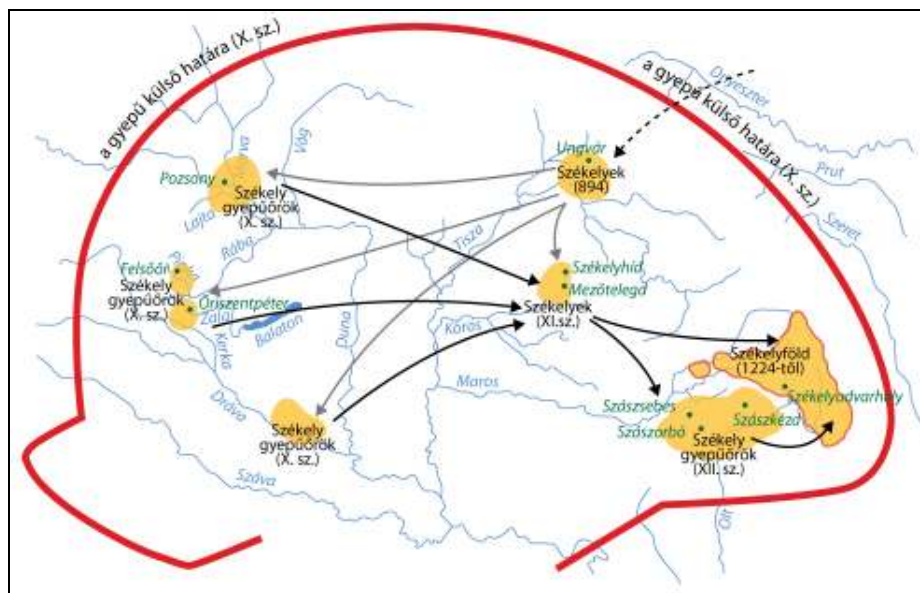
A Kárpát-medencébe érkezett magyarok a honfoglalást követően (az ausgburgi vereség – Kr. u. 955 – után) az elfoglalt területek morfológiai elemeire, természetes határaitra alapozva teremtették meg a változó stratégiai koncepciójú gyepek/gyepűkapuk („sebezhető” pontok) és gyeplélek (természetes védvonal) védőrendszerét. Mind a stratégia, mind a taktika megtervezésének, megszervezésének kiindulópontja az adott földrajzi tér természetföldrajzi viszonyai voltak. Minden idők területvédelmének a lehető legnagyobb összhangban kell lennie a természeti adottságokkal, mert ezek határozzák meg a mesterséges védőrendszer célszerű vagy célszerűtlen voltát (SZABÓ J. 1999). A Kárpátok nyújtotta természetes védővonal kiemelkedő szerepet játszott a védelmi stratégia kidolgozásában. A síkságokon a vizenyős helyek, a mocsaras területek, hegyvidéken a változatos morfológiai formák (hegyek, völgyek, szorosok) kínálták a katonai hasznosítás lehetőségét.

A hadászati szempontból rendkívüli fontossággal bíró székelység akkori népes közössége és szervezettsége juttathatta el Árpád fejedelmet a csatlakozási szerződés megkötéséhez (EGYED Á. 2009). Adott egy kompakt táj, van egy népcsoport, akikről kiderült, hogy merőben katonáskodásra termettek, hogy jó fegyverforgatók. Így őket

telepítették a legvédtelenebb pontokhoz, ők kapták az őrző feladatot. A csatlakozás pillanatában megkötött egyezséggel a székelyek pedig biztosítani tudták a szolgaság fázisának átugrását. A székelyek adója az örökös, illetve a hadakozás volt.

Mivel a honfoglalók frontja nyugati orientációjú volt, előbb a nyugati, az észak- és a délnyugati sebezhető kapukban hoztak létre jelentős őrségi településeket. A völgyeket (Duna, Pinka, Zala, Kerka, Dráva folyók) kísérő dombokat egész hosszúságukban – fokozatosan előretolt – örökkel erősítették meg. A nyugati végen két jelentős örtelep alakult ki: az egyik a Szalai-kapuhoz, illetve a Kerka középső szakaszának völgyéhez tartozó kistájon (Alsó-Őrség, „Őrség”), a másik a Pinka völgyében (Felső-Őrség). Ezeken a tájakon találkozhatunk napjainkban is a legtöbb védelmi funkciójú és a nyugati „végre” utaló helynévadattal (pl. Alsó-Őrség területén: Óriszentpéter, Órimagyarósd, Órihodos, Felső-Őrség területén pedig: Felsőőr, Alsóőr, Óriszentmárton, Óribükkösd, Órisziget, Órállás, Óridobra, Gyepüfüzes, Felsőlövő, Alsólövő, Felsőcsatár, Alsócsatár), valamint azzal a sajátos morfogenetikai településszerkezettel – szer, szeg – amit a haditechnika megkövetelt a honfoglalást követő időszakban. Másik két csoportjuk pedig északnyugaton a Mosoni-kaput, valamint délnyugaton a Dráva vonalát védte (5. ábra).

A XI. században, mivel egyre gyakoribbá váltak a keleti nomád népek (kunok, besenyők) támadásai, székelyeket telepítettek át a történelmi értelemben vett Erdély nyugati kapujához, majd később Dél-Erdélybe, a déli határszakasz védelmére. A végső letelepülési területüket, a mai Székelyföldet 1224-ben érték el királyi rendeletre (KÁNYA J. 2003), ahol a határőr-népeesség feltűnése régészetileg is igazolható (MAKKAI L.- MÓCSY A. 1986).

5. ábra A székelyek megtelepedésének sematikus vázlat a Kárpát-medencében (Forrás: KÁNYA J. 2003 alapján szerk. AMBRUS T. 2007, 2010)

Ez a történetiség ma már érthető módon ad magyarázatot arra, hogy a nyugati határvidék (Őrség, Göcsej) sajátos településszerkezetével és helynévadatával a legkeletibb gyepűkapuban, Székelyföldön is találkozhatunk (AMBRUS T. – CSAPÓ O. 2007). A hegységek felé azonban nem volt szükség összefüggően kiépített, mesterségesen megerősített védvonalra, mint a nyugati végeken. Itt valószínűleg a völgyeket állták el, a forrásvidéken pedig figyelőhelyeket, leshelyeket alakítottak ki (FODOR 1936).

Annak ellenére, hogy a gyepűk térben és időben átalakuláson mentek keresztül, kétségtelen, hogy az egykori védvonalak elhelyezkedése között bizonyos összefüggések

állapíthatók meg. Ezeknek az országos gyepűknek az elhelyezkedése felhívja a figyelmet a nyelvi, néprajzi viszonyok közötti kapcsolatra is.

A gyepű eleitől fogva azonban csak gát, védelmi vonal volt, de nem egyúttal országhatár is (KRING M. 1934). Az országos gyepűvonalak és országhatárok nem egybeeső fogalmak (FODOR F. 1936). Ezt jól példázza az utolsó keleti, belső gyepűrendszer térbeli változása, fokozatos kitolódása a tényleges határig. A védelmi vonalak fokozatos előretolására azért került sor, hogy egyrészt a természetesebb, könnyebben védhető területek felé terjeszkedhessenek, másrészt, hogy a birtokjogilag az ország területéhez tartozó gyepűelvét ténylegesen is megszállva, annak benépesülését kézben tarthassák (FODOR F. 1936). A védelmi vonalakat tehát katonai – kevésbé népesedési – okok tolták fokozatosan előre, biztonságosabban védhető támpontokat keresve, míg végül eljutottak a legerősebb vonalra, a Kárpátok vonaláig. A legelső gyepűk (X-XI. század) legnagyobb részét mocsárperemeket, dombvidéket, a későbbiek már (XII-XIII. század) völgyszűkületeket, hágókat, hegységeket érintettek. A védelmi vonal a Kárpátokon rögzülve egybeesett az országhatárral.

A gyepűk előretolásával azonban nem csak a katonai, hanem a települési folyamat is haladt előre. Ez az előrehaladó folyamat nem egyenletesen, hanem ugrásszerűen, lépcsőzetesen egy-egy újabb terepvonalra helyeződött, tehát nem súrolta végig az egész területet. Ahová tették az újabb gyepűket, oda tömegesen telepítettek székelyeket. A régi és az újabb gyepű közti terület azonban alighanem üresen maradt, azaz nem őrállókkal telepítették be. FODOR F. (1936) tanulmányában hangsúlyozza: „a szatmári délkeleti legelső gyepű vonaláig megszakítatlan ma is a magyar tömb, azután egy oláh sáv következik, majd a Meszes gyepűvonala előtt megint kompakt magyar tömb foglal helyet. Az előrehaladott gyepű azután átugrott a két Szamos völgyére, s valóban a Meszes gyepűjétől a szemközti folyó Szamosig megint megszakítatlan oláh tömeg telepedett bele az ott üresen hagyott <gyepűmögötti gyepűelvébe>, hogy aztán a kettős Szamos egykori gyepűjében megint szélesen elterülő magyar sávot találjunk máiglan is.” Ezt ugyanígy lehet folytatni a Maros, a Küküllő és az Olt völgyében is.

Nem kizárt, hogy a Kárpát-medence azon területein, ahol a gyepűk kialakultak, sok helyen kimutathatók a kor haditechnikájának megfelelő településszerkezet nyomai. Hogy az említett kutatók Székelyföldön csak a csíki-, gyergyószéki és kászonfiúszéki tízeseket említik, annak az az oka, hogy itt maradt meg ez a szerkezet, ez a nevezéktan leghűbben napjainkig, de éppúgy megtalálható a többi székek területén is. És valószínű a történelmi értelemben vett Erdély nyugati kapujában is kikövetkeztethető lenne, mint ahogy kifejtethetőségre adhat teret Szászföld és a Dráva vonala is, az északi Mosoni kapu, az őrségi és göcseji szerek, szegek világához hasonlóan.

A történelmi toponomasztika eddigi tudósítása értelmében még nem lehet pontosan megállapítani és kijelenteni, hogy a tízes köznévi lexéma született meg hamarabb és nem a szeges elnevezés. (Ha az őrségi, göcseji nevezéktanból indulunk ki, akkor az utóbbinak van realitása.) Tény azonban, hogy idővel sajátos megnevezési formák is kialakultak, amelyek az illető település térbeli viszonyait tükrözik: az Alszeg az alsó mai értelemben vett településrészt, Középszeg a falu közepét, és Felszeg a felső településrészt. A Kászonokban a tízes (Kászonfeltíz, Kászonaltíz), Csíkcsatószezen pedig a szeg magában a falunévben szerepel. Gyakori a területi nemzetségről (Cigóniaszer), a vezető családkról (Ambrusok szege, Sándorszeg) vagy gúnynévről (Gyehenna, Izraeliták-szere), humorról (Poklonfalva, Bolhaszeg, Pottyond), mesterségekről (Bírószeg, Papszeg, Kovácszeg), testi, lelki tulajdonságokról (Sánta-szer, Szőke-szer) vagy természeti adottságokról (Tószeg, Falfalu, Oltelve, Vízmejjéke, Kotormány) kapott elnevezés. Sőt előfordul arab (Háromtízes, Első, Második tízes), illetve római számokkal való jelölés (Ditró: I-VI. tízes),

valamint ma már érthetetlen, homályos eredetű falunév is (Csáburd, Doboly, Bakmáj, Bedecs stb.).

A településrészek nevezéktanában gyakran zűrzavart okoz az a tény, hogy több esetben találkozhatunk a névingadozással vagy névváltással, a –falva, -szer, -szere kifejezésekkel olykor pedig következtetlenül váltakozva fordulnak elő (pl. Csíkszentkirály 29. ábra).

Névéletani, alaktani, morfológiai, névtörténeti szempontból fontos jegyük alapján CSOMORTÁNI M. (1985, 1997/a, 1997/b) két kategóriát különít el: a *tízes* formánst tartalmazó *v a l ó d i t í z e s n e v e k* és a *tízes* formánst nélkülöző *á l t í z e s n e v e k* kategóriáját. E kategóriákon belül a „névegyedek” komplex morfológiai, szerkezeti, jelentéstani sajátosságainak megfelelő névtípusok sorában mutatja be a gyűjtései során feltérképezett tízesneveket.

A csíki helynévgyűjtései alapján a kutató felhívja a figyelmet a szakmai különbségtétel nehézségére, hiszen a mindennapi beszédben gyakran előfordulnak az áltízesnevekre utaló megnevezések, amelyek tulajdonképpen táptalajt nyújtanak a tízesnevek burjánzásának.

A tényleges tízesek és az áltízesek szétválasztása terep-, helyismeret és levéltári kutatás nélkül nehéz és kockázatos feladat. Ez a feladat a jövő kutatonemzedékének kínálkozik fel.

A székely tízes kialakításának mint település-, illetve tájszerkezeti elemnek haditechnikai okaira számos kutató rámutatott, és párhuzamot vont a török és a mongol népek hadiszervezetével (ENDES M. 1938, MILLEKER R. 1939, GYÖRFFY Gy. 1990, DUKA J. 1978, GARDA D. 1992, BIERBAUER V. 1942, IMREH I. 1973, 1983, VÁMSZER G. 2000, EGYED Á. 1999, 2009). Feltételezések szerint a hat székely nemzetség (Halom, Órléc, Jenő, Medgyes, Ábrán, Adorján) 4 – 4 ágának a betelepődése a katonai életmód által megkövetelt formában, a legkisebb hadi egységgel, a tízessel kezdődött a Keleti-Kárpátok nyugati lejtőin. Egy-egy tízesből való harcosok alkották a hadszervezetben a tízedeket, amelyek falucsoportok szerint századokba szerveződtek; ezt nevezték „székely száz”-nak (EGYED Á. 2009). „... a székelység letelepedése nyilván a legkisebb hadi egységgel, a tízessel kezdődött, ennek kebelében mindenik harcos egyenlő örökséget kapott: beltelket, rétet, szántót, a tisztviselők nyilván már eredetileg többet, mint más. A gyalogosok kevesebbet, mint a lovasok. Mindenik harcosnak az övéiről gondoskodnia kellett. Az idősebb fiúk rendszeren a feleségük családjába szálltak, az ösiben a legifjabb maradt benn, vagy ha nem így történt, a tízes a családból kiváló fiúnak adott házhelyet és örökséget. Éppígy, ha idegent vettek fel” (ENDES M. 1938).

A korai székely nemzetségi települések természetesen nem pusztán a tízedek katonáit biztosították (GYÖRFFY Gy. 1973, 1990, 1995, TARISZNYÁS M. 1982, BARTALIS Á. 1933, ENDES M. 1938, VÁMSZER G. 1977, GARDA D. 1991, 1992, 1994, 2001-2002, LÁSZLÓ M. – LÁSZLÓ A. 2005, EGYED Á. 1999, 2009) illetve katonai feladatokat láthattak el, hanem a mindennapok valóságának megfelelően fokozatosan egyházszervezést, gazdasági, közjogi, adminisztratív szerepeket is vállalhattak önszerveződő világukban.

Az autonóm feudális falu kereteibe beilleszkedve a tízesek továbbra is sajátos alegységekként, élükön a tízesbíróval és az esküdtekkel (akik a „communitas” ügyes-bajos dolgai felől, illetve a viselt terhek kérdésében döntöttek) nagymértékben megkönnyítették a munkaszervezést, tulajdonkezelést, a hadi életet, az igazgatást. Minderre szükség is volt az eredetileg szabad és hadköteles székely társadalomban, hisz annak századokon át nemcsak a külső (török, tatár) veszedelmekkel kellett megbirkóznia, hanem belső ellenfeivel, a szabadságát végül is megnyirbáló rendi feudalizmus erőivel is.

Az ország védelméért tett dicséretes szolgálatért a székelyek királyi kegyelemben részesültek (adómentesség), privilégiumokat kaptak (LÁSZLÓ M. – LÁSZLÓ A. 2005).

Kiváltságaikat nem adományozás útján kapták – mint az erdélyi szászok –, hanem a településkori ősfoglalás jogán és az állandó katonai szolgálataik fejében. A letelepedés ezért történhetett vérségi, azaz törzsi közösség szerint, ezért lehetett szabad tulajdonosa az elfoglalt területnek, így hozhatott létre egyedi tájszerkezetet, illetve önszabályzó rendet (közösségi életforma, erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabálya, közteherviselés stb.). Ez az önmeghatározást bizonyító térségi öntudat napjainkban is megnyilvánul Székelyföldön, és olykor nem véletlenül erősödik fel.

A felhasznált elsődleges és másodlagos kutatási módszerek segítségével kapott eredmények alapján a székelyföldi településrészeket (szegeket, szereket egyaránt) a műszaki és a társadalmi berendezkedés struktúrájának tekintem, azaz a településrendben lecsapódó hadi képződményekként értelmezem. A további vizsgálatok során érvényesített alapvelszerű szemléletet a következő indoklásokkal támasztom alá:

- csak írott adatok alapján nem lehet hiteles történeti képet rajzolni,
- a székelység letelepedésének korszakában a katonai feladatkör kapott prioritást,
- a székely tízes hadiszervezet léte nem maradhat figyelmen kívül, ha a falutízesek kialakulásának a körülményeit keressük,
- a XIII-XIV. századokban a tízes haditechnikai és településformáló szerepe összefonódott,
- a katonai szervezetben és a későbbi közigazgatásban egyaránt gyakorlatias okokból hívták életre, illetve éltették évszázadokon át a tízesrendszert,
- a „tízes” olyan organikus és hatékony rendezőelv, amely nemcsak hadiszervezésben, a téralakításban jelent meg, hanem az osztársadalmi feladatok meghatározásában és elvégzésében egyaránt,
- a tízes népképviselői integráló erőként hatott, demokratikus formának bizonyult,
- a kommunitas szintjén, a rend és rang tekintetében egységbe foglalta a lakóit: a katonát, a jobbágyot, a birtokost és kismest – időbeni alakulásával fokozatosan,
- egyenjogúság alapon örökölte, és megőrizte a tízesek bevált ősi funkcióját,
- a csíki tízes szervezet fennmaradását, továbbélését nagymértékben konzerválták a XVIII. század második felében felállított határőrezredek parancsnokainak azon rendelkezései, amelyekben határozottan szorgalmazták a tízesszervezet gyakorlatának célszerűségét,
- a XIX. és XX. század székelyföldi falvaiban sem volt kevesebb az ügyintézés, nem volt könnyebb a közigazgatás, mint a XVI és XVIII között; és az utóbbi két évszázad majdhogynem feledésbe merítette az egykoron szerencsésen működő tízesszervezetet,
- azok a csíki falvak, amelyeknek egyes részei egymástól térben elkülönülnek, mintaértékű szempontrendszerrel nyújtanak, kivételt természetesen azok a román települések képeznek, amelyek ugyan pásztorfoglalkozásra utalnak, de jóval későbbi eredetűek (XVIII. század),
- maga a tízes elnevezés is a katonai szervezet folytatása,
- de amikor a geográfia szempontjából a településszerkezeti vizsgálatokat tűzzük ki feladatnak, illetve az osztársadalmi struktúrákat, feladatokat, koncepciókat és célokat akarjuk körvonalazni, meghatározni, akkor a nevezéktan másodlagos,
- a történeti körülményekhez és a természethez a legegyszerűbben igazodó elv a tízes számrendszerre való univerzális értékű utalás,

- tíz ujjunk van; ehhez még írni, olvasni sem kellett tudni, de ez nem azt jelenti, hogy a székelyek anyanyelvükön csak tízig jutottak el a számolásban.

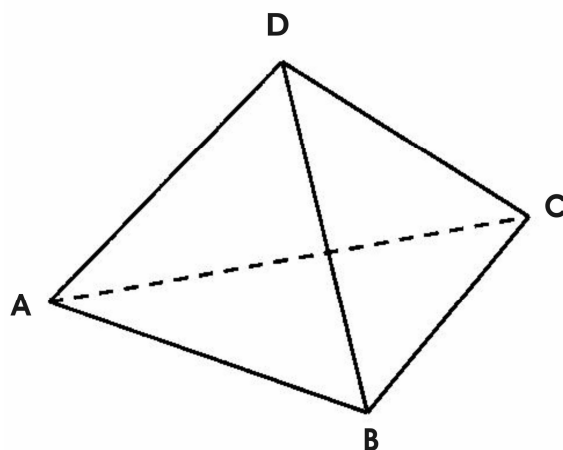
Annak ellenére, hogy a falutízesek mára már javarészt összenőttek, az a környezeti térstruktúra, azok a belső szerveződési dimenziók, épített szimbólumok, gazdasági tevékenységekhez kapcsolódó felszínmorfológiai reliktumok és a nevezéktan, amit a lakosok évezredek alatt átörökítettek, ennek a társadalomnak a múltját magyarázzák. A népéletnek pedig olyan kibontakozási keretet és biztonságot nyújtott, amelyben kialakult és megszilárdult, amelyhez napjainkig is kötődik egy bizonyos népi kultúra, társadalom- és gazdaságszervező elem. Az ország védelmének feladata hivatásukká vált több mint fél évezreden keresztül, az összetartozás erős tudatának kialakulását eredményezte. A történelem szakaszolható léptékei pedig a későbbiekben megerősítették. Megmaradási készségük eddig erősebbnek bizonyult, mint a szomszédos Szászföld megtartó ereje, ahol már csak elvétve találunk szászokat.

Állásfoglalásom szerint furcsa lenne most, a XXI. században, ha azt látnánk, hogy azok, akik a XIII. században határőrzésre vállalkoztak, azok, akik a maguk tér és területi beosztásukat, belső közigazgatásukat, társadalomszerveződésüket vagy éppenséggel a magyar grammatikai struktúrák szerint szerveződött archaikus nyelvüket a legjobban megtartották, átalakították volna ott, ahol erre semmi szükség nem volt, mert nem ezt diktálta a józan paraszti ész.

5.3. A tízes mint földrajzi teret meghatározó településszerkezeti és –szervezeti alapegység

A mai modern földrajztudományban a földrajzi tér fogalma egy rendszerező, a természeti környezet és a társadalom szintetizáló kategóriájává vált. Ahhoz, hogy az elméleti konstrukciót elvégezhessük a teret meghatározó faktorokat az analízis eszközévé kell tennünk.

A földrajzi tér értelmezéséhez támpontot ad a TÓTH József által – a településekre – kidolgozott tetraéder-modell (6. ábra), amely jól érzékelteti a tér komplex jellegét.

- ABCΔ – természeti szféra
- ABDΔ – társadalmi szféra
- BCDΔ – gazdasági szféra
- ACDΔ – infrastrukturális szféra

6. ábra. A település tetraéder-modellje (Forrás: TÓTH J. 1998)

A tetraéder-modell segít, hogy rendszerszemlélettel nézzük a teret, a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és a természeti szféra együttműködő rendszereként értelmezzük – illetve adjuk tovább – hiszen az élek mentén minden egyes szféra a másik három szférával kölcsönhatásban van. Következésképpen beavatkozáskor a földrajzi tér rendszerszerű reakciót vált ki.

A funkcionális rendszer magába foglalja a települést. A település organikus rendszer, olyan sajátos ökoszisztéma, amely ötvözi a természetes rendszerek tulajdonságait, és a humán rendszerekre jellemzőket egyaránt (társadalmi, gazdasági és műszaki). A mesterséges és az élő alkotóinak anyaga és aránya különbözteti meg egymástól, illetve a természetes rendszerektől a településeket (HAJNAL K. 2007). Ennek az analógiának az alapján, amikor a tízest mint településszerkezeti alapegységet egy adott földrajzi tér társadalmi, gazdasági és műszaki struktúrák rendszereként értelmezzük (TÓTH J. 1998), akkor a konkrét területi vonatkozásokból kell kiindulni. Ez a kiindulási pont akkor is érvényes, ha a természeti adottságok és a társadalmi funkciók kölcsönhatásának oldaláról vizsgáljuk a településeket; a stratégiák korát élve pedig a koncepcionális meghatározásainkat, terveinket a történelmi múlt diktálta alanyi alapokra, a térségi specifikumokra, az örökségvédelem térnyerésére helyezzük.

A természeti szféra adottságainak hatását a tetraéder-modell többi szférájára, a térspecifikus települések kialakulásának egészét tekintve, a *1. táblázat* mutatja. A természeti szférát – a földrajzi algoritmust követve – geológiai, morfológiai, hidrológiai, klimatológiai, biológiai, pedológiai hatáskörre, az ösztársadalmi viszont a szűkebb értelemben vett társadalmi, illetve gazdasági és infrastrukturális szférára tagolom.

1. *táblázat* A természeti szféra adottságainak (helyi energiáinak) hatása a tetraéder-modell többi szférájára (a hatás mértékének jelmagyarázata: + – nagy; * – közepes; ○ – kicsi)

Természeti adottságok:	A természeti adottságok hatásának mértéke a		
	gazdasági szférára	társadalmi szférára	infrastrukturális szférára
geológiai	○	○	○
morfológiai	+	+	+
hidrológiai	*	+	*
klimatológiai	○	*	○
biológiai	+	*	+
pedológiai	*	*	○

(Forrás: TÓTH J. 1998: A település tetraéder-modellje alapján szerk.: AMBRUS T. 2010)

A beavatkozásokkor kiváltott rendszerszerű reakciók szemléltetése érdekében a kutatás ezen szakaszának eredményeit két témakörbe rendezem:

- a tízesek térszerkezeti helyének kialakulása és változása a történelmi időkben,
- a tízesek sajátosságai napjaink térstruktúrájában.

valószínűsíthető, hogy a hegyvidék előtt az első, leghamarabb megerősített erőpontot ott alakították ki, ahol a völgy a síkságra kinyílt – a későbbi vásárvárosokhoz hasonlóan. Majd egy feljebb eső – nagyobb reliefenergiájú – völgy-szorulatig tolódott fel a védelmi sáv, és végül a folyó forrásvidékének hágóihoz jutott fel a védelmi vagy esetleg csak megfigyelési pont.

A honfoglaló települések kialakulásában fontos szerepet játszott a természeti szféra: a domborzati formák változatossága, a felszín tagoltsága, a folyóvizek bősége és a növénytakaró (erdők) gazdagsága. A hágók, szorosok, átjárók gyakorisága követelte meg, hogy több száz kilométer határszakasz védelméről – tapasztalat után – gondoskodjanak a székelyek.

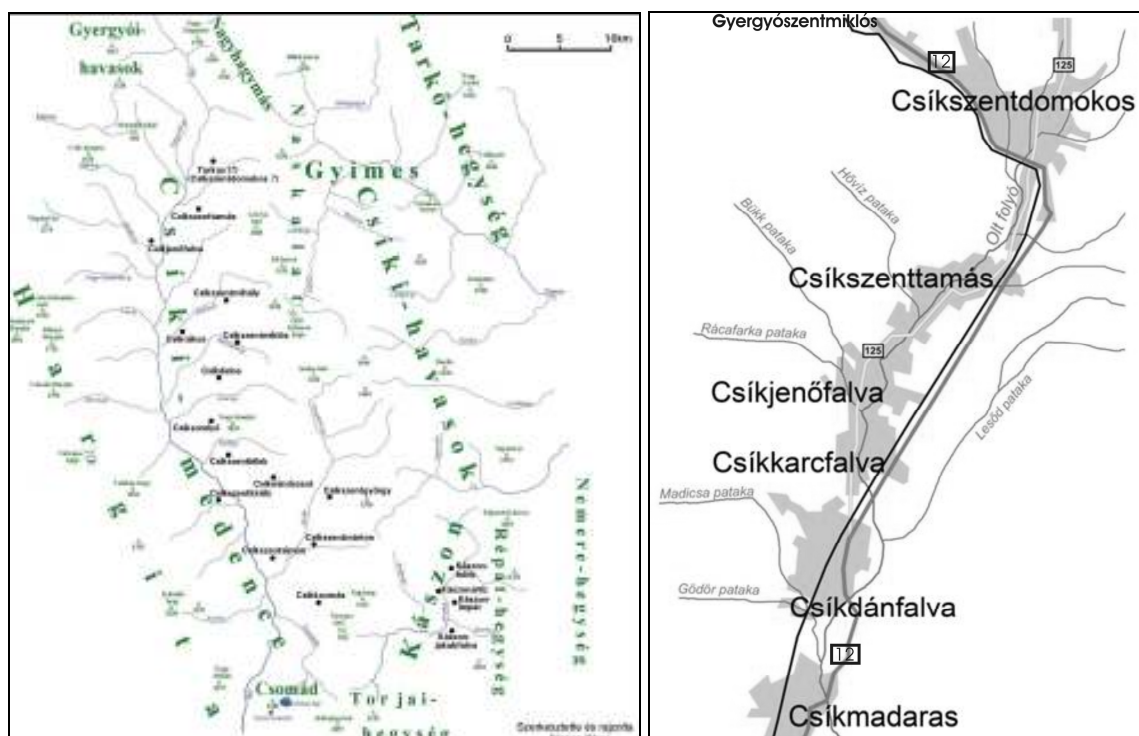
A megfigyelési ponton tudomásul vett veszély hatékony közlését a lármafás-riasztórendszer biztosította (SZŐCS A. – SZŐCS V. 2008). Ezek a hírközlők fényjátékos állomásként is működtek, továbbítva a közeli hegy jelzését (EGYED Á 2009). A riasztásra használt lármafákat tízlépésnyi hosszú, szőszel becsavart és forró szuokkal leöntött lucfenyő gömbökként őrizte meg az emlékezet (Adatközlő: AMBRUS A. 2010.). Ilyen átjátszó állomásnak tekinthető a Csíki-havasok gerincén húzódó *Őrhegy*, amelyet a Görbe-patakának és a Ciherek-patakának eróziós tevékenysége jelölt ki. Maga a helységneve (Őrhegy) is rávilágít a felszínforma műszaki funkciójára, a lokális fejlődésnek a szomszédos területekkel való összefüggésére. Az Őrhegyen leadott vészjelzést a Széphavas csúcsán érzékelték, amely központként működve továbbította az Olt menti felcsíki falvakhoz, valamint a Nagy-Somlyó hegyén lévő lármafához. Innen riasztották az egész Alcsíkot (SZŐCS A. – SZŐCS V. 2008).

A felvázolt analógia és emlékezet igazolására számos adatot szolgálhatnak a régészeti feltárások, valamint a nyelvészeti etimológiai kutatások eredményei. A mai értelemben vett települések fölött emelkedő hegyekben – számos helyen – fellelhetőek a régi székely telephelyekhez köthető nyomok. Ezekről a helyekről tanuskodnak a ma is látható irtással kialakított terek illetve azok nevezéktana (pl. Leneskert Csíkszentmiklós határában: 8. ábra). A tízeserdők területén ma is láthatók az egyirányú rászántással kialakított muzsdák (8. ábra)

8. ábra Leneskertnek nevezett terület Csíkszentmiklós határában és a Leneskert muzsdája
(Fotó: AMBRUS T. 2009)

Szentkirály érintésével visszaérjenek Szentlélekre. Ennek az úthálózatnak a kialakulása természetesen legalább a tízesek születésével egyidős (BOTÁR I. 2001).

10-11. ábrák A felsíki falvak földrajzi helyzete és útvonalai az 1332-1337-es pápai tizedjegyzék és a napjainkban készült térképek alapján.
(Forrás: szerkesztette ELEKES T. és HORVÁTH A. 2001 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

Lehettek olyan utak is, amelyek mára teljesen feledésbe merültek, vagy negyedrangú erdei utakká váltak, holott egykor napi kapcsolatot tettek lehetővé a hegyek túldalán fekvő tízesekkel. Ezek adatolása legtöbbször csak az újkorig vezethető vissza, de feltételezhető, hogy az Árpád-korban alakították ki és használták őket. Írásos forrás valószínűleg ezekre az utakra már nem fog rávilágítani, ezért a régészeti, topográfiai munkáknak e kérdés megválaszolásában döntő szerepe lehet. Hadi szempontból fontosak lehetnek azok a védelmi vagy esetleg megfigyelési pontokhoz vezető ösvények, amelyek több helyen átszelték a hegyeket. BOTÁR I. (2001) a következő adalékkal erősíti meg az ösvények hadi fontosságát: „a kászoniak első kiváltságait az ösvények őrzéséért kapták, ezt a királyok és fejedelmek olyannyira fontosnak tartották, hogy emiatt a hadfelkelés alól is mentesek maradtak”.

A tízesekről valamivel többet mond az 1567-es 25 dénáros adóösszeírás jegyzéke, mert ez a faluban lévő kapuk számát ismerteti, csak hogy ebben is csupán a családfő szerepel (VÁMSZER G. 1977). Tehát ez is csak a települések egymáshoz viszonyított nagyságát árulja el (2. táblázat).

A vizsgált települések lélekszámát tanulmányozva megállapítható, hogy az 1567-es adóösszeírás már viszonylag nagy lélekszámot feltételez, összesen 770 kaput regisztrál. A XIX. század közepén, az 1850-es népszámlálási adatok szerint hét település kivételével (Csíkszentlélek, Csíkminszent, Tusnád, Csíklázárfalva, Csíkszentmiklós, Csíkdelne és Csíkkarcfalva) minden település meghaladta az 1000 főt. A legnagyobb lélekszámú Csíkszentdomokos volt a 2070 fős lakossággal. Ebben a faluban a XX. század elején már robbanásszerű növekedést regisztráltak (5762 fő), ami a település közelében lévő

kalkopiritbánya vonzaskörzetének hatásával magyarázható. Ez a település napjainkig megőrizte pozícióját (6292 fő).

2. táblázat A vizsgált települések első írásos említettsége és lakosság számának alakulása az 1567-es adóösszeírás, valamint az 1850-es, 1930-as, 2002-es népszámlálási adatok szerint (Jelmagyarázat: I. első írásos említés, II. a kapuk száma 1567-ben, - nincs adat)

	A falu neve	I.	II.	A lakosság száma			
				1850-ben	1930-ban	1992-ben	2002-ben
Acsík	Csíkszentlélek	1334	15	672	691	669	709
	Csíkmindszent	1332	30	853	1134	1029	1011
	Csíkmindszent: Hosszúaszó	1332	-	78	69	1	1
	Csíkbánkfalva	1567	20	1705	1483	1347	1384
	Kotormány	1332	5	108	-	69	65
	Csíkszentgyörgy	1332	15	1818	2568	1958	1855
	Csíkszentgyörgy: Monyasd	1332	3	-	-	-	-
	Csíkszentgyörgy: Jenőfalva	1332	36	-	-	-	-
	Csíkszentgyörgy: Ittkétfalva	1332	22	-	-	-	-
	Csíkménaság	1332	62	1823	1989	1420	1357
	Csíkménaság: Pottyand	1567	-	389	-	267	253
	Csíkszentkirály	1332	23	1696	1832	2423	2478
	Csíkszentkirály: Poklonfalva	-	11	-	-	-	-
	Csíkszentimre	1567	30	1960	1767	2086	1995
	Csíkszentimre: Bedecs	1567	26	-	-	-	-
	Csíkszentmárton	1332	47	1013	1428	1313	1220
	Csíkcsekefalva	1567	32	1183	1127	1121	1120
	Csíklázárfalva	1567	14	801	839	620	630
	Csíkkozmás	1332	17	1738	1252	1407	1353
	Tusnád	1567	41	600	896	907	844
Középcsík	Csíkdelne	1332	25	662	529	593	623
	Csíkszentmiklós	1332	22	959	1310	1142	900
	Szépvíz	1567	53	1899	1899	1780	1769
Felcsík	Csíkmadaras	1567	30	1532	2266	2297	2205
	Csíkdánfalva	1567	43	1907	2727	2403	2315
	Csíkkarcfalva	1567	21	732	1318	1084	1039
	CsíkJenőfalva	1332	30	1452	2303	1929	1804
	Csíkszenttamás	1332	34	1632	3089	2773	2644
	Csíkszentdomokos	1567	34	2854	5762	6678	6292
Kászonok	Kászonfeltíz	1332	42	1431	1100	850	836
	Kászonaltíz	1332	-	1092	911	493	447
	Kászonimpér	1332	23	1072	973	465	470
	Kászonjakabfalva	1332	33	1329	911	435	387
	Kászonújfalva	1567	-	1981	1412	892	839

(Forrás: VÁMSZER G. 2000 alapján és a 2002. év népszámlálási adatai alapján – Institutul Național de Statistică, Direcția Județeană de Statistică Harghita – szerk. AMBRUS T. 2010)

A tatár-, törökdúlás, a járványok, a két világháború ellenére a XVII – XX. század végéig eltelt időszakban egyértelmű a demográfiai növekedés. Ennek a növekedésnek az egyenes következménye a tízesek térbeni növekedése is.

Az utóbbi két évtizedben azonban a lakosság csökkenése a vizsgált településeken szembeötlő. A csökkenés nem a két legutóbbi népszámlálás államszocialista politikából származó merényletnek – mely szerint a székely, csángó nem magyar –, nem is a két népszámlálás közötti regisztrációs módszertani eltérésnek az eredménye, hanem a negatív természetes szaporulattal és a negatív migrációs mérleggel magyarázható.

Ismert, hogy elsősorban a volt államszocializmust építő blokk országokban Európaszerte csökkent a természetes szaporulat. Mégis, ha végiggondoljuk, hogy egyáltalán hogyan fogyhatott egy népesség olyan helyzetekben, mint amilyenben a székelyföldi települések magyarsága is van, a fogyásnak három lehetséges okát találjuk: az alacsony természetes szaporulat mögött meghúzódó elveszülések számának csökkenése, az emigráció és az asszimiláció. A negyediket én – legalábbis Kászonfiúszék esetében – nem látom.

A 2002-es népszámlálási adatok csupán 5 település esetében (Csíkdelne, Csíkszentlélek, Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkkozmas) mutatnak népességnövekedést. Ez a növekedés egyrészt Csíkszereda relatív dekoncentrációjával magyarázható (pl. Csíkdelne, Csíkszentlélek, Csíkszentkirály települések népességalakulásának történetében), másrészt a roma nemzetiségű lakosok szaporodási kedvével hozható összefüggésbe (pl. Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkkozmas falvak esetében).

A XIV-XX. század demográfiai növekedésének folyamata miatt a tízesek térbeli alakulását és fejlődését a természeti adottságok, a terepviszonyok és a műszaki struktúra mellett egyéb antropogén tényezők, illetve a természeti csapások (tűzvész, árvíz) is jelentősen befolyásolták, mind morfológiai, mind funkcionális és szerkezeti szempontból, vagy akár létükben. Ezen társadalmi tényezők vizsgálatánál a témát három időkeresztmetszetre bontom, melynek ismertetésére és elemzésére a történeti forrásokat, az első katonai felvétel térképanyagát és a terepbejárás közben készült felvételeket, valamint a napjainkban készült térképeket használtam fel.

Az első időkeresztmetszet a XIII-XIV. századi egyházszerkezésszerűségről meríti forrásanyagát. Szent István rendeletének megfelelően több település közösen épített egy templomot. Általában a szegek, tízesek között, erőcsomópontokat keresve állították fel a templomaikat.

Székelyföldön a templom helyének gyakran választottak kiemelkedő dombokat. Csíkban viszont ismételtelen nem a közelebb eső magaslatot választották ki. Azok a középkori eredetű templomok, amelyek a mai értelemben vett települések szélén, illetve két vagy több településrész között találhatóak, azt jelzik, hogy a templom építéskor a középkori értelemben vett apró falvak (tízesek) között az erőcsomópontok optimumát keresték. Ezt példázza a Csíkjenőfalva, Csíkkarcfalva, Csíkszenttamás és Csíkszentdomokos vonalán épült Csonkatorony; a Göröcsfalva és Csíkvacsárcsi felé épített csíkrákosi templom (holott a falu felett magasodó Bogát tetőn védettebb helyet is találtak volna), a delnei Szent János templomot pedig Csíkpálfalva, Csíkcsicsó és Madéfalva közti alacsonyabb térszínre építették fel. A csíksomlyói plébániatemplom Csíksobotfalva, ill. Csíkcsomortán, valamint a szentléleki Fitód felé esik. A csíkszentmártoni templom a Csíkcekefalva felé eső faluszélen helyezkedik el, míg a csíkkozmasi templom a Csíkverebesről, Tusnádról, Csíklázárfalváról befutó utak találkozásánál található.

Gyakori a csíkszéki és kászonfiúszéki települések esetében, hogy a templom körül a későbbiek során kirajzással egy új tízes jött létre, amelyet általában Templom-tízes névvel illettek (pl. Csíkszentlélek és Csíkszentkirály – 23, 29. ábrák). A terjeszkedés következtében a Templom-tízes összenőtt a legközelebbi tízesekkel (pl. Csíkminszent, Csíkszentkirály – 23, 29. ábrák). A Középcsíki-medence Szent János erődtemploma viszont a kedvezőtlen földrajzi helyzeténél fogva (nyílt terep, vízhiány) azonban nem tudta

olyan irányba befolyásolni a települések későbbi terjeszkedését, hogy azok összenőjenek. Így ma is magányosan áll a román kori alapokra épült XV. századi késő gótikus stílusú templom (12. ábra).

12. ábra A csíkdelnei Szent János erődtemplom földrajzi helyzete
(Forrás: I. katonai felmérés 1769-1772 alapján, fotó: AMBRUS T. 2009)

A templom felépülésével és annak csomóponterejével, koncentráló hatásával egy-egy egyházközséget hoztak létre, amelyeknek közös nevük is született. Ezt példázza a Nagyboldogasszony templom esete a Csíkjenőfalva, Csíkkarcfalva, Csíkszenttamás és Csíkszentdomokos között, vagy akár a Szent Péter és Pál titulusú Csíksomlyó, Csíksobotfalva, Csíksomortán, ill. Fitód között.

Összességében megállapítható, hogy a templomhoz való elhelyezkedés alapján még legalább annyi tízes (középkori értelemben vett falu) léte feltehető, mint ahányat a tizedjegyzék megemlít.

A második időkeresztmetszet a XIV. század eleje, amikor kezd kibontakozni a természeti erőforrásokhoz igazodó gazdasági önellátás. Letelepedséskor a tízesek kialakításával kellett biztosítani a védelmet, de olyan körülményeket kellett teremteni, hogy élni tudjanak, élelmiszertermelő tevékenységeket folytathassanak lakhelyükön. A szükséglet-kielégítés folyamatában a székelyeknek nem volt más lehetőségük, mint a természeti környezethez fordulni, annak adottságait feltárni és hasznosítani. Az ember és a természeti környezet viszonya az emberiség története során a társadalom és a természet közötti kapcsolatrendszerre alakul.

A XIV. század elejétől a lakosság a pásztorkodó életmódról egyre inkább a földművelő életmódra tér át. A tízesek a magasabb fekvésű területekről, teraszokról az alluviális síkság irányába, a medencék művelhető területei felé terjeszkedtek.

A tízesek „lehúzóásával” és növekedésével már a XVI. században körvonalazódtak az első agrártelepülések, az első falvak, ahol kialakult egy szabálytalan utcahálózat és a szomszédági viszonyok kerültek előtérbe. Az 1769 és 1773 között készített I. katonai felmérés térképein látható például, hogy az Olt menti, néprajzi tájegységként ismert felcsiki falvak (Csíkkarcfalva, Csíkjenőfalva, Csíkszenttamás) teljes összenövése ekkor már bekövetkezett (13. ábra).

13-14. ábrák A Felcsíki-medence településeinek földrajzi helyzete, valamint tér és időbeni alakulása a XVIII. század és a XXI. század elején
(Forrás: I. katonai felmérés 1769- 1772, és HORVÁTH A. 2001 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

Ha összehasonlítjuk az első katonai felmérés térképanyagát a napjainkban készült térképekkel, kitűnik, hogy a falvak azóta is jelentősen bővültek. Ma már a vizsgált felcsíki települések – Csikmadaras kivételével – teljesen összenőttek (14. ábra).

A harmadik időkeresztmetszet a XVII. század vége, pontosabban az 1694. év, amikor egy történelmi fejezet zárul le Székelyföld életében: a *tatárdúlás* (Ekkor kaptak a tatárok piros pontot a székelyektől). A tatárok a települési rendet, a települések természetes sorrendjét felbolygatták, azoknak egy részét elsodorták, elpusztították, olykor kényszerű településeket hoztak létre. A több évszázadig tartó pusztítás következtében tízesek semmisültek meg, tűntek el, vagy legjobb esetben az életben maradt lakosság áttelepült egy jobb természeti adottságú, védettebb területre. Árpád-kori települések sorsa szemlélteti az itt lakók fokozott sodródását: átalakulás, átköltözés, pusztulás. Ezt a sodródást a Tordafalva, Madicsa, Monyasd, Cibrefalva példáján ismertetem röviden.

A már említett vallási erőcsomópontként kirajzással kialakult – Középcsíki-medencéhez tartozó – *Tordafalva* a tatárdúlást követően, a település életben maradt lakossága, a vízszegény helyről, áttelepült kelet irányba Csikdelnére, illetve a délkeleten húzódó Csíkpálfalvára. Feltehetően ezért van az, hogy a Szent János templom melletti földek a csikdelnei és pálfalviak tulajdonában vannak.

A Csikszentgyörgyhöz sorolt *Monyasd* (25. ábra) sorsát is a tatárok határozták meg. A tatárok a falut felégették, a házakat elpusztították, lakói pedig szétszéledtek. A történelmi irodalomban többféle nézet fogalmazódott meg arról, hogy merre sodródtak a monyasdiak: Csikbánkfalvára költöztek (BENKŐ J. 1999), a Csikszentgyörgyhöz tartozó Háromtíz lakosságát szaporították (ENDES M. 1938), Csíkmindszent Ambrusok tízesét a

monyasdiak alapították (VÁMSZER G. 2000). Mivel Monyasd-bükke a Háromtízes közbirtokához tartozik, valószínűsíthető, hogy a hajdani Monyasd település közerdője, a Háromtízesbe költözött monyasdiak jogközvetítő szerepe révén átszállt a Háromtízesre, a monyasdiakat befogadó közösségre.

A Csíkkarcfalvától nyugatra fekvő fennsíkot Táborhelynek hívják. Ezen a helyen folyik át a települést kialakító és formáló Kis-Madicsa nevű patak. A szájhagyomány szerint a tatárok, miután elpusztították a *Madicsa* nevű települést, itt vertek tábort maguknak. A közelben vár is lehetett, mert a környező helyek „vár” előneveket viselnek (Várbükke, Várkapu, Váracsorgó).

Csíkszentmihály településtörténetéhez tartozik az egykori Cibrefalva. A tatárpusztítás következményeiről az 1669-1714-es római katolikus vizitációs jegyzőkönyv adataiból értesülhetünk, mely szerint a Gyimes felől betörő tatárok 1694-ben Cibrefalvát felégették, az eleveneket pedig rabszíjra fűzték (SZÖCS A. 2008). A házak alapjait, pincegödreit a terepen járó napjainkban is azonosíthatja. Az egykori falu neve azonban már csak határrészként szerepel a nevezéktanban.

Gyakran találkozhatunk azzal a ténnyel, hogy a táj lakói a tatárdúlások keserű tapasztalatait a helynévanyagban is kifejezésre juttatták, jelentéstartalommal töltötték meg. Így kapta a Csíkszentlélekhez tartozó egykori tízes hely és patak a „bánatos” szóból eredő Bánátus nevet (22. ábra).

Az említett történeti tényezőkön (társadalmi és gazdasági struktúrák) kívül a tízesek életében a tűzoltóság alapítása és működtetése (műszaki struktúra) is fontos feladat volt. A székely falvak legnagyobb része ugyanis faházakból állott, és a könnyen gyúlékony zsindellyel fedett házak igen gyakran tűzvésznek estek áldozatául. Például, amikor az 1882. év szeptemberében a Tusnádhoz tartozó Szeretszeg leégett, a lakosság nem a régi helyen építette vissza házeit, hanem áttelepült. Analógiai alapon pedig az új falu neve Újtusnád lett (15. ábra).

15. ábra Tusnád és Újtusnád tízesei

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2006)

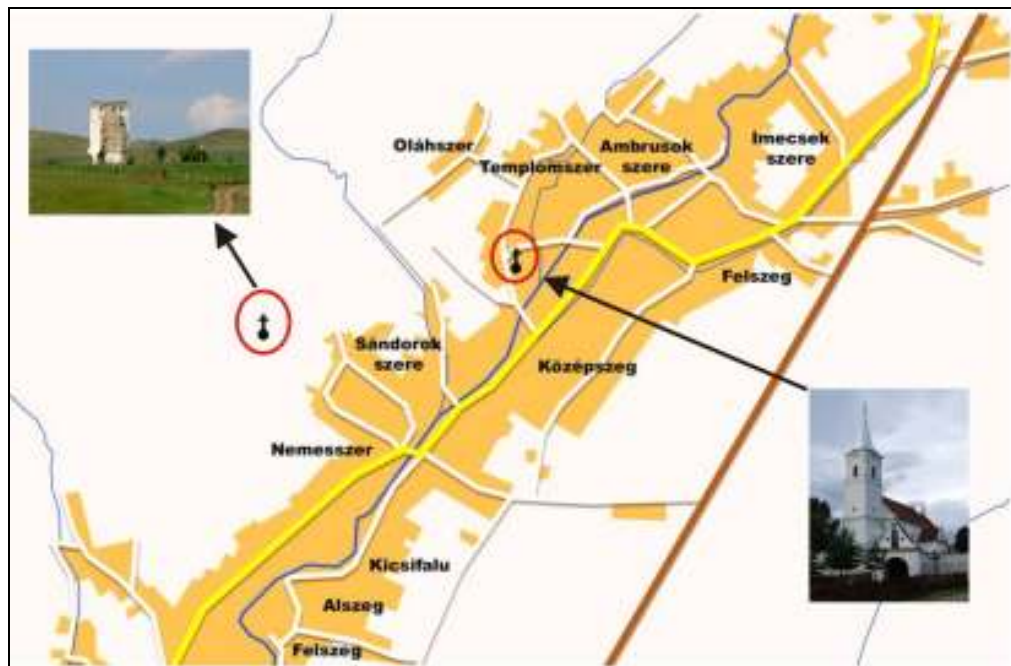
A következő alfejezet a tízesek térbeni alakulását példázza a régészet által napjainkig feltárt ismeretek középpontba helyezésével.

5.3.1.1. „Kövek, falak, templomok” olvasatai

Már a kutatás elején világossá vált, hogy a régészetnek kiemelkedő szerepe lehet a tízesek történeti alakulásának, térbeni változásának feltárásában, de hamarosan kiderült, hogy a régészeti kutatások helyzete a Csík- és Kászonfiúszék településein még elhanyagoltabb, mint a többi székely szék esetében. A Csíki- és a Kásznói-medence középkori történetéről keveset tárt fel napjainkig a régészet. Az első és máig az utolsó feltárt Árpád-kori házat 1954-ben ásták ki (BOTÁR I. 2009). Nincs egyetlen közölt későközépkori telekobjektum sem. A csíkrákosi Pogányvár kivételével gyakorlatilag a várakat sem kutatták. Az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékben említett templomok kutatása is a XXI. század első évtizedére tolodott. Botár István régész, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem végzős hallgatójaként 2001-ben a kutatás lényegét felismerve nagy lendülettel indította el a középkori templomok feltárását. Azonban ez a feladat ilyen előzmények után és megfelelő háttér nélkül messze meghaladja egyetlen ember lehetőségeit. Több évtizedes munkával is csak részeredmények várhatók. Ezt a munkát a műemlékes-régészeti törvénykezés és hivatal, illetve a növekvő érdeklődést tanúsító építészek segítségével további feltárásokkal lehet kiegészíteni.

Botár István a 2002 és 2009 közötti időszakban, a csíki középkori templomok feltárása során számos településtörténeti adatra vonatkozó emlékre bukkant.

A tízesek térszerkezeti helyének kialakulása és változása a történelmi időkben című alfejezet ismertette a tízesek térbeni dimenzióinak alakulását meghatározó tényezőket. Karakteresen bizonyítják a tízesek térbeni változását a csíkszenttamási Csonkatorony XV. századi csúcsíves, gótikus romjai, amely a 767 m magas fennsíkron épült, valamint az Olt folyó jobb partján, a Templomszeren, 1778-ban épült barokk stílusú templom (16. ábra). A mai falu az Olt két oldalán terül el (16. ábra). A Csonkatorony romkertje, egy tízes egykori helyére utal, amely, a falutól egy kilométerrel északnyugatra található.

16. ábra Csíkszenttamás tízeseinek földrajzi helyzete, a Csonkatorony és a mai templom (Forrás: Hargita – Képes megyeatlász 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2008, Fotó: AMBRUS T. 2009)

Régészeti feltárásokkal, terepbejárásokkal sikerült bizonyítani, hogy eredetileg Csíkszenttamás egy tízese a XIV. század folyamán közvetlenül a templomdomb alján, a mai falutól északnyugatra, a Feneketlen-tónak nevezett (17. ábra) hévízforrás mellett, illetve a belőle fakadó patak mellett húzódott. Itt ugyanis archaikusabb középkori cserepek kerültek napvilágra. A mai Csíkszenttamás belterületéről még nem ismert korabeli (XIV. század) lelettár. A rom mellett keletre ma is látszik egy mélyút nyoma – valószínűleg még középkori eredetű.

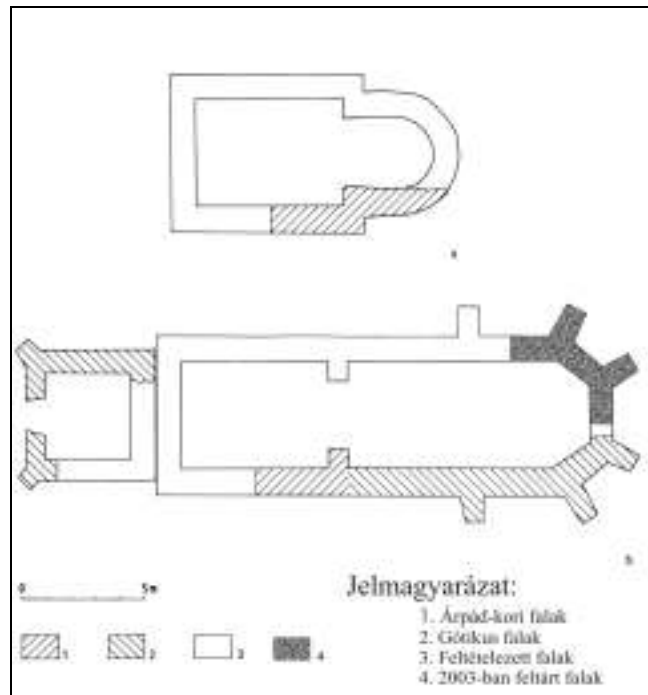
Mindkét helyről kerültek elő őskori, bronz- és vaskori leletek is. Az ivóvízvezeték ásatásakor 2007 tavaszán egyebek mellett vasolvasztó kohó maradványa is előkerült a patak mellől. Kétség sem fér azonban ahhoz, hogy ez a rész alkalmas volt a megtelepedésre (BOTÁR I. 2009).

17. ábra A Feneketlen-tó Csíkszenttamás belterületén (Fotó: ERÖSS A. 2009)

A tízesek „lehúzóadásának” első megfogalmazása VÁMSZER G. (1977) nevéhez kötődik. Ennek a feltevésnek az ellenőrzésére az 1930-as években régészeti szempontból is kutatta a Csonkatorony keleti részén található alapfalakat. Ma már nem alkalmazott úgynevezett „falkövető” módszerrel végigásta a falak tetejét, és így kirajzolódott előtte egy késő gótikus alaprajz. Mivel ő a korábbi, 1333-ban említett Árpád-kori templom nyomát ekkor nem találta meg, ezért azt a maitól még keletebbre a Hargita magasabb keleti lejtőjére, a Madicsa patak mentére lokalizálta feltételeesen. A feltevést azonban a XXI. század régészeti leletei cáfolják. A „hiányzó” Árpád-kori templom ugyanott, a Csonkatoronynál található (18. ábra).

BOTÁR I. (2009) a kutatási eredményeit a következőkben összegzi: „Az előbukkanó falak már az első, a torony felé eső szelvényében jelezték, hogy a templomnak különböző periódusaihoz tartozó részei láthatók. A falszövetben folyóvízi görgetegkő, andezit és garadosi mészkő, illetve szórványosan édesvízi mészkő is előfordult. Kelet felé haladva egy adott ponton megváltozott a fal jellege. A falszövet egyenletesebb, a köveket több habarccsal fogták össze. E különbség pedig egy későbbi átépítés eredménye, mely során a hajóhoz tartozó szentélyt elbontották, és a megtartott hajófalhoz egy új, nagyobb szentélyt építettek a hajó szélességében.” A hajó teljes hosszát kívülről 7,8 méterben, szélességét pedig 6,5 méterben határozták meg. Ezeket a méreteket a papok által vezetett évszázados kézirat, a Domus História is megerősítette.

18. ábra A templom építési periódusai a feltárt és álló falak alapján – Csíkszenttamás (Forrás: BOTÁR I. 2009: TÓTH B. rajza)

A gótikus járószintek alatti omladékban a diadalív környékén nagy mennyiségben kerültek elő igényesen készített freskótöredékek. A „körömnői freskódarabok” (19. ábra) az Árpád-kori diadalív falait díszítették. A képet hordozó falrészlet a gótikus bővítéskor bontották le. A freskó a csíkszentmihályi és székelyderzsi freskókkal mutat kapcsolatot, azaz valószínűleg ugyanaz a mester, műhely készíthette, mint az említett templomok falképeit (BOTÁR I. 2009).

19. ábra A freskótöredékekből rekonstruált arc-részlet a diadalív mellől – Csíkszenttamás (Forrás: BOTÁR I. 2009: KISS L. munkája alapján)

A templom felépítésének idejét tehát nem lehet a kutatási eredmények alapján meghatározni, csupán annyi igazolható – karbonizotópos, úgynevezett C14-es sűrűvizsgálat alapján – hogy a XV. század első felében még állt. A gótikus templom pedig a „hiányzó” Árpád-kori templom helyén épült. A régi új templomépítkezés felső időhatárát talán a harang 1495-ös keletkezése adja meg. A harangot ugyanis nagy valószínűséggel akkor rendelték meg, amikor a gótikus átépítések befejeződtek (BOTÁR I. 2009).

A Domus Historia bejegyzése szerint a XVIII. században már csak évente négy alkalommal (karácsony, húsvét, pünkösd és Szent Tamás ünnepén) tartottak itt misét. A templomot 1731-ben már elhagytaként, a kerítőfalakat romosként írják le. Az elhagyott templomot az új templom építésének említésekor – 1776 – a torony kivételével lebontották, és köveit a legújabb barokk istenházba építették be. A megmaradt romokat a falu lakossága elhordta (BOTÁR I. 2009).

A templom szakrális emlékei után kutatva jutottak el a régészek a csíkszenttamási Kurkó Pista bácsi pincéjébe. Itt került a szakemberek látókörébe a pincébe beépített Árpád-kori tabernákulum. Ez az első ismert román stílusú tabernákulum Csíkszéken, de ritkaságnak számít az egész Székelyföldön. A pince tulajdonosa a „Csonkának” tulajdonítja, amit ma pincéje szellőztetésére használ.

A védőfal a XIX. század végén még legalább részben állhatott. VITOS M. (1894) még az erődítmény nyomait jelzi.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az Olt mentén húzódó mai falu nem sokáig élt templom nélkül, hogy a XXI. század előkerítette a „hiányzó” Árpád-kori templomot, és a Csonkatorony környékén gyűjtött cserepek bizony az Árpád-kor végéről származnak.

BOTÁR I. (2009) Csíkszék középkorára vonatkozó templom- és településtörténeti ismereteket a csíkdelnei, a csíkrákosi, a csíkszentkirályi, a csíkkozmási, a csobotfalvi, a csíkminszenti, a csíkmenasági, és a csíkszentdomokosi templomok kutatási eredményeivel szélesítette. Ezek a régészeti feltárások újból és újból rávilágítanak arra, hogy a középkori templomok kutatásai mennyi fontos történeti adatot tárhatnak fel a tízesek számára is, ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a szakszerű felügyelet hiányában el is tűnhetnek, „hiányát” kelthetik – akár – a XIII- i letelepedésnek, illetve a letelepedés módjának is.

A feltárt eredmények nem csak a művészettörténetnek szolgálnak adalékokat, hanem az Árpád-kori Magyar Királyság településtörténetnek vonatkozásában is. A templomok körül végzett régészeti kutatások eredményei igazolják, hogy ha csak az írott adatokra támaszkodna a kutató legalább háromszáz éves késéssel tudja meghatározni a tízesek kialakulását.

Csíkminszent, Csíkmenaság is viszonylag félreesik a főbb közlekedési útvonalaktól, szántóföldjei sem a legtermékenyebbek, mégis a régészeti leletek tanúságai szerint az Árpád-korban templomot épített. Ez a tény pedig a korabeli székely tízesközösségek erejéről és az egyház közösségformáló szerepéről értesít.

A középkori templomok több időintervallumát tükröző helyreállítás közérthetővé, sőt szemléletessé tenné az épület és a település történetét. Következésképpen a tízes egyik büszkesége, vonzereje lehetne. Az eddig feltárt leletek az effajta népszerűsítés, ismeretszerzés és –terjesztés mellett természetesen mintaként szolgálhatnak a többi Árpád-kori templommal rendelkező székely falunak is.

Részösszegzésként megállapítható, hogy a régészeti kutatások, az épített örökségek annyit ismertetnek a térspecifikus tízesek létéről, térbeni alakulásáról, amennyit a meglévő „Kövek, falak, templomok” is engednek.

5.3.2. A tízesek településmorfológiai és -szerkezeti sajátosságai napjaink térstruktúrájában

Ha vizsgálati szándékkal tekintünk Csíkszék és Kászonfiúszék mai értelemben vett falvainak térbeni meghatározására és fejlődésére, megállapítható, hogy a települések szerkezete, illetve morfológiája tükrözi a falutízesek kialakulásának, fejlődésének, összenövésének, önálló településsé való szerveződésének a folyamatát. A falutízes mint társadalmi – gazdasági – infrastrukturális képződmény a lakóhely, munkahely és kisszámú népesség térbeli együttese, sajátos szervezettsége, illetve funkcionalitása révén legalább olyan mértékben rányomja bélyegét a településszerkezetre, mint a természeti viszonyok (morfológiai, hidrológiai, biogeográfiai).

Az üdülőhelyek (Tusnádfürdő, Borszék, Marosfő, Szováta, Hargitafürdő), Balánbánya, Csíkszereda és Gyergyószentmiklós új városnegyedei és néhány hegyvidéki és a gyimesi „patakországi” falvak kivételével, a székely települések magját, csíráit a tízesek képezik.

A települések többségében azonban már részlegesen vagy teljesen egybeforrak a tízesek, kisebb hányadában pedig eredeti állapotukra emlékeztető, egymástól távol fekvő, különálló falurészek hálózatát olvashatjuk ki a térből. Ezek a reliktumok azonban a tájgenezis döntő szakaszait reprezentálják, és a mai napig meghatározzák a tér alapszerkezetét.

A konzerválódás tipikus példaként említhetjük Csíkmindszent és Csíkszentlélek irtással kialakított tízeseit. A mai értelemben vett két település híven tükrözi az archaikus települési rend nyomait, azt a történeti folyamatot, amely a tér struktúrájában, a táj kialakításában végbement (20-21. ábrák).

20. ábra Csíkmindszent és Csíkszentlélek tízesei a XVIII. században
(Forrás: I. katonai felmérés 1769-1772)

A XVIII. század második felében végzett felmérés (I. katonai felmérés 1769-1772) alapján megállapítható, hogy a mai értelemben vett Csíkmindszent tízesei (Sillók-, Prédák-,

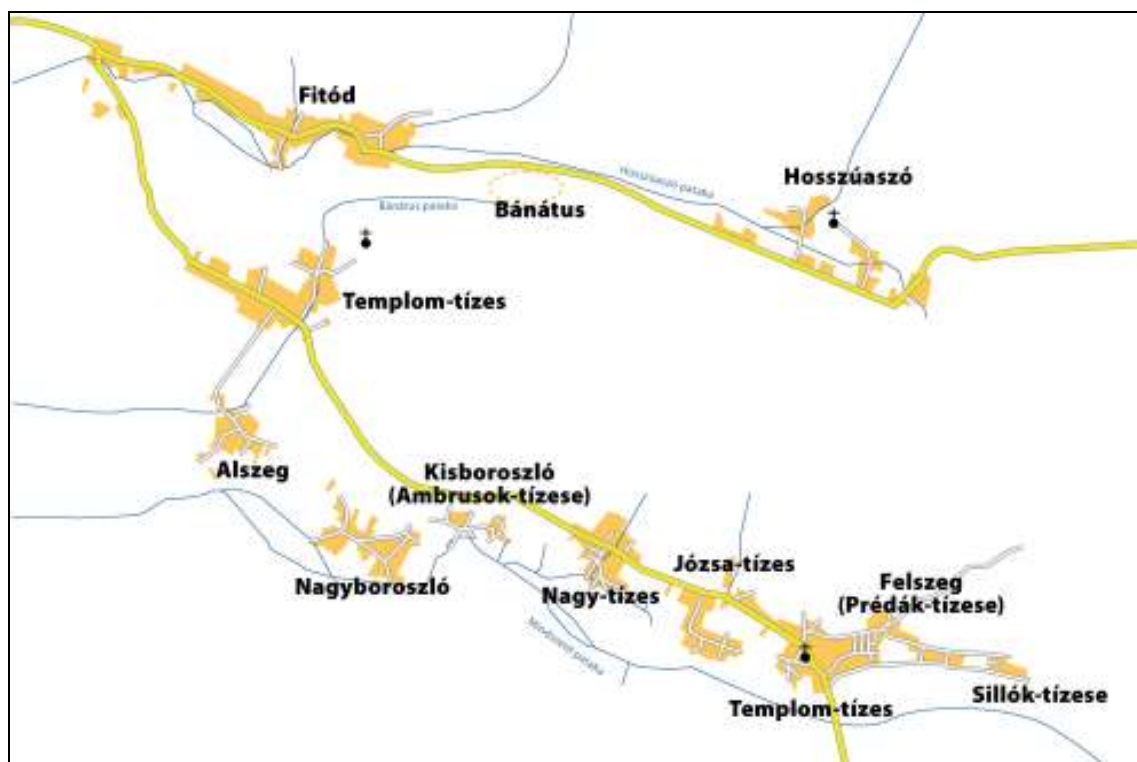
Templom-, Józsa-, Nagy-, Ambrusok-tízes, Mindszentboroszló – Hosszúasszó-tízes kivételével) a Mindszent pataka völgyében vagy mellette, Csíkszentlélek tízesei (Fitód, Templom-tízes, Alszeg, Szentlélekboroszló – Hosszúasszó-tízesét is ideértve) pedig a Hosszúasszó és Bánátus patakok mentén, patkó alakban, ívesen hajló településsorba rendeződtek (20. ábra). A tízések egymástól 100-500 méter távolságra helyezkedtek el, és 20-80 házat, családot tömörítnek magukba. A településrészek kis falvacskák gyanánt különültek el egymástól (21. ábra).

21. ábra Csík-Mindszent tízesei képekben (Fotó: AMBRUS T. 2010)

A különálló tízések egy sajátos társadalomszervezési egység területi megjelenése napjainkban is. Tanulmányozásuk nagymértékben segít bennünket a székelyföldi településszerkezet és településmorfológia kialakulásának megértésében.

Napjainkra Csík-Mindszent tízeseiből három tízes (Prédák-, Templom-, és Józsa-tízes) összenövése bekövetkezett (22. ábra). A XIX. század végétől, amióta a műutat a hegy lejtőjén megépítették, a tízések lakói az új út mentén építkeztek. Ezt elsősorban a Templom-, Józsa-, Nagy-tízes, illetve Fitód tízeseknél tapasztalhatjuk. Minden tízes néhány utcából áll. A meglévő szétszórtságért szokták tréfásan még mondani: „imitt – amott mind szent”.

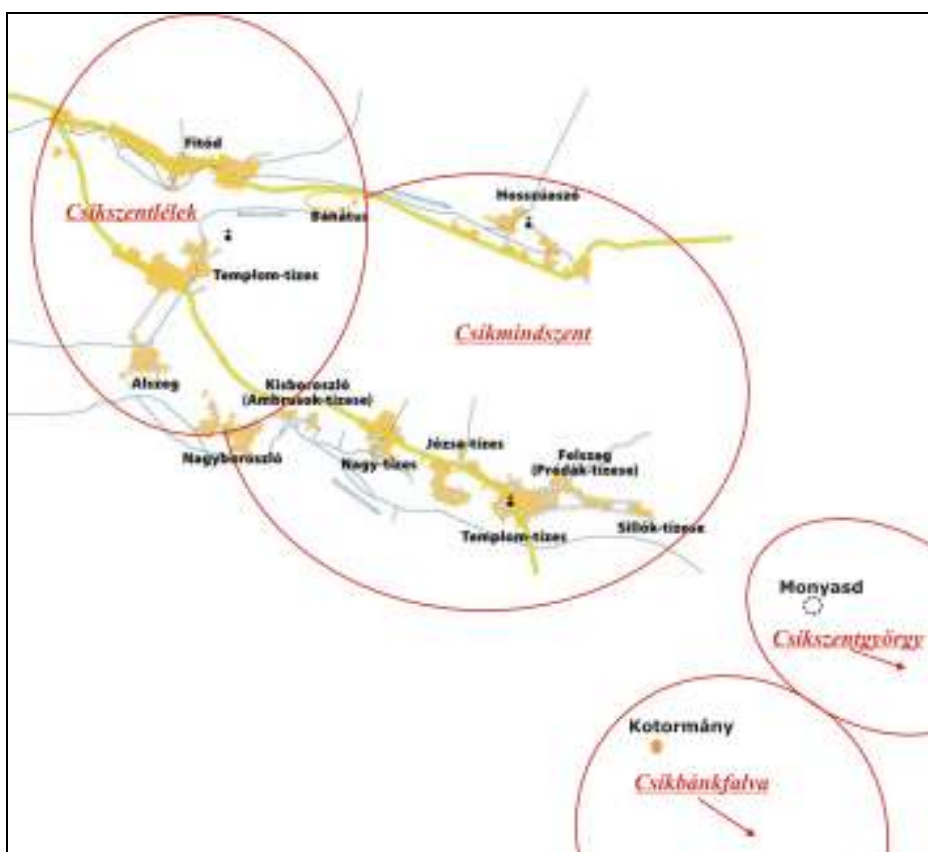
22. ábra Csík-Mindszent és Csíkszentlélek tízesei napjainkban
(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2006)

A legelszigeteltebb tízes Hosszúasszó. A kedvezőtlen természeti adottságok (a szántóföld rossz minősége, a kiterjedés lehetőségének korlátja) miatt fokozatosan elsorvadt, tizedesi intézménye már felszámolódott. A régi önszerveződő Hosszúasszó-tízes sokrétű szerepkörét már nem lehet reprodukálni. Az itt épülő házak egy új típusú telep

megjelenését eredményezik, amelynek funkcionalitása a rekreáció. A két utóbbi népszámlálás adatai szerint egy fő rendelkezik állandó lakhellyel itt.

Szintén a részleges összenövést példázzák Csíkszentkirály településrészei is. Csíkszentkirály két tízese, Poklondfalva és Kincseszeg még az első katonai felmérés idején teljesen elkülönült egymástól és a falu többi részétől. A XX. század második felére a rajtuk áthaladó országútnak köszönhetően, a két elkülönülő tízes összeépült, de a falu legnagyobb tömbjétől megőrizte elkülönülését (29. ábra). Csíkszentimre falvacskákra emlékeztető, különálló tízesei is a XXI. században „kerültek közelebb egymáshoz”. Csupán az Olt bal partján fekvő Bedecs tízes különül el változatlanul az Oltvét alkotó tízesektől (Felszeg, Sándorszeg, Alszeg, Pálszeg) (28. ábra).

Ha azonban élénk településkutató képzelettel szemléljük ezeket a térspecifikus reliktumokat nem nehéz megállapítani, hogy a letelepedési rendet a későbbi korok igényének, kívánalmainak megfelelően közigazgatási egységekbe csoportosították, azaz valójában a ma is térben elkülönülő tízeseket a legközelebbi településrészekkel együtt szokás felsorolni, holott ezek letelepedéskor önmagukban külön-külön is működő, életképes társadalmi képződmények voltak. Így lett például Hosszúaszó Csíkminszent, Kotormány Csíkbánkfalva „elkalandozott” településrésze, vagy a Monyasd bükke közerdője a hajdani Monyasd település jogközvetítő szerepe révén Csíkszentgyörgy közbirtokának tartozéka (23. ábra). ENDES M. (1938) a következőképpen összegzi a településtörténeti fejlődés e sajátos mozzanatát: „A tízesekből lettek később a falvak, s a tízesek ezek tízesei lettek...”

23. ábra A konzerválódott tízesek napjaink közigazgatási egységeinek tartozékaként (Forrás: I. katonai felmérés 1769-1772 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

Míg a kedvezőtlen természeti feltételek (a földrajzi elszigeteltség, a folyóvíz hiánya, a szántóföld rossz minősége, korlátozott kiterjedése) a falutízesek (szegek, szerek) lassú

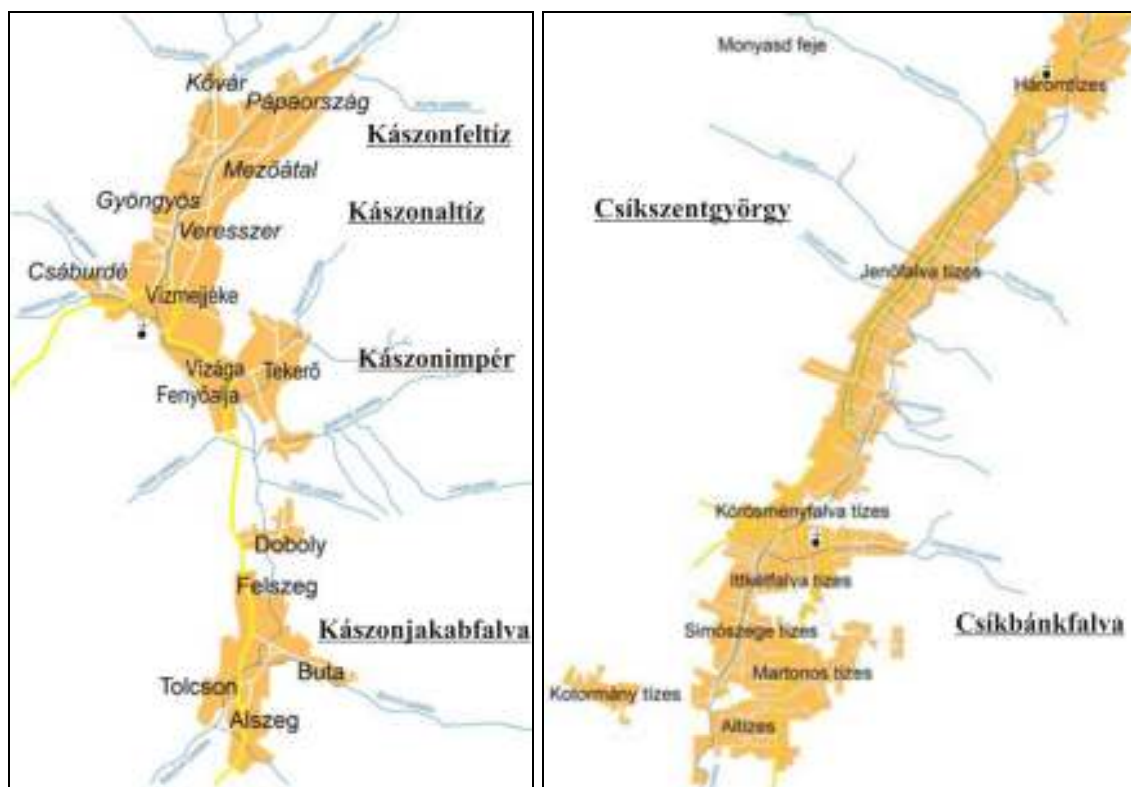
gyarapodását, kezdetlegesebb stádiumban való konzerválását, adott esetben egyes falurészek elnéptelenedését, elsorvadását és eltűnését idézték elő, addig a kedvező feltételek (jó minőségű szántóterület, bővizű patakok melletti fekvés) térbeli növekedést, terjeszkedést, összenövést eredményeztek.

A korábbi különálló tízesek között a demográfiai növekedés, a beépített tér növekedésével egyre csökkent a távolság. A szántókkal, rétekkel, hegyekkel tagolt falurészek egységes települési tömbbé formálódtak. A táj adottságaihoz messzemenően igazodva alakultak ki a legkülönbözőbb morfológiájú falutípusok, a tízes, szeges, szeres települések. A településtörténeti fejlődésnek erre a sajátos mozzanatára is érvényes ENDES M. (1938) találó megfogalmazása: a településrészek „a tízesek ... tízesei lettek. Így elsősorban domborzati, vízrajzi adottságok miatt fejlődhettek lineárisan a tízesek. A rendezetlennek tűnő utcáknak, a zsúfolt beltelkeknek, a falu határában fellelhető nadrágszíjszerű termőföldeknek kommunikatív szerepük van: az apák telkükből hasítottak ki fiaiknak területet.

A vizsgált területen *folyandár, patkó, elágazó vagy csápos, iker, négyzetteres és tömörülő-hálózatos falvakat* különböztethetünk meg (AMBRUS T. – ZAYZON S. 2009).

A szűkebb folyóvölgyek a lineáris összenövésnek kedveznek. Az így létrejött *folyandár-falu* nem a jellegzetes, egyetlen út mellett elhelyezkedő házsorokból álló szalagfalú, ugyanis mindenik tízesnek általában több utcája és egy kis központja (csomópontja) van. Ebbe a kategóriába sorolhatók a Fiság menti falvak.

Részlegesen összenőtt folyandár-faluval találkozunk például a Kászonokban is. Kászonfeltíz négy tízese (Kővár, Pápaország, Mezőátfal, Gyöngyös) összenőtt Kászonaltíz három (Veresszer, Csáburdó, Vizmejjéka) és Kászonimpér három (Vizága, Tekerő, Fenyőása) tízesével, de Dobollyal és Kászonimpér négy (Felszeg, Buta, Tolcson, Alszeg) tízesével az összenövés nem következett be (24. ábra).

24. ábra A Kászonok mint részlegesen összenőtt folyandár-falvak

25. ábra A teljesen összenőtt csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízesek

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlász 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

Az *összenövés teljes* Csíkszentgyörgy három és Csíkbánkfalva négy tízese esetén (25. ábra). A Fiság-pataka mentén egymással összenőtt a Lacz, a Czikók, és a Gálok tízeseiből létrejövő Háromtízese, Jenőfalva és Körösményfalva szorosan kapcsolódik a Fiság szélesebb völgytorkolatában elhelyezkedő bánkfalvi tízesekhez (Ittkétfalva, Simószeg, Altízese és Martonos). A mai értelemben vett két falu együtt egy öt kilométer hosszú települést, a helyi lakosság nyelvén a Fiság-lokját alkotják.

A Fiság-lokját alkotó tízések többségének elnevezésében családnevek húzódnak meg. Ezek mögött az Árpád-korban ágak, nemzetségek álltak. Feltehetően a Jenőfalva tízese neve a Jenő ágról származik.

Az első katonai felmérés idején már egységes, összeolvadt települést alkotnak a tízések. Csupán a Csíkbánkfalva tízeseként számontartott – a humoros hangzástól sem mentes – Kotormány különül el szigetként a nyugati irányban. A dombokkal körülzárt, de keleti oldalán nyitott völgyben húzódó településrész azonban már a XIV. században „önálló életet” élt.

Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva egyesített tízesei esetében apró halmazos településcsírákat fedezhetünk fel. A halmazos centrumokat jól példázza a Czikók tízese zegzúgos házcsoportja, a Jenőfalva felső szakaszának Altízese kusza tömbje, a Laczok tízese házcsoportja, Ittkétfalva Fiság bal parti középső része, Simoszege déli oldala. Ezekkel a halmazos tömbökkel a hajdani tízescsírákat lehet rekonstruálni, amelyek nem érintkeztek egymással, de évszázadok alatt összekötötte őket a beltelkek és a házak szaporodó áradata.

A tipikus *patkó* vagy *U alakú folyandár-falut* példázza Csíkszentmárton. A három-három tízeseiből álló település a hosszú ideig önálló Csíkszentmárton és Csekefalva főút melletti teljes összenövése révén keletkezett (26. ábra). A mai falu alaprajza a természeti adottságok szabta feltételt és a lélekszám-növekedéssel kapcsolatos fejlődést mutatja. A lélekszám növekedésével a medence alacsonyabb részén céltudatosan alakították ki fokozatosan a szántókat.

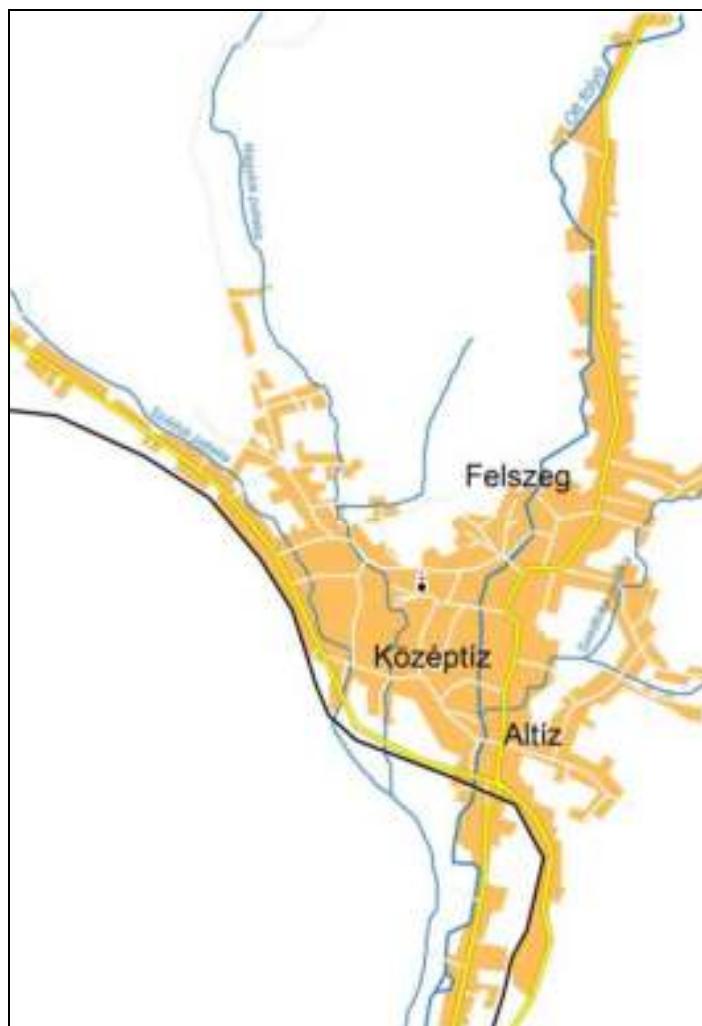

26. ábra A lineárisan fejlődő, patkó alakú Csíkszentmárton és Csíkcekefalva teljesen összenőtt tízesei

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2008)

Az *elágazó* vagy *csápos-falvak* a patakok, az utak mentén szabálytalanul elhelyezkedő tízések összekapcsolódásának az eredményei. Csíkszentdomokos tízesei például az Olt folyó árterén, a Szádok, Nagylok, Szedloka, Kurta, Hú patakok völgyében alakult ki. A mai település Olt menti – irtással kialakított – három tízesmagja (Altíz, Középtíz, Felszeg) az öt patak mentén „csáposodott el” (27. ábra). Szembeötlő, hogy Felszeg tízesmagjából sugárszerűen indulnak ki az útvonalak, de a centrális magból nem válik ki a főutca. Ezért az elágazó típuson belül *sugaras* szerkezetet is azonosíthatunk.

Ha valaki összegyűjtené az ilyen típusú falvak elburjánzott tízesneveit, a tízések nyúlványainak geneziséit, mítoszát, bizonyára előzmény nélküli falumonográfiát, szakdolgozatot írhatna belőle.

27. ábra Csíkszentdomokos mint elágazó- vagy csápos-falu
(Forrás: Hargita – Képes megyeatlász 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

Az *iker-falu* képződmény Alcsíkra jellemző. Az Olt szélesebb, vizenyős árterülete elválasztja az egymással szemközt elhelyezkedő tízesekből kialakult falurészeket, amelyek több évszázadon át önálló falvakat alkottak. Ide sorolhatók Csíkszentimre Olton túli tízesei: Felszeg, Sándorszeg, Alszeg és Pálszeg, gyűjtőnéven Oltelve (28. ábra). Csíkszentimrének az Olt baloldalán található része Bedecs, amely az 1567-es regesztrumban 30 kapuval önálló faluként szerepel.

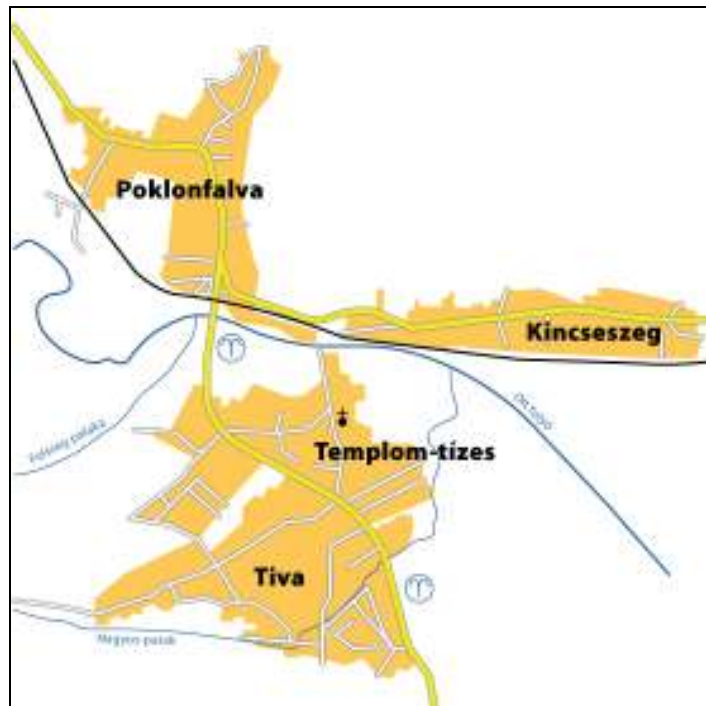

28. ábra Csíkszentimre mint iker-falu

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

Hasonlóképpen Csíkszentkirálynak az Olt jobb oldalán található tízeseit – Tiva, Templom-tízes – az Olt árterülete s a Borsáros-láp választja el a hajdanán önálló faluként élő Poklonfalvától és Kincseszegtől (29. ábra).

Ezek a településrészek igazolják annak a szórt településhálózatnak a nyomát, amely a határvédelemmel hozható összefüggésbe. Sőt a csíkszentkirályi Templom-tízes arra is példa, hogy – amiként azt Szent István törvényeiből ismerjük – több tízes épített közösen templomot. A templom ugyanis az alakulás mozzanatait őrző tízesmag körül van. Ennek a tízesnek a fejlődését előmozdította az a forgalom, amit a templom nélküli tízesek lakosságának odajárása jelentett.

29. ábra Csíkszentkirály mint iker-falu

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A *négyzetteres gyűrűs-falvak* esetében a falutízesek nagy kiterjedésű vizenyős kaszáló területeket vesznek körül. Ebbe az alakzatba sorolható például Csíkdánfalva, melynek tízesei (Oltfalva, Város, Középszeg és Felszeg) több mint 10 hektárnyi mezőgazdasági területet hálózhatnak be (30. ábra). A mezőgazdasági területeket – a Gidró József mezőt, az Antal Marci mezejét, a Középszegi mezőt, az Állomás mezőt – párhuzamos utcák, beépített területek választják el egymástól. Szabályosságot mutatnak a mezők két oldalán végighaladó párhuzamos utcák, amelyből rostszerűen kiinduló keskeny harántutca indulnak ki. Ezek a szabályos falurészek mintha nélkülöznék a változatos morfológiai adottságokat: azt a benyomást keltik, hogy asztallapon tervezték, de semmiképp sem tekinthetők a XX. századi modernizációs törekvések eredményeinek, hanem közvetlenül a tatár hódoltság utáni szabályos települési rend olvasatai.

30. ábra Csíkdánfalva mint négyzetteres gyűrűs-falu
(Forrás: Hargita – Képes megyeatlász 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A *tömörülő-hálózatos-falvak* a gyors fejlődés eredményeként a medenceperemeken keletkeztek, ahol nem volt akadálya a térbeli terjeszkedésnek. Az összenőtt tízeseken áthaladó többé-kevésbé párhuzamos utcák kiszélesedett térbe torkolnak. Gyakori, hogy vízrejáró sikátorokat alakítottak ki, és így egy szabálytalan háló rajzolódik ki. A „hálószemek” belsejében gyakran még beépítetlen részek, szántók és kaszálók húzódnak. Azt is mondhatnánk, hogy a gyűrűs és elágazó településtípusok szerencsés kombinációjaként alakultak ki. A tízesek csomópontjának azok a részek tekinthetők, ahol a kiszélesedett tér nincs beépítve, a körülötte lévő házak rendszertelenül, összevissza helyezkednek el, ahol a halmazosodás megindult, ahol a telkek szabálytalanul húzódnak, és több utca fut össze (31. ábra).

31. ábra Csíkszentmiklós mint tömörülő hálózatos falu
(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T.)

Függetlenül attól, hogy milyen alakzatúak a csíki vagy kászoni falvak, mindenik több magvú, több központú; a székely területi autonómia alapegységének, a falutízesnek, (szegeknek, szereknek) az összeolvadásából keletkeztek. Jelentősebb településrendezés csak a városokat érintette.

Az idők folyamán a tízesszerkezetnek, illetve -morfológiának ősi vonása elhomályosult vagy módosult, mégis az említett típusok keretében kikövetkeztethető az alapszerkezet. Bár az épületállomány (lakóház, gazdasági épület) sokszor kicserélődött és a telekosztódásokkal az épületek sűrűsége megnőtt, ezek a települések megőrizték alapstruktúrájukat. A honvédelemhez, a határbiztosításhoz, valamint a katonai stratégiához kötődő megmaradt térelemek indokolják, hogy ezeket a településeket védelmi vagy *gyepűfaluként* is számon tartsuk, a Kárpát-medence egyedisége okán pedig védelem alá kerüljenek.

5.4. A tízesek társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetsége. A felszínmorfológiai kultúrtájelemek tájképfomáló hatása

A tízes nem csupán térbeli adatokkal jellemezhető települési egység, hanem társadalmi alapegység is. A mai értelemben vett település nem csak szerkezetében, illetve – morfológiájában különül el a többi településtől, hanem társadalmi, gazdasági, kulturális szervezetségében és tájképfomáló erejében is. A következő alfejezetek a tízesek életében szerepet játszó sajátos gazdasági, vallási szerveződések, a tízesek gazdasági struktúrájához kapcsolódó felszínmorfológiai kultúrtájelemek és az emberi élet sorsfordulóihhoz fűződő szokáshagyományok, építészeti értékek, művelődéstörténeti szegmensek, valamint a tízesnevek burjánzását kiváltó tényezők rövid leírását foglalják össze.

5.4.1 A tízesek belső szerveződésének dimenziói

A tízes mint ösztársadalmi egység háztartások együtteseként létezett. Háztartásait rokonsági, szomszédsági, gazdasági, hitéleti érdekszférák csoportokra osztották ugyan, de az önálló gazdálkodást folytató és önálló háztartást vezető családokat első fokon a tízes fogta össze olyan organikus szervezeti keretbe, amely egységként, komunitásként működött. A tízes integráló szerepének legjellemzőbb, illetve legáltalánosabban előforduló formáinak a kút-, kapu-, kerítés-, híd- és vízvezető-közösségek, valamint az esztenatársaságok és a rózsafüzér-társulatok tekinthetők. Ezek a szerveződések azonban nem mindig fedték egymást. Gyakori volt például, hogy egy hídközösség határa nem esett egybe az esztenatársaság vagy rózsafüzér-társulatok határával (adatközlők: BORS J., BORS L. 2010).

A tízesek lakói a mosáshoz, állattitáshoz általában a patak vizét használták. Az iváshoz és főzéshez szükséges elsődleges vízszerezési lehetőséget a természetes édesvízforrások és ásott kutak jelentették. Mivel a tízes összes lakóházainak telkén nem ástak kutat, a vízzel való ellátásban a *tízeskútnak* jutott szerep. Ezek a kutak több családot (10-20) magukban foglaló kútközösségeket alakítottak ki. Az idő múlásával egy-egy tízesben azonban több tízeskút is létezett.

A tízeskutak legtöbbször a kiszélesedett téren, utcaelágazásokban kaptak helyet (32. ábra), és legtöbbször annak a nemzetségnek a nevére emlégettek, amelynek tagjai a kút környékén laktak. Ezek a terek a kutak jelenléte miatt a helyi társas kapcsolatok, a közösségformálás színtereinek számítottak. Itt játszottak a gyerekek, ha vízért küldték, itt cseréltek híreket a felnőttek, szöttek szerelmeket az ifjak. A kutak ásását és javítását kaláka-munkával szervezték meg.

32. ábra A közös tízeskutak a települések térszerkezetében. Jelmagyarázat: 1. Csíkszentmiklós, 2. Csíkszentgyörgy, 3. Csíkszentmiklós (Fotó: ERŐSS Á. 2009)

A hajdani tízeskutak és a *kútközösségi* hálózatok feltárása lehetetlen a XXI. század elején. Elsősorban azért, mert a XX. század műszaki struktúrája (a magánkutak ásása, a vezetékes víz biztosítása) átrendezte ezeket a társadalmi önszerveződéseket. Következésképpen a nagy múltú tízeskutak elvesztették eredeti funkciójukat és közösségformáló szerepüket. Ezeket a tereptárgyakat már lokalizálni sem lehet, sok közülük pusztuló tereptárgyként élte meg a harmadik évezredet. Csíkbánkfalván például a Sánták kútja teret megnevezik a helyiek, de a kút helye feledésbe merült (BÁRTH J. 2007). Néhány víznyerő helynek azonban az egyediségét felismerték az önkormányzatok, közbirtokosságok vagy a kútközösségek utódai, és felújították. Ma az adott tízes lakói közösen tartják rendben.

A lakosság mindennapi életében fontos szerepet játszottak azok a források, amelyek a belterület közelében – a fiatal vulkáni utóműködés során – ontották a kiváló minőségű a hideg és mezotermál jellegű „borvizeket” (szénsavas ásványvizeket). A tízesek rendtartó szemlélete kellett ahhoz, hogy az élet egyik fontos eleme, az ivóvíz a nép rendelkezésére álljon. Ennek a feltételnek, illetve körülménynek biztosítása a tízesre várt. Ahhoz, hogy a borvíz kimeríthető legyen, a forráson megfelelő kifolyó-szerkezetre, ún. *küpire* volt szükség (33. ábra).

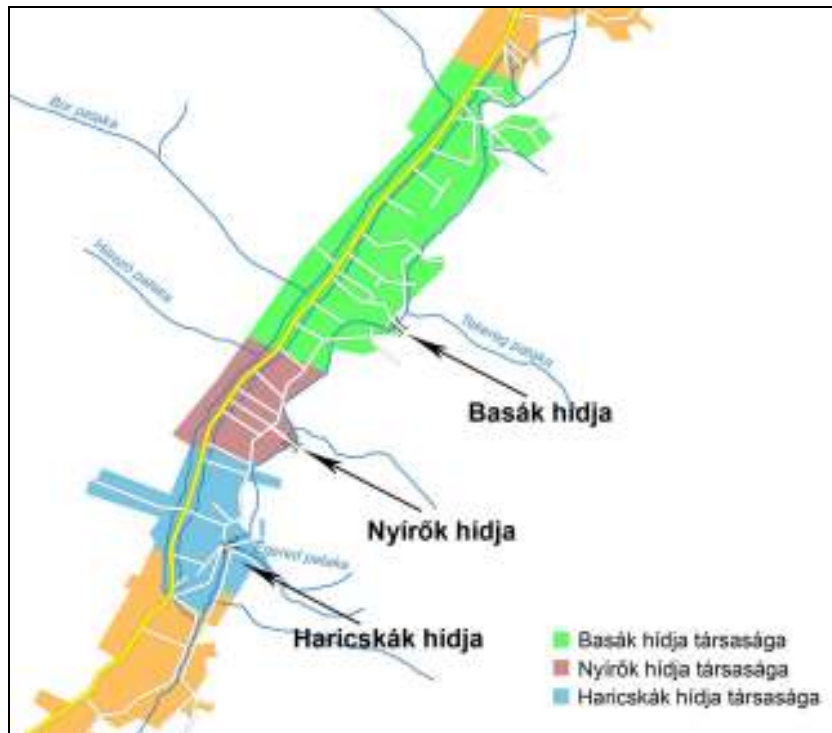
33. ábra Küpi a borvízforráson (Fotó: AMBRUS T. 2009)

34. ábra Borvízforrás hasznosítására szervezett kalákák a Csíki-medencében (Foto: JÁNOSI Cs. 2006)

Jót tett a forrásnak, ha körbekerítették, és ezáltal távol tarthatták a jószágokat. A használhatóságot könnyítette, ha a tízesből jól járható ösvényt alakítottak ki. A rendtartó tízes ezen tereptárgyak javítására időnként kalákát szervezett. A kalákamunka segítségmunkát jelent, amely alapvetően az egyén és közösség között létrejövő kapcsolatok szabályozásán alapszik.

Még a XIX. századi történelmi dokumentumok, az archív fotók, illetve a leírások is a borvízhasznosításról tanúskodnak, és az itt élő idős emberek is borvizekhez kötődő „csodagyógyulásról” számolnak be. A XX. század eleji további fejlesztési elképzeléseket az első világháború, majd Trianon derékba törte. A második világháborút követő államosítással az állam nem támogatta a fejlesztést, arra hivatkozva, hogy a források „elapadhatnak”. Az 1990-es évekre siralmas állapot alakult ki. Egy bő század leforgása alatt az emberi tevékenység sikeresen tönkretette az addigi erőfeszítések eredményeit; számos borvízforrás merült feledésbe, a bányászat meddőhányóinak áldozatává. A tízesek kalákamozgalmaikhoz visszakanyarodva azonban bebizonyosodott a racionalitás: a borvízforrásokat önerőből, kisebb támogatással a közösség is rendbe tudja hozni (34. ábra).

A folyóvizek mentén (Fiság-pataka, Olt, Kászon-pataka, Szépvíz-pataka stb.) lineárisan fejlődő tízesek esetében a bel- és külterületi patakokon különböző nagyságú, kőből vagy fából épült *hidak és pallók* biztosítják az átkelést. A nagy megterhelés, az árvizek pusztítása miatt rendszeresen javítani kellett. Karbantartásuk, gondozásuk az adott tízes feladata volt, amit legtöbbször a már említett kalákamunka keretében végeztek el. Úgy is megfogalmazható, hogy a híddal rendelkező tízes társadalmi *hidközösségekre* tagolódott, amelyek térképen is ábrázolhatók (35. ábra).

35. ábra A csíkszentgyörgyi Jenőfalva tízes hídközösségei
(Forrás: BÁRTH J. 2007 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A hídközösségek hídbíróát választották, és ő irányította a munkálatokat. A hídbíró kifejezés a csíkszentgyörgyi 1893. évi jegyzőkönyvben is felbukkan (BÁRTH J. 2007). A kis átkelőhelyek újra és újra adódó javítási feladatát gyakran a híd közelében lakó gazdára bízta a tízes közgyűlése. A gondos hídjavitó jutalmat remélhetett a közösség érdekében végzett tevékenységéért. Azok a tízesek, amelyeknek nem volt hídjuk, szükség esetén fával, kővel támogatták a más tízesek területén átkelő építését, felújítását, mivel lakóik vagy jószágaik használták a tízesük területén kívül eső hidakat (adatközlők: BORS J., BORS L. 2010).

A XX-XXI. század fordulóján – a kor szükségletének megfelelően – a Fiság-lokját alkotó tízesek (a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek) *vízvezető-közösségekbe* szerveződtek. Ekkora ugyanis egyre nagyobb igény mutatkozott a vezetékes vízre. A helyi önkormányzat azonban anyagi okok miatt nem vállalkozhatott a tízeseket átfogó vízvezeték megépítésére. Ezért azok a tízesek, amelyek felismerték a hagyományos közösségi szerveződés előnyeit, önerőből igyekeztek kihasználni a természeti környezet kínálta lehetőséget. Sorban alakultak a több családot átfogó (5-50 család) vízvezető-társaságok, amelyek kalákamunka szervezésével eljuttatták a környező hegyek forrásainak vizét a csoportosulás tagjainak házaikhoz (adatközlő: GYÖRGY J. 2010).

Vízvezető-közösség ott és akkor alakult, ahol és amikor akadt egy szervező egyéniség, aki megszervezte a társulatot, beszervezte a szakembereket, elintézte az adminisztratív tennivalókat, beszerezte a szükséges anyagokat és mozgósította a szomszédokat a kalákamunkára. A közösségbe belépők aláírásukkal nyilvánították ki szándékuk komolyságát. A munkálatok során elkészültek a forrás közelében a földbe ástott, burkolt és lefedett vízgyűjtő medencék. A medencékből csővezeték közvetítésével áramlik a víz a közösség által lakott falurész házaikhoz (BÁRTH J. 2007).

A vízvezető közösségek jó példái közé sorolható a jenőfalvi tízes *Bor pataka vízvezető-közössége*, a *Vigaszó pataka vízvezető-közössége*, amelyeknek vízvezeték rendszerei 2005 tavaszán épültek meg – a polgármester „tudta nélkül”, továbbá a

Háromtízeshhez tartozó *Sáskert* vagy a *Monyasd patak* egyik forrásának vizét befogó társaságot (2002) (GYÖRGY J. 2010).

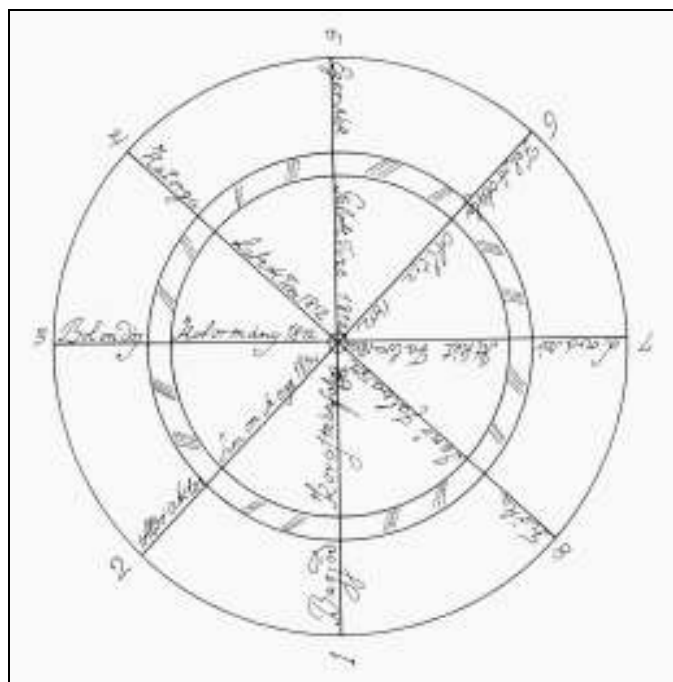
Az *esztenatársaságokat* a juhtartás közösségi irányítása, szervezése hívta életre. Egy-egy tízes vagy tízesrész juhtartó gazdáinak a juhok legeltetése, valamint a tej és tejtermék értékesítésének érdekében hozták létre. Ez a tízesörökség napjainkban fennmaradt, azonban a juhállomány alacsony számával magyarázható, hogy több tízes alkot egy esztenatársaságot. Ennek az örökségnek a magyarázata, hogy jelen időben ismertetik az esztenatársaságok területhasznosító tevékenységét.

Az esztene mint a juhászattal kapcsolatos munkaszervezeti térmegosztásnak a helye, amely egyrészt a szállásgazdaságot, másrészt a legelőterületet foglalja magába (36. ábra). Tulajdonképpen a mai értelemben vett települések tartozéktelepülése, ahol a bács (pásztor) és a monyatorok (segédek) nyáron tradicionálisan egy vagy ma már több tízes összegyűjtött seregét legeltetik, fejik, illetve tejterméket (sajtot, ordát, zsendicét) állítanak elő. Az esztenákon a pásztorok lakó- és tejfeldolgozó épületein kívül találjuk az ún. *esztrungákat* (juhkosarak), melybe éjszakára rekesztik az állatokat, és amely egyben fejesnek is teret adnak. Fontos funkciója az ún. kosarazás, a jukarám rendszeres áthelyezésével történő trágyázás, legelőjavítás (BALÁS L 1935, ILYÉS Z. 2007).

36. ábra Az esztene mint a tízes tartozéktelepülése
(Szerkesztette: AMBRUS T. 2010 a saját és ERÖSS Á. fotói alapján)

A tízes gazdáinak juhállományát a tavaszi, nyári hónapokban – Szent György napjától (április 24.) Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) – a 1100-1400 métert elérő tengerszint fölötti szőrfű-vöröscsenkesz tetőszintekre, legelőkre hajtják ki. Az esztenák helyét, illetve az esztenákhoz tartozó seregek legelőjét a havasokon az esztenabírók jelölik ki jól meghatározott sorrend szerint évente váltogatva. BÁRTH J (2007) a csíkszentgyörgyi kutatásai során egy igen figyelemre méltó esztene-beosztást ábrázoló rajzra bukkant az 1780-1864 közötti tízesprotokollum egyik oldalán (37. ábra). Az ábra belső körmezője a csíkszentgyörgyi és a bánkfalvi esztenatársaságokat, a külső körmezője pedig a havasi esztenahelyeket jelöli. A külső körmező képzeletbeli mozgásával meghatározható, hogy egy bizonyos esztenatársaság az 1812 utáni nyolc esztendőben melyik havasi legelőn állíthatta fel esztenáját (BÁRTH J. 2007).

37. ábra A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek esztenáinak évenként változó helye a havasokon (1812) (Forrás: BÁRTH J. 2007, szerkesztette BÁRTH J. a körösményfalvi tízesarchivum 84. rajza alapján)

Ez a sajátos esztenázási forma a Keleti-Kárpátokhoz tartozó Gyimes és Kászonok krétakori üledékekből felépülő, olykor kristályos alapra települt gyúrt homokkővonulatain (Naskalat, Ugra-havasa, Komját-havasa, Bükkhavas, Bothavas, Nyílenk, Mohos, Szellőhegy, stb.), illetve a szűk, magasan fekvő völgytalpakon (Hidegség, Boros, Jávárdi, Görbe, Sötét-Kászon, Büdös, Csáburd pataka „fejében”, stb.) történik, ahová a növekvő közterhek elől bujdosó székely népelem csángált. Ezeken a területeken a csíki, kászoni tízesek jelentős birtokokkal rendelkeznek. Szent Mihály napján a juhok hazatérnek, és Katalin napig (november 25.) a falu közelében lévő kaszálókon legelnek.

A tízes közössége választja az esztenabíró, akire rábízzák a társaság „ügyes-bajos” dolgait, többek között a juhásztorfogadást, kapcsolattartást a pásztor és a gazdák között. Az esztenabíró tartja számon, hogy tagjai milyen jeggyel látták el a juhaikat. A gazdák élelmiszert, terményt adnak a pásztor, a pásztor pedig általában juhonként (megegyezés alapján) 6 kg sajtot és 1 kg ordát ad a gazdának az egész nyári tejtermékből.

A tízes rendtartó jellegű feladatai közé tartozott az említett tízeskapuk, vetéskapuk, gyepűkerítések gondozása, karbantartása. A tízeskapuk gondozását egy-egy személy végezte, aki mentesült valamely közmunkától vagy éppen tüzelőfa-járadékhoz, kedvezményhez jutott. Az adott tízes gyepűkerítésének javítása pedig *gyepűközösségeket* hívott életre. BÁRTH J. (2007) a csíkszentgyörgyi jegyzőkönyveket tanulmányozva arról tudósít, hogy a Háromtízes egyik iratában olyan adat is előkerült, amelyből a hajdani *kapuközösség* körvonalai rajzolódottak ki (BÁRTH J. 2007). Ezeknek kialakítását nagy valószínűséggel a forgalom mérete, illetve az igazságos teherelosztás indokolhatta.

A növénytermesztés térnyerésével tízesek a *takarékmagtár*-mozgalommal is megpróbálkoztak. Innen kölcsönözhetek terményeket azok a gazdák, akik tavaszonként gabonafélével szűkölködtek. A tízesmagtárak működtetésére jól kiérlelt szabályokat hívtak életre (BÁRTH J. 2007). Ezeket a mozgalmakat, illetve ingatlanokat az államszocializmus számoltatta fel.

Nem hagyható figyelmen kívül az az örökségen alapuló gyakorlat sem, mely szerint a tízesközösség építőfát juttatott a károsultaknak, tűzifát az árváknak, a lakodalmat tartóknak, illetve a tort ülőknek, de adott fát a molnárnak és a kovácsnak egyaránt (BÁRTH J. 2007, GYÖRGY J. 2010).

A tízesek életében jelentős szerepet játszott a vallási önszerveződés is. Tízesek szerint szervezték a *rózsafüzér-társulatokat*, vagyis az imádkozó, ájtatosságot szervező és imaszerző csoportokat. Egy-egy tekintélyes vallásos asszony évtizedeken keresztül sikeresen működtetett egy-egy csoportot. A társulat létszáma nem volt meghatározva. Az összejöveteleket többnyire asszonyok látogatták, férfiak és fiatal lányok csak mutatóban fordultak elő. Ezeket a rózsafüzér-társulatokat az egyházmegye integrálta, ugyanis több tízes tartozott egy egyházmegyéhez. Nincs ez másként a XXI. század elején sem.

Az együttélés morális elvének, a *tízesfegyelem* próbatételének minősíthető, hogy abban az esetben, ha valamelyik tízes tag marhája „károsodott” és levágták minden tízesagnak illett a húsából venni. Olykor határozatban kötelezővé is tették a vásárlást, azaz a tízes közössége igyekezett rendeletben is kifejezni, biztosítani a károsult tízes társ támogatását. Szintén az egyéni szabadság ellen szólt, hogy a kiöregedett és levágott tízesbika húsát a tízes tagok meg kellett vásárolják. Elsődlegessé vált annak a feladatnak a felismerése, hogy a tízesnek új, „hamisabb” bikát kell venni, amelynek árát a régi jószág értékesítésével tudják előteremteni (BÁRTH J. 2007, GYÖRGY J. 2010).

A *határvédő tízes-funkció* szerveződésének és működésének modellje, az alacsonyabb társadalomszervezeti struktúrákon kívül, rányomta bélyegét a tízesbirtokok egzisztenciális szerveződésére is. Ugyanakkor a társadalmi és globális felelősség, az igazságosság és méltányosság értékrendje a közösségi tudat-megnyilvánulásnak az elemi fokát is kiegészítette. A növekedés, a fejlődés jelensége pedig az ökológia törvényeinek alárendelve érvényesült. A tízesek közötti dinamikus egyensúlyállapotot ugyanis megteremtette az a komplex erdőgazdálkodást biztosító gyakorlat, amelynek révén a száralásos fakitermelés és az erdei termékek (fű, széna, gyümölcs, gomba) egyaránt értékesíthetővé válhattak. Sőt, ha a középkor Székelyföldjén a rekreációs tevékenységek, az utazás, az ismeretszerzés, a stressztől való menekülés (JONSTON R. 1970), főnöktől, csepegő vízcsapoktól motivációs erőként léptek volna fel, akkor – valószínű – a gazdasági feladatok koncepcionális meghatározásakor a táj nyújtotta turisztikai lehetőséget is érvényesítette volna.

Mivel a birtokviszonyok és a föld feletti közös tulajdonjog egy magasabb társadalomszervezeti struktúrát jelentett, és mivel a leginkább átmenekült, fenntartható nemzetiségi szervezetnek, illetve tízeshozadéknak bizonyult, ezért értékelésének kifejezésére külön alfejezetet szánok. Ezt a szervezeti egységet rövid kutatástörténeti bevezetővel indítom.

5.4.2. A tízesbirtok szerveződése és működése – Tízesből közbirtokosság

A közbirtokosság fogalmát nem a székelyek teremtették. Az európai szakirodalom értelmében a közbirtokosság jelentése összefonódott a közös földbirtoklás hagyományaival és szoros kapcsolatban volt az erdők és a legelők feletti közösségi használattal. A német, észak-francia és skandináv térségeknek közösségi tulajdonviszonyokra vonatkozó hiteles forrásai az ún. *weistumok* és *pantaidingok* a székely tízesbirtokok szerveződésének és működésének hasonlóaként értelmezhetők (OLUFSEN, O. CHR. 1821, MOLBECH, K. 1847, MAURER, G. L. 1856, MAINE, H. S. 1875, 1890, GRIMM, L.J. 1899).

A föld- és erdőközösségi tulajdonforma a keleti szláv népcsoportoknál sem volt ismeretlen. A birtoklási formát *obcsinavoloszty, pogaszt, voloszty, guba, opole* névvel azonosították (CSIZMADIA A. 1972, GARDA D. 2002).

A magyar földközösség témakörének legkiválóbb szakemberei közé sorolhatók: TAGÁNYI K. (1898,1977), FELSZEGHY B. (1914), HORVÁTH P. (1960), CSIZMADIA A. (1977), akiknek meghatározó szerepük volt az európai, valamint a magyar földközösségek ismertetésében. Szintézist nyújtottak a földközösség időbeni alakulásáról, földrajzi elterjedéséről; érzékeltetik a székelyföldi tízesbirtok sajátos szerveződését és működését, azonban nem mélyültek el a „tízesből lett közbirtokosságok” tanulmányozásában.

A székely tízesbirtokok fejlődéstörténetével CSIBY A. (1939), IMREH I. (1944, 1983), GARDA D. (2002), BÁRTH J. (2007) kutatók foglalkoztak, akik a jog-, a gazdaság és a településtörténeti szabályozás folyamatát is értelmezték.

A tízes mint gazdasági egység jelölésére használt terminológia története során változáson ment keresztül. Kezdetben a gazdasági szerveződés meghatározásának középpontjában is a *tízes* szó állt, amely jelezte, hogy a tízes nem csak térbeli jellemzőket foglal magába, hanem *lakóinak gazdasági rendszerének közösségét* is. Ebben az értelemben a tízes a gazdasági-társadalmi berendezkedés hagyományos formájának tekinthető.

Székelyföld sajátos földrajzi helyzete, erdőkben való gazdagsága lehetővé tette a tízesek számára a szabad foglalás jogát. Letelepédkor, a birtokbavételt követően, a tízesek kijelölték a nemzetségek és családok részére a házhelyeket, később nyílhúzással felosztották a művelésre alkalmas földeket, az erdőket, legelőket pedig „közösségben” hagyták (CSIBY A. 1939). Az erdők és a legelők képezték a tulajdonképpen közös tízesbirtokot, amelyek minden királyi és kincstári törvénykezéstől mentesek voltak, adómentességet élveztek. A tízesek közös vagyonának védelmében pedig megalkották az örökösödési jogokat, illetve határozatokat.

Az erdős területek irtásához, a szabad foglaláshoz való jog tízesenként változott, és az ökológiai rendszer törvényeinek felismerésével idővel szigorodott. Míg a XIII-XIV. században a tízesek, illetve az egyének szabadon irthattak, addig a XV-XVI. században szembeötlő eltérés érzékelhető a szabadon foglalható terület nagyságának tekintetében. A legtöbb XVII-XVIII. századi tízesrendtartás már tilalmazta a szabad foglalást. A tiltás szóból eredeztető a *tilalmasnak* nevezett tízeserdő. Az erdővédelem ekkor már a formálisan átalakulásban lévő, de a jól kiérlelt normákon alapuló közösség egyik fő feladatát képezte.

Ez a törekvés és gyakorlat biztosította tulajdonképpen a természet, a társadalom, a gazdaság és műszaki struktúra négyesének a dinamikus egyensúlyi állapotát. A növekedési, fejlődési jelenség a természeti struktúrába ágyazódva, alrendszerként élt a társadalom, amely egységes kontrollt, egyensúlyt tartott fenn a bioszféra és a gazdaság között. (Az adatközlők – AMBRUS P. 2009, AMBRUS A. 2009, id. FERENCZ. T. 2009, BORS L. 2010 – elmondása szerint még az erdőpásztornak is tilos volt fejszével menni az erdőbe, csupán pálcát, botot vihetett magával.) Megállapítható tehát, hogy a tízesek és ezen belül a tízesvagon, illetve tízes tagok mindennapjaiban két paradigma egyidejű jelenléte ütközik: a tradíció alapuló kontinuitás és az ökológiai rendszer törvényeinek hierarchikus vezérmotívumai, azaz az őstől örökölt irtásra törekvő igyekezet és a természeti erőforrásokhoz viszonyuló közösségi védelem igénye között feszülő ellentét mérséklésének felismerése.

A tízesdokumentumok nem bővelkednek a tízesbirtokok nagyságára vonatkozó számadatokkal. Ez érthető, hiszen a tízes gazdái terepismeretük révén, illetve az örökösödési jogok tudatában tudták, hogy melyik tízesbirtok meddig terjed. De

természetesen nem lettek volna székelyek, ha a szomszéd tízesbirtokok között, vagy azon belül nem támadtak volna törvényszegések, viták, sőt perek is (BÁRTH J. 2007).

A tízest nem csak az erdővédelem terhelte, hanem a bikatartás és a kantartás gondja is (Adatközlők: AMBRUS P. 2007-2010, AMBRUS A. 2007-2010, id. FERENCZ. T. 2009-2010, BORS J., BORS L. 2010). Az erdőlés, faosztás, erdővédelem monumentális témaköre után, gyakoriság tekintetében a bikatartás témaköre következett (BÁRTH J. 2007). Mindig törekedtek a jó apaállat beszerzésére, gondoskodtak az eltartásáról, gondozásáról, és 2-3 év után, amikor már „hamissá”, „kerengővé”, „oktalanná vált”, a sorsáról, illetve értékesítéséről (Adatközlők: AMBRUS P. 2007-2010, AMBRUS A. 2007-2010, id. FERENCZ. T. 2009-2010, BORS J., BORS L. 2010). A tízeshatározatokban gyakran a bika nevét is megörökítették. BART J. (2007) a következő bikaneveket említi *Az eleven székely tízes* című kötetében: Fickó (1891, 1893, 1895), Vargyas (1896), Vaszi (1895), Gyuri (1903), Vidám (1903), Dezső (1933).

A közösségi struktúrák életképességét a legkülönbözőbb funkciók biztosították: tízesbíró, jegyző, hídbíró, esztenabíró, bikabíró, kapubíró. Ezekon kívül más, jellegzetes funkciók is léteztek a tízesek életében. Ezek a következők voltak: *bébiró*, (a tízesjogok hordozója), *vice* (alerdőbíró), *fiskus* (ügyész), *korombíró* (tűzvédelemért felelős), *kápolnabíró* (azok a tízesek, amelyeknek csak kápolnájuk, csengettyűjük volt, a kápolnabíró végezte a vallási élethez kapcsolódó közösségi szervezéseket, feladatokat), *magtárbíró* (a gabona begyűjtésével, kölcsönzésével, a kamatok begyűjtésével foglalkozó személy). Ezeket a szerepeket mindig a választott és jól kiérdemelt törzsökös helybéliek látták el. A választott funkcionáriusok feladatkörébe tartozott az is, hogy a tízeskonstitúciókat, a szabályzatokat, valamint a pereskedések eredményeit tízesjegyzőkönyvekben megörökítsék (1-2. mellékletek).

A tízes a jelentős ingatlanok mellett ingóságokat is mondhatott magáénak. Ilyen ingóságnak számított: *tízesirattár*, *tízesláda*, *tízeshatár-barázdáló eke és taliga*, *tízesbélyegző*, *tízesetalon (mérőedények)*, *tízeskerékagy*, *tűzoltó felszerelés*. A tízesláda az iratokat, a protokollumkönyveket, írószereket, írószerkellékeket tartalmazta. A tízeshatár-barázdáló eke és taliga fontos vagyontárgynak számított, amelyet útjavításra is használtak. A tízesbélyegzővel mint „szükséges portékával” a tízesbeli jószágokat jelölték meg. A tízesetalon az új űrtartalom mérésére alkalmazott, fából készült „egy literes” és „húsz literes” edény volt. A tízeskerékagyat pedig a szekérek készítésekor kölcsönözhatték. A székely falvakban a tízesedények beszerzésének és kölcsönzésének kialakulása az államszocializmusra tehető mindenképpen a tízesszerszámok mintájára (adatközlők: AMBRUS P. 2007-2010, AMBRUS A. 2007-2010, id. FERENCZ. T. 2009-2010, BORS J., BORS L. 2010.).

Az évszázadokon át gyakorolt hagyományos, közös birtoklás azonban a XIX. század utolsó harmadának polgári racionalizáló törekvéseihez idomult. Az 1871. évben megszavazott arányosítási valamint tagosítási törvény LIII. és LIV. törvénycikkei, az 1921. évi földtörvény (bérbeadás az államnak), az 1929. évben életbe lépett szövetkezetek szervezésére vonatkozó törvény a tízes hagyományos jogviszonyaiban mind terhes eseménytörténetek. A szervezeti átalakulást az egyértelmű, hagyományos szabályokra alapított rendszert új nomenklatúra megjelenésével is kifejezésre juttatta. A kor illusztratív kifejezői a *tízes birtokosság*, illetve a *tízes közbirtokosság*, *erdőbirtokosság* meghatározások; a tízesbeli jogosultakat pedig birtokosságnak, a tízesgyűlést birtokossági gyűlésnek, a tízesbíró elnöknek nevezték.

Az átalakulás számos jogi nehézséget, dilemmát, bizonytalanságot, kárt okozott, de nem jelentett szakadékerejű átalakulást, inkább *az adott politikai, gazdasági világhoz való, a lehető legkedvezőbb reagálást* láttatja. Az államosítás által kikényszerített felszámolásig mindvégig megőrizte a tízesközösség gazdasági, társadalmi szerveződéseiben

(legelőrendtartás, kaláka-, illetve közmunkaszervezés, háborús károk helyreállítása, fürdőhelyek turisztikai értékeinek életrekelte, segélyadományok) a birtokvédelemben szerepet vállaló fontosságát. A XIX. század végi és a XX. század eleji változások eredményeként kialakultak a mai értelemben vett falvak egészére kiterjedő közbirtokosságok (nagy közbirtokosságok), de 1949-ig még párhuzamosan működtek a tízes-közbirtokosságok is, amelyek egy-egy tízes lakóira, erdejére és legelőire terjedtek ki (GARDA D. 2002, BÁRTH J. 2007).

Számos jegyzőkönyv tudósít arról, hogy törekedtek a tízesek és a közbirtokosságok érdekeinek összeegyeztetésére (GARDA D. 2002). Nem nehéz kikövetkeztetni azonban, hogy a közbirtokosság jövedelmét – a mai napig – a rendelkezésre álló faanyag jelentette/jelenti. Az erdő kitermelését pedig a nemzetközi konjunktúra is elősegítette. A közbirtokosságok gazdasági ereje tehát érzékelhető. A „rendtartó székely közbirtokosság” az emberi és közösségi érték közvetítő szerepére is figyelmet fordított. Nemcsak az egyházat és az iskolát támogatta, hanem civil szervezeteket, és az egyének (árvák, árvíz- és tűzkárosultak) is részesei lehettek az adományoknak, ugyanakkor munkalehetőséget is kínált. Ezen pozitívumok ma is értékei a szerveződésnek.

A rendszerváltással – 1997-től keltezett és 2000. év első hónapjáig tartó politikai nyilatkozatsorozat eredményeként – ugyan revitalizálódott a közbirtokosság intézménye és gyakorlata, azonban a román államhatalom, az állami erdészet, valamint az új közbirtokossági vezetők és – tegyük hozzá az Európai Unió – még nincs tisztában a székelység öröklött intézményével, annak gyakorlatával, történelmi és jogi fejlődésével, felelősségével.

Az említett kutatók felhívják a figyelmet arra az összefüggésre, hogy a tízesek fennmaradásában jelentős szerepet játszott a tízesközbirtokossággá alakulása. CSIBY A. (1939) nyomatékosan kiemeli: „... a közbirtokosságok egyenes utódai, leszármazói a letelepüléskori földközösségeknek”.

Összességében megállapítható, hogy a hagyományos szabályokra alapozott tízes az osztársadalmi struktúrák fenntartható kombinációjaként alakult ki, fejlődött közbirtokossággá, erdőbirtokossággá, illetve maradhatott fenn. A közbirtokossági formaöltés a tízesek belső életében túlélési reakció. A XIX. század utolsó harmadának polgári racionalizáló törekvései (telekkönyvezés, adózás) közepette úgy lehetett átmenteni tízesvagyonként a következő évszázad számára a birtokot, hogy a tízes alkalmazkodott azokhoz a törvényekhez, amelyek a közbirtokosságnak nevezett szervezetben látták a székely közös erdők és legelők fennmaradásának biztosítékát.

A tízesek birtokviszonyainak alanyi alapokon való értelmezése minden idők fontos kérdésköre volt. Aktualitása társadalmi, gazdasági, ökológiai szempontból napjainkban is vitathatatlan. Mindazok az agrárreformok, amelyekkel a román államhatalom, illetve az Európai Unió téves, illetve tudatlan történelmi, gazdasági adatokra és ideológiára építve új alapokra kívánna helyezni, veszélyeztetné a jól kiérlelt közösségi vagyongazdálkodási szerveződés újjászületését.

5.4.3. A tízesek gazdasági struktúrájához kapcsolódó felszínmorfológiai, morfogenetikai öröksége

A Székelyföld térstruktúrája – a több évszázados társadalmi, gazdasági, műszaki szférák fejlődésének eredményeként – magán viseli a különböző agrár- és ipari technológiák tájképfomálói hatásait. Az előző fejezetben ismertetett településszerkezet megmaradásában

nagy szerepe volt a terület – korábban – periférikus helyzetének, a hagyományos életmódmodellek és a paraszti önellátás továbbélésének, valamint az államszocializmus éveiben a lokalitást felszámoló törekvéseknek.

Ez az alfejezet azokra a fellelhető felszínmorfológiai kultúrtájelemekre és esztétikai reliktumokra koncentrál, amelyeknek meghatározó gazdasági szerepük volt a tízesek életében. A tízes ugyanis nem ér véget az utolsó épületnél: mind a gazdálkodás révén, mind tájképi szempontból szerves egységet képez a hozzá tartozó külterületekkel.

A területhasznosítás eredményeként számos olyan felszínmorfológiai kultúrtájelem jött létre, amely megszabja a tízesek környezetének a látványosságát. A történeti közlekedési és szállítási infrastruktúra tipikus kifejlődésének tekinthetők a – természeti erőforrások kihasználásának igénye miatt kialakított – *mélyutak* (38-39. ábrák). Amikor a mező- és erdőgazdálkodás intenzívebbé vált, szükség volt a biztonságos szekérutak kialakítására, amelyek feltehetően a hajdani „hadi utak” nyomvonalát is követik. A lineáris mélyúttá alakulást a víz eróziós tevékenysége erősítette fel. A nagyobb reliefenergiájú részeken a mélyutak az 1,5 – 2 métert is elérik. Ezeket egyrészt az erdők fái között, másrészt a kaszálóparcellák határán találjuk. Így el lehet kerülni, hogy a megrakott szekér ne boruljon fel. Az egyre kevésbé használt mélyutak mentén több helyen bokrok, fenyőfák nőttek ki.

38-39. ábrák Eróziós árokként továbbfejlődő mélyutak a Csíkszentmiklóshoz tartozó Borvízoldalon (Fotó: AMBRUS T. 2010)

A településtörténetnek adalékot szolgálnak a hagyományos agrártájak felszínmorfológiai elemei mint antropogén eredetű felszínalaktani értékek. Hogy a lakosság a XIV. században az állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkozott már, azt a falvak határában ma is látható 2-4 m magas agroteraszok, ún. *muzsdák* megléte is igazolja (40. ábra). Ezeket a kultúrtájelemeket csak lassú, évszázadok alatt végzett egyirányú szántással alakíthatták ki. Jól fejlett „agrogén teraszokkal” (ILYÉS Z. 2007) leggyakrabban a Csíki-havasok alacsonyabban húzódó homokkővonulatain találkozunk.

Az idők folyamán a medencékben lévő erdőket fokozatosan kiirtották, a mocsarak vizét lecsapolták, bevezették a folyók medrébe; így lassan kiszárították a területeket. Ezek a simább, tágasabb területek alkalmasabbak voltak az intenzívebb földművelésre, mint a nagyobb reliefenergiával rendelkező területek. Ennek következtében a muzsdák a kaszálóknak adták át a teret. Gazdasági és tudományos jelentőségük mellett tájészttikai szempontból is fontosak, a kultúrtáj-kép meghatározó elemei.

40. ábra Muzsdák a település határában (Fotó: AMBRUS T. 2009)

A nehezen megközelíthető hegyoldalak kaszálóin szarvasmarhával vagy lóval vontatják le a mai napig a szénaboglyákat. A kaszálót övező mogyorófabokrokról vagy fenyőfákról ágakat vágnak le, és arra kimagasló szakértelemmel rakják a boglyát; az ágakat láncsal a vontatást végző állat istrángjához kötik. Az évszázadokig tartó, egy adott helyen huzamosan használt *vontatási nyomvonalak* tálszerűen kimélyültek, olykor a gyepek felszakadtak, és a lineáris erózió is megindult. A kivágott fák vontatása is jellegzetes, degradált felszín alakítottak ki, amely eróziós árokká vagy mélyűttá fejlődött (ILYÉS Z. 2007, AMBRUS T. 2009).

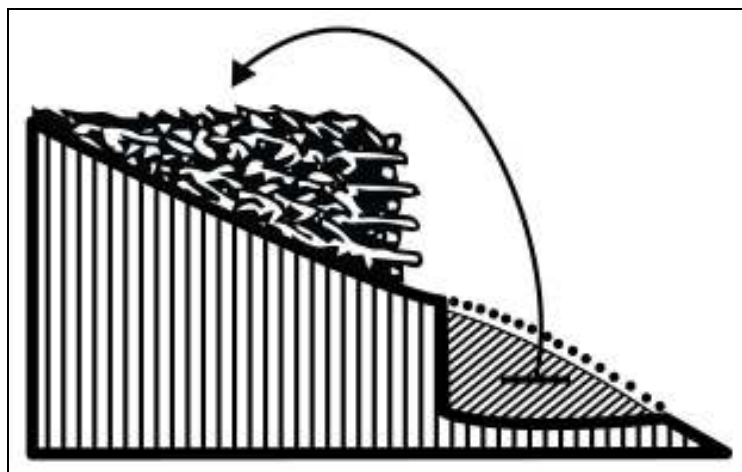
Az egy tagban lévő, de több család által használt kaszálók belső határait jelzik az áttelepített, antropogén eredetű, illetve a határvonalon meghagyott *hangyabolyok*, amelyeket füzérszerűen rendeztek el. Ezeket a mikromorfológiai formákat ILYÉS Z. (2007) a gyimesi tájhasználat értékelése során hangyaboly-mezsgyéknek nevezi.

Az állatok taposása az elkerített legelőterületen jellegzetes, a szintvonalakkal párhuzamos *állattiprások lépcsők* kialakulását és tartós fennmaradását eredményezte (41. ábra). A formák fejlettségére, nagyságára és magasságára hatással volt a jószág fajtája (juh vagy kecske) és a túllegeltetés mértéke (CSORBA P. 1996, ILYÉS Z. 2007) a vizsgált területen is.

41. ábra Állattiprások lépcsők a Csíkszentmiklóshoz tartozó Borvízoldalon (Fotó: AMBRUS T. 2010)

A XVIII. században a tízesek erdő-, legelő-, és kaszálóvédelmi okokból árkok, sáncok létesítését írták elő. Ezek alapját egymásra rakott fenyőágakból képezték ki, melyre földet raktak. Az így kiképezett töltés és a sánc együttesen képezte az akadályt. Az idősebb adatközlők (AMBRUS P. 2010, BORS J., BORS L. 2010) még emlékeznek a *földkertekre*, illetve *földsáncokra* (42. ábra). Ezek olyan magasak voltak, hogy a legjobban ugró állat sem tudta átszökni.

42. ábra A földszánc készítésének sematikus vázlata
(Forrás: VÁMSZER G. 1977)

A tízesek történetiségének a másik legkorábbi üzenethordozó együtteséhez tartoznak a műszaki struktúra szerves részét képező tízesbirtokok *határjelei*. Ezek a szimbólumok a határtörténetnek fontos fejezeteit képezik. Nemzedékek „körmekopadékanak” (a székely értelmező szótár szerint keze munkája) eredménye az Árpád-kori falu határának kialakítása. Ez a munka harcot jelentett a természeti szférával: a felszínmorfológiával, a vízrajzzal, növénytakaróval, az időjárással, az államszocializmus évei alatt pedig a rendszer ideológiájával.

Hiteles történeti támpontok nem akadtak ugyan – még alkalomszerűen sem – arra vonatkozóan, hogy a tízeshatárokat mikor jelölték ki pontosan (BORS L. 2010: „meg nem állapítható időktől fogva”), azonban az átörökölt felszínmorfológiai antropogén reliktumok egyértelműen a tízeshatárok belső rendjének kialakításáról tudósítanak. A tízeseket keletről és nyugatról, valamint északról és délről lezáró erdős területeket, az irtványokon kialakított legelőket különítették el ún. *halomrendszerrel* (földhalmokkal). A kereszt alakú 50 cm mély árokba bükkfászénnel vegyített téglaport tettek, amelyet leföldeltek és kövekkel is megerősítettek (BORS L. 2010) (43. ábra).

43. ábra Kőből rakott határ-halmok Csíkszentmihály határában (Fotó: AMBRUS T. 2009)

A XVIII. századi írásos források, tízestörvények már tényként kezelik a birtokok vagy tízesek közötti ember által alkotott és fenntartott formákat, ún. *kőjeleket, határköveket* (SZABÓ T. A. 1940). A határkövek karbantartása, felújítása a rendszerváltás után újra életre kelt, a közbirtokosságok feladatának részévé vált.

A határjelek egyik sajátos altípusát képviselik a mágikus erejű „helytelenkedést” elhárító, ördögűző funkciójú *faragott keresztet, gyepebe vágott keresztet* illetve „*kőkeretek*” különlegessége (adatközlő: AMBRUS P. 2009), amelyek a helyi erőforráshoz megfelelően igazodó, társadalmat irányító szimbolikus jelekként foghatók fel. A helyi tudás értékéhez pedig bölcsesség, leleményesség, természet- és munkaszeretet kapcsolódik. Ezek az antropogén morfológiai elemek a kollektivizációt nem vészelték át, de mintegy apáról fiúra, a generációk közvetítésével kulturális értéként épültek be a helyi társadalmak tudatába.

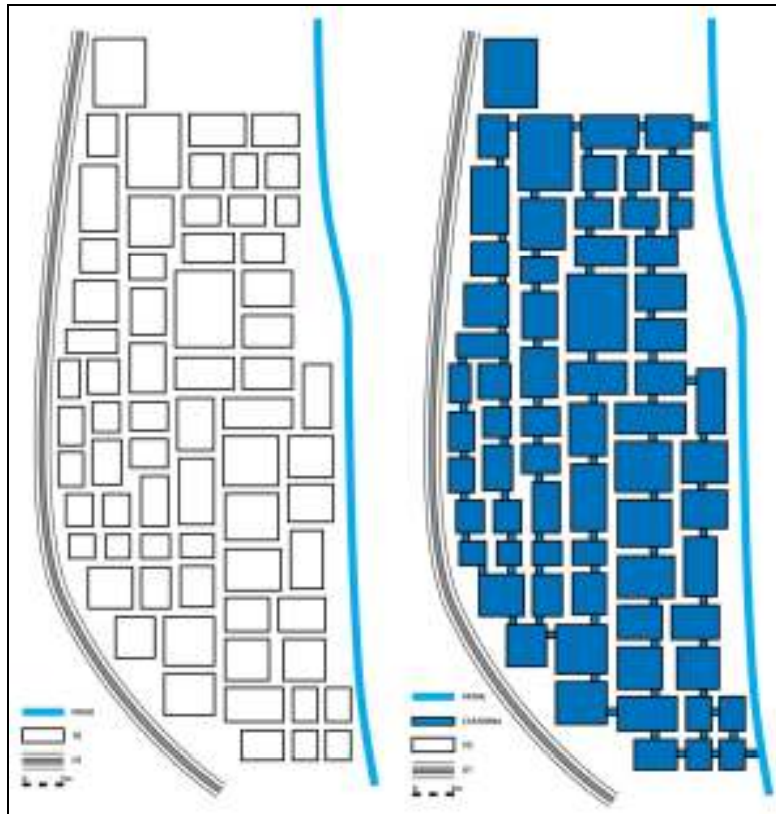
Hasonlóképpen településtörténeti adaléknak számítanak a hagyományos háziipar felszínmorfológiai emlékei is, a helyi tájjelleget meghatározó *kenderáztató tavak* maradványai. Az egész Székelyföld, de különösen Csíkszék, kiválóan alkalmas kender- és lentermesztésre. A kender hosszú időn át fontos helyet foglalt el a székely ember életében, hiszen a háztartásában használt textilmű, az öltözködéshez tartozó fehérmű egyik alapanyagát képezte. Számos település lakossága foglalkozott kendertermesztéssel és természetesen feldolgozással. E gazdasági tevékenység kezdetére még csak alkalomszerűen felbukkanó adatokra sem akadtak a kutatók, csupán az ismert, hogy az 1960-1970-es években szűnt meg.

A népi emlékezet úgy tartja, hogy a kendertermesztésre alkalmas helyeket és a kenderáztatásra kialakított tavakat, tócsopotokat a tízesek saját „patakszádjaikon” csoportosíthatták. Egy-egy tónak nevezett gödör kb. 6 x 6 méter alapterületű és 60-70 centiméter mélységű volt (BÁRTH J. 2007). A gödrök vizüket a közeli patakból nyerték csatornákon keresztül.

A pottyandi adatközlők szerint (BORS J., BORS L. 2010) a kenderföldeket és kenderáztatókat az asszonyok kapták hozományként a családjuk számára. Amikor még működtek, a gödrök a felső jobboldali legszélő „tóba” egy csatornán beengedték a Monyasd pataka vizét. A legelső gödör megteltével a víz csatornákon haladt a tó felé. Ha a víz végigfolyt a kis reliefenergiájú területen és a legelső gödröket is megtöltötte, a jobb szélső alsó gödörből egy csatornán visszafolyt a patakba. A vízmennyiséget deszkával szabályozták a felső tónál. A kialakított tavakban a nyár végén hat hétig is eltartott a kenderáztatás.

A kollektivizálással a tízesek életéből kiszorult a kendertermesztés és kenderáztatás. A tavak helyét elegyengették és kaszálóként, legeltetőként hasznosították. A csíkszentgyörgyi Monyasd-pataka mentén fekvő áztató gödrök területe azonban parlagon maradt. Itt az egykori geomorfológiai kultúrtájelemek még napjainkban is tanulmányozhatók. BÁRTH Jánosnak a felmérési munkája során 67 hajdani családi használatú kultúrtájelemet sikerült azonosítania és térképre vinnie (44. ábra)

Ezeket a felszínmorfológiai kultúrtájelemeket az adott tízes geoszociológiai egységeinek is tekinthetjük. A családi kenderáztató tavak tízes szerinti csoportos elrendeződésében a kialakítás idején bizonyára érvényesült a tízes rendezőelv. A kenderáztatás lebonyolítása, az áztató tavak egyidejű, közös vízellátása, működtetése szintén alapos szervezettséggel, tízesbeli együttműködéssel valósulhatott meg. A kenderáztató tavak működtetéséhez a tízes biztosította a szervezetségi, műszaki, agrotechnikai feltételeket.

44. ábra A csíkszentgyörgyi Háromtízes kenderásztató tavai és azoknak a rekonstruált működési mechanizmusa
(Forrás: BÁRTH J. 2007 felmérése alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

5.4.4. Szakrális emlékek a tízes térstruktúrájában

A településképben meghatározó objektumok – római katolikus faluhoz méltóan – a **szakrális emlékek**. A faluközponttól, a templomtól távolabb eső tízesek általában csengettyűkkel, haranglábakkal vagy kápolnával rendelkeznek (45. ábra). A falutízes **csengettyűje** sok fontos tudnivalót közöl ma is a kis közösségek tagjaival, akárcsak a falu harangja. Veszély esetén (tűz, árvíz) a népi híradás eszközével közlik, hogy hol van a baj: úgy verik félre a harangot, hogy először annak a tízesnek a számát kongatják ki, amelyikben kiütött a tűz.

45. ábra Tízescsengettyűk a települések térszerkezetében. Jelmagyarázat: 1. Pottyand, 2. Csíkmindszent, 3. Szépvíz (Fotó: AMBRUS T. 2009)

A **tízeskeresztek**, **-feszületek** ott helyezkednek el, ahol a tér kiszélesedik, ahol az utcák elágaznak, amelyek vallási üzenetükön túl a tízes térbirtoklásának, egyfajta tízesöntudatnak, tízesazonosságnak, illetve tízesidentitásnak a szimbolikus jeleként foghatók fel (46. ábra). A szabadtéri fából készült feszületek száma azonban az utóbbi évszázadokban emelkedett. Ezek nem tízeskeresztfák. Soraikban megkülönböztethetők a falu főutcájában és határában fellelhető tizennégy stációt jelképező kálvária fakeresztek, a háborúban elesettek, a villámcsapás áldozataul esettek emlékkeresztjei. Ezeket a tényeket a kereszt felirata is hirdeti (pl. „Ittkétfalva tízes” felirat a jelzett falurész-öntudatnak a biztos megjelenítője; „A második világháborúban elesett honvédek emlékére” pedig a hősök tiszteletéről tudósít).

46. ábra Tízeskeresztek a települések térstruktúrájában
Jelmagyarázat: 1. Csíkszentgyörgy, 2. Csíkszentmiklós (Fotó: AMBRUS T. 2009)

Nagy valószínűséggel a **tízestemetők** egyidősek az Árpád-kori templomokkal, azonban ezeknek feltárása is kiesett a klasszikus történeti kutatások – a régészet – látóköréből. Történetük azonos a templom-átépítések, -bővítések történetével. Számos jegyzőkönyvben olvashatunk temetőbővítéssel kapcsolatos földvásárlásokról, -cserékről, termőterületek bekerítéséről, sőt új temetők létesítéséről. A csíkszentgyörgyi Háromtízes temetője a rendelkezésre álló adatok alapján többek között 1844-ben, 1848-ban, 1879-ben, 1887-1890-ben, 1900-ban, 1924-ben, 1938-ban, 1941-ben, 1947-ben, 1979-ben nagyobbodott, bővült. Jegyzőkönyvekből gyanítható, hogy a tízes tagok nem szívesen temették hozzátartozóikat a temető új részébe (BÁRTH J. 2009).

A XIX. században még nyilvánvalónak számított a tízestemetők igénybevételének joga. A jegyzőkönyvekben, a tízeshatározatokban gyakran előbukkan a temetkezés joga mint ütközések, kemény viták és rendelkezések témája. Akinek nem volt tízesjoga, pénzért nem válthatott sírhelyet. Nagy figyelmet fordítanak a mai napig, hogy a temetőbe ne kerüljön öngyilkos. A hagyományörző öregek ma is hangoztatják, hogy az öngyilkosnak szóló harang elveszíti az erős időt eltávolító erejét (adatközlő: AMBRUS P. 2010). E kérdéskört színezte a volt görög katolikusok betemetkezési törekvése. A hajdani görög katolikusok utódai a másságnak a pecsétjétől akartak szabadulni, a székelységüket próbálták bizonyítani, amikor nem temetkeztek a magára maradt görögkatolikus templom temetőjébe, hanem pénzt nem kímélve törekedtek arra, hogy státuszszimbólum gyanánt a római katolikus templom tízestemetőjébe temetkezzenek. Számukra a betemetkezés sikere a kiérdemelt székelység deklarálásának számított (BÁRTH J. 2009).

5.4.5. Az emberi élet sorsfordulóihoz – a születéshez, a házassághoz és a halálhoz – fűződő szokáshagyományok

Ha létezik kulturális, erkölcsi, vallási, szellemi tőkéje egy hagyományörző közösségnek, akkor a tízesek szokásvilága, amely a születéshez, házassághoz és a halálhoz kötődik, teljességében az. A tízesek lakói napjainkban is olyan hatalmas tudást aktivizálnak, amely öntörvények alapján, belső késztetésből fakadnak. Következésképpen az „emberi élet e három nagy szüksége” (BALÁZS L. 1999) a társadalmi, közösségi szervezethez a példaértékű modellje. Ezeknek az állásfoglalásoknak a kijelentése után kerül sor – áttételesen – a három szokásegység rövid, szintetizáló összefoglalására Balázs Lajos néprajzkutató munkássága alapján. A kutatásnak, illetve a dolgozatnak ugyanis nem célja a hihetetlenül gazdag szokásvilág feltárása, ismertetése, de a tízesek kulturális, erkölcsi, vallási és szellemi életének tartozékaként szükséges említést tenni róla.

Balázs Lajos szülőfalujában, Csíkszentdomokoson végezte kutató munkáját, amelynek eredményeként sorban jelentek meg a lírai fogantatású *Szeretet fogott el a gyermek iránt* (1999), a családalapítás társadalmi felértékelődését sugalló *Az én első tisztességes napom* (1994), illetve a távozni induló léleknek segítségadást nyújtó pillanatát kifejező *Menj ki én lelkem a testből* (1995) című monográfia-kötetei. A szerző már a címadásokkal is érzékelteti a szűkebb és tágabb olvasói közösség szemszögéből, hogy amiről szó van, az az egyetemes emberi gondolkodás és érzésvilág áramkörébe tartozik, formájukban, kulturális, erkölcsi, és vallási szempontból egyediek, és végső soron maga a tízes, tízesegyüttesek sajátosságát tükrözik. A címek attól értékesek, hogy csak az érti meg, aki székelyföldi, illetve, aki ismeri ezeket a szokásokat, hagyományokat vagy elolvassa ezeket a köteteket.

Az emberi élet sorsfordulóihoz fűződő tízes-szokáshagyományok, amelyek magyar nép sajátos megnyilvánulásának tekinthetők, röviden a következő pontokban összegezhetők:

- a közösség a szokásokon tanúsított részvételével elismeri az egyén sorsának változását, miközben ünnepélyessé, méltóvá és emlékezetessé teszi azt,
- egy közösségben munkálkodó erő gyanánt fedezhetők fel,
- társadalmi szerződésnek, lelki kalákáknak tekinthetők,
- a MI tudat kifejeződésének tartozékai,
- az egyént érintő természetes jelenségek, események szocializálódnak,
- tükrözik azt a módot, ahogyan a közösség önmozgató, önszerveződését elindítja,
- a közösség viszonyulása fokozza az elsődleges lelki, szellemi feltételt, hogy a legközelebbi hozzátartozók adott esetben az újszülöttre, a családalapítókra vagy a halottra összpontosítsanak, azaz a születés-, a lakodalom- és halottkultusz normatív, helyi szabályainak eleget tudjanak tenni,
- felszínre hozza a tízesnek mint intézménynek a társadalmi szerepét,
- a teherbíró képességet meghaladó gondok, feladatok a tízesen és a rokoni szálakon belül a szokások rendszerében oldódnak meg,
- az egymást követő szokássorok tartalmuk által erősítik a közösség összefogását;
- egyén- és közösségintegráló hatásuk van,
- a szokások mozzanatai gondozzák a társadalmi kapcsolatokat, a lelki örömeket, illetve zavarokat,
- tartalmukban és szándékukban egyaránt rituálisak,

- a tízesközösség íratlan törvényei meghatározzák valamennyi tagja számára a viselkedési szabályokat, a tennivalókat és tilalmakat; ezáltal az egész közösségnek, de a közösség minden tagjának külön-külön biztonságérzetet nyújt,
- mivel a közösséget belülről is képesek működtetni, a népi kultúra erővonalának tekinthetők,
- minden sorsforduló más, amely jelzi a kifogyhatatlan élménytartalékot, de egyben az önértékelésre is lehetőséget teremt,
- bennük van mindaz, ami előtte történt,
- aki a szokásokat nem tartja, saját magát közösíti ki, vagy őt közösítik ki.

A tízesek lakói „...társadalmi lényként Születnek, Szeretnek, Meghálnak!” , de ez a felsorolás az élet folytonos körforgásának népi szemléletében nem biztos, hogy sorrendet takar, azaz a születés nem biztos, hogy kezdete az életnek, csak bizonyossága a létnek (BALÁZS L. 1999).

A rituális sorsfordulók elválasztó, eltávolító, beépítő rítusokból állnak, amelyek megerősítik a születés, a házasságkötés és a halál eseményét, történetét. A rítusokat olyan egyének hajtják végre, akiket nem érint elsődlegesen a „nyereség” vagy a veszteség, így a lelki egyensúlyukat nem veszítik el, de a tízeshez való kötődésük által mégis együttérzéssel vállalnak szerepet a család tagjai iránt. A hiedelmek szemszögéből a fenyő erotikus, a két gyertyapálca vagy bot a lélek túlvilági útjának jelképeként jelenik meg.

A *fogantatáshoz*, a *születéshez* kapcsolódó rítusok (pl. a menyasszonyi ágy „megjátszása”) produktív célzatúak, és egyben imitativ analógiás mágiaként is értelmezhetők. A gyermeket az asszony első vagyonának tekintették (BALÁZS L. 1999). A gyermek-centrikusság nem volt jellemző, mégis az élet számos gesztusa a gyermek felé irányult. A várandós állapot nem számított szenzációnak, a többi dolgok, események mindennapiságán nem emelkedett felül. Az áldott állapothoz kapcsolódó hiedelmek hangsúlya átrendeződött annak függvényében, ahogyan a magzat és anya veszélyeztetettsége fokozódott vagy csökkent. A nehéz asszonyi sorsot minden adatközlő említette, de a szülés gondjai, félelmei, fájdalmai miatt senki sem panaszkodott (BALÁZS L. 1999). Az újszülöttet egy-két napon belül megkeresztelték, nehogy pogányként halljon meg, de idővel, ahogyan az egészségügyi ellátás javult, későbbre tolódott.

Ma már csak az emlékezetben él, hogy ami a házasság előtt tiltott volt, az első tisztességes napot követően – a közösség saját erkölcsi normarendszere szerint – társadalmi késztetéssé vált.

A *házasság* intézményét egyrészt társadalmi fontosságnak tartják, másrészt a leánygyermek társadalmi megítélésének minőségi változását nyomatékosítja. Az elvált nőnek is nagyobb az értéke, mint a vénleánynak.

Az *elmúlás* hiedelemvilágának uralkodó eleme az animizmus, az erős lélekhit, a lélek dualisztikus volta. A halált egy új szellemi létezés kezdetének tekintik. A halál mikéntjét mindenki az életével érdemli meg. A halálhoz kapcsolódó világnép jellemzője, hogy benne a túlvilág szinte földrajzi valóságként felismerhető, társadalmilag pedig emberi környezetként tükröződik. Az, hogy a lélek nem a semmibe megy, egy életfilozófia egységes és következetes jelenléte még a túlvilági szférában is (BALÁZS L. 1995).

A *temetkezés* összetettsége társadalmi, kulturális, lelki és szellemi szempontból vetekszik a születésével és a lakodalmával. A természeti népek amúgy is bonyolult lélekhitének mély katolikus vallásosságával átszőtt változatával, a pogány és keresztény ötvözettel találkozhat a kutató. A kétféle hit harca főként az öngyilkos halott temetése során tapasztalható (BALÁZS L. 1995).

A hiedelemvilágának és a népművészetnek kiváló őrzői közé tartoznak a temetőben fennmaradt oszlopos, mind a négy oldalon kiképzett (faragott) fejfák, az ún. *kopjafák*. A temetőben a végtelen idő ismét egybekapcsolja az embert és a fát, hogy a halál

után együtt hirdessék a mulandóság örökkévalóságát. Amint az újszülöttnak az apa által elültetett élő fácska, az a halottnak - a túlvilágra születettnek - a síron elültetett fa, vagy felállított fajel: a kopjafa. A kopjafa a halottat képviseli. VÁMBÉRY Á (1876) írja, hogy a kopjafaállítás szokását a türk népektől vették át székelyek, és tőlük ered az a gyakorlat is, hogy az elhunyt kilétére utaló jelekkel díszítik ki, s a jeleket az arra járó a kopjafáról leolvashatja (<http://www.terebess.hu/keletkultinfo/eletkepek.html>). ORBÁN B. (1868-1871) szerint pedig a fejfa a pogány és keresztény hagyományoknak az „összeölekedése”. Napjaink temetőiben azonban egyre kevesebb a fejfa.

Arra, hogy a tízesek hogyan osztották fel a temető-teret, a hiedelemvilágból és a beépítő rítusokból lehet következtetni. A temető fogalmát a „halott településsel” helyettesíthetjük. A túlvilági képzet és az elhantolás topográfiája Csíkszéken közvetlen összefüggésben van. Az elhunyt lelkét a régebb elhalt rokonok lelki közössége várja. Ennek a lélekhitnek megfelelően hantolják el a testet. A sírhelyek tehát a rokoni szálakat tükrözik. „Ahová az elődök alapoztak, az utódok es oda tömörülnek” – jegyzi le BALÁZS L. (1995) a gyűjtőmunkája során. A feleséget a férj jobb oldalához temetik. Külön csak az öngyilkosokat temetik, régebben a temetőn kívül pap nélkül hantolták el. A jövevényeknek és a nem katolikusoknak a hozzátartozók választanak helyet az új temetőben. Régebben voltak megkülönböztetett, ún. „előkelő sírhelyek”, ahová a közösség vezetőit, a „jobb módúakat” temették. Ott ahol a dombokon húzódik a „halott falu”, a megkülönböztetett sírhelyek a tetőn találhatók. Közös azonban, hogy a halottak a „szemükkel mindig keletre néznek”.

A tízesek népéről összefoglalásként elmondható, hogy olyan közösségről, van még szó, ahol a születéshez, a házassághoz és a halálhoz kapcsolódó szellemi szokás-örökségek rendezőelvként érvényesültek. Létbiztonságot, gyakorlatiasságot nyújtottak. A tízesek lelki kalákként is működtek.

Mivel napjainkban kevés gyermek születik, nemcsak demográfiailag sorvadnak a településrészek, hanem a társadalmi kapcsolatok szintjén is érezhető a sínylődés. A temetőkből újonnan felépített ravatalozók – amely az EU által előírt és támogatott követelmény – sűrítetten példázzák, hogy a sajátos, de egészében általánosan emberi temetkezési hagyományok és annak szellemisége a fejlődés hamis illúziójának eshetnek áldozatául.

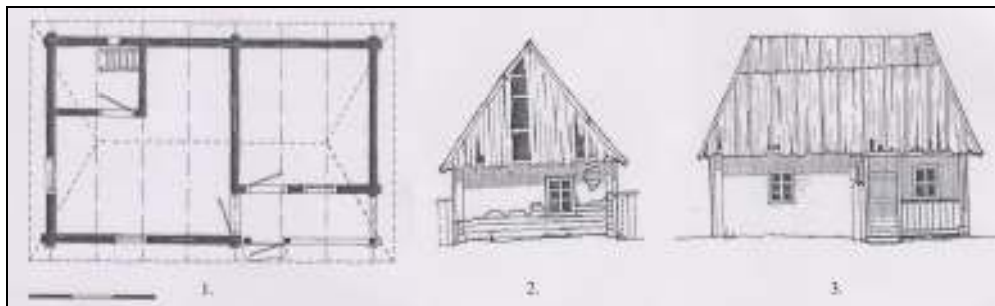
5.4.6. Építészet a széles értelemben vett tízeskultúrában

A tízesek kapcsolata a természettel és a gazdasággal a népi építészetben is kifejezésre jutott. A népi építészet minden egyes megmaradt darabja a tízesek kultúrájának kommunikációját biztosítja. Ez az alfejezet azonban a székelyföldi általános építészeti rendek, tendenciák józan értékelését, a környezeti kihívásokra érzékenyen reagáló jelenséget csupán olyan mértékben helyezi integráltan a középpontba, amennyire a sugallni vágyott mondanó megértéséhez feltétlenül szükséges: az épített örökség megmentése éppen olyan fontos, mint a tízesek történeti településszerkezetének megóvása.

Miközben Székelyföld urbanus térségeiben egyre inkább szó és gyakorlat esik az integrált szemléletű építészeti érték-, illetve örökségvédelemről, addig a rurális térségekben viszonylag kevés érdembeli elemzéssel találkozhatunk ugyanerről a jelenségről. Pedig a mai székely falu népi építészeti öröksége felbecsülhetetlen értéket képvisel.

Az 1989-es rendszerváltás a nehezebben megközelíthető településeket, településrészeket még szinte egy századdal korábbi képében találta. Ezek a települések

településkép szempontjából még homogén arculatot mutattak. A XX. század eleje még őrizte az épített örökség megújítható környezeti erőforrását, az *egysoros alaprajzú* parasztházat (47. ábra).

47. ábra Kétsejtes ház felmérési rajza. Jelmagyarázat: 1. alaprajz, 2. utcai homlokzat, 3. udvari homlokzat.

(Forrás: BOGOS E. 2010 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

Az 1950-es 60-as években a lakóépület-állomány jelentős mértékben kicserélődött. Teret hódított az *L* alakú épület. Ezek a háztípusok ugyan részben szakítottak a letisztult építkezési stílussal, de ennek ellenére az egységes faluképbe beillenek (ALBERT HOMONNAI M. 2009). Ezért ezeket az épületeket is a népi építészeti alkotásokhoz sorolhatjuk, hiszen – akárcsak a korábbi időkben – kialakításukat főleg helyi mesterek végezték, kalákában építették fel, az építetető pedig nem a másásra való törekvés vezérelte.

A Csíkszeredai Székely Múzeum – lelkes munkatársainak köszönhetően – néhány XVIII-XIX. századi népi építészeti emléket védelem alá helyezett az 1970-es években. A parasztházak és a kapuk nagyrészt a környező csíkszéki és kászonfiúszéki településekről származnak, de találunk Udvarhely- és Gyergyószéki épületeket is (48. ábra). Ezek a törekvések mindenképpen méltányolhatók, hiszen az örökség egy-egy darabját mentették meg a pusztulástól. A ma is megtekinthető gyűjtemény az épített örökség szempontjából érdeklődésre tarthat számot.

48. ábra A Csíkszeredai Székely Múzeum szabadtéri gyűjteménye

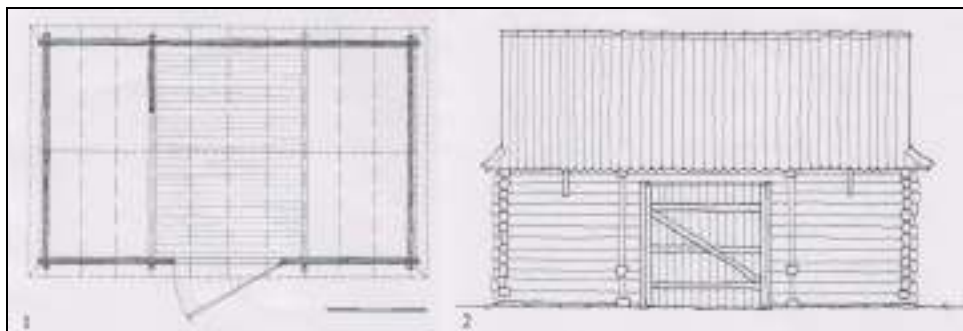
(Szerkesztette: AMBRUS T. 2010)

Az 1970-es években azonban már a csíkszéki és kászonfiúszéki településképben is megjelentek a *kockaházak*, amelyekben már keverednek a „modern” tömbházépítészet megoldásai. Ekkor már a diktátor rendeletben is előírta, hogy a főutak mentén kötelező az emeletes házak építése. Ennek nyomán a törtsíkú tető alatt hazug emeleteket alakítottak ki (ALBERT HOMONNAI M. 2009), majd megjelentek az emeletes házak. Így kezdtek kialakulni a heterogén és arányaiban megbomlott faluképek.

A hagyományos falurombolás neuralgikus pontja a csendes, illetve a „buldózeres” felszámolás. Ennek az ideológiának az első fokozataként értelmezhető a kisebb tízesek, tízesekből összenőtt aprófalvak felszámolása, a térképekről, illetve a hivatalos dokumentumokról való kitörlése. Második lépésként a mezőgazdasági területek növelésére hivatkozva a falu, a közösség teljes felszámolását tűzte ki célul az államszocializmus. A

megszigorodott időszakban a kulturális örökséggel való foglalkozás rendszerellenes tevékenységnek minősült.

A székely faluképet meghatározó másik építmény a *csűr* (49. ábra), amely jobban átvészelte az államszocializmus „modern” törekvéseit. Talán az a bölcs gondolat mentette meg ezeket az épületeket, mely szerint a helyiek nem tartották véglegesnek a kollektivizálást. Az anekdota szerint, amikor kihajtották a kapun a lovakat, így szólt a gazda: „ha netalán, tán-tán ... a lovaimra még számot tartok” (ALBERT HOMONNAI M. 2009).

49. ábra Háromosztatú csűr felmérési rajza. Jelmagyarázat: 1.alaprajz, 2. udvari homlokzat.

(Forrás: BOGOS E. 2010 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

A hagyományos székely tízes sajátos arculatát meghatározó harmadik építészeti elem a *kapu*, amely minden csíkszéki és kászonfiuszéki település tartozéka (50. ábra). A kapuk esztétikai értékét elsősorban az archaikus diszítómotívumok, a szerkezeti felépítés és az arányok adják.

50. ábra A székelykapu gondolati esszéje
(Szerkesztette: AMBRUS T. 2010 STUBÁN Á. fotói alapján)

Amíg az európai értelemben vett városokat kőfalak, bástyák, vaskapuk, árkok vették körül, addig a székely tízesek határait fonott vesszőkerítések, fából, tövisből készített kerítések, ún. *gyepűkertek* határolták, amely elsődleges feladata a határbeli vetések vadtól és jószágállatok kártevéseitől való megvédése volt. A határból, belterületről való kijárást

határkapukkal, (gyepükapunak is nevezett) *falukapukkal* biztosították. Ilyen tízes jellegű gyepükertekre, határkapukra, falukapukra vonatkozó adatok az Őrségből is maradtak fenn.

Az adatközlők (AMBRUS A. 2010, BORS J. 2010, ID. FERENCZ T. 2010, ERŐSS M. 2010) felidézései és maga a terep is a *vetéskapuk* emlékeit őrzik. Az elnevezés a faszerkezet működésének módozatát, gyakorlati jelentőségét tükrözi, ugyanis a kerítés nyitását, zárását biztosítja (51. ábra)

51. ábra. Vetéskapuk Csíkszentmihály határában (Fotó: AMBRUS T. 2010)

Az egykori településképhez és a gazdasági tevékenység valóságához hozzátartoztak a *vízimalmok* és *vízifűrészek* is mint a népi technika és technológia alkalmazásának műhelyei, amelyeket vízfolyások mellett működtettek. Ezek egyben egy-egy mesterséget, szakmai rétegződést is jelentettek a tízes társadalmában. A malmok, fűrészek és egyéb beépített gépek szerkezeteit, eszközeit (vízikerekeket, szabályozható vízi csatornákat, vízelzárót, perpcencét, a termésköből kidolgozott malomköveket) helyben, legtöbbször a tulajdonos készítette el, és apáról fiúra szálltak. Nem csak lisztet és fűrészárut állítottak elő, hanem gyakran más szolgáltatást, műveleteket is végeztek, mint például: olajütés (kender- és lenmagból), sódarálás, gyapjűtés, -ványolás.

A víz hasznosításának rendje és rendszere volt. Az 50-es évek elejétől azonban a vízimalom és -fűrész tulajdonosok kuláklistára kerültek, ami a paraszti műveltség és technika végét is jelentette. A vízhez kapcsolódó gazdasági műhelyeket leszerelték, a szerkezetek, felszerelések lassan megsemmisültek, elkallódtak. Csíkszéken Csíkmadarason maradt meg egy vízimalom olyan állapotban, amely még működésbe hozható (52. ábra).

52. ábra A csíkmadarasi vízimalom részletei (Fotó: AMBRUS T. 2010)

A harmadik évezred elején először szembesült Csíkszék és Kászonfiúszék – tágabb értelemben az egész Székelyföld – olyan méretű új műszaki struktúrával, amely képes visszafordíthatatlan végzetes jelenségeket, pótolhatatlan veszteségeket okozni a tér kulturális építészeti örökségében. A ma épülő házak, épületek egy-egy új típusú telep megjelenését eredményezhetik, amely településszerkezetileg és funkcionalitását tekintve is teljesen más lesz, mint a régi falutízes. Ezt a vadhajtást jól példázza Csíkmindszent legtávolabbra eső tízese, Hosszúaszó.

A vizsgált települések térstruktúrájában a legfrissebb divatirányzatú lila, narancssárga, rózsaszín vagy éppen piros színű, „modern kacsacsőrű bunkerek” nőttek ki gombamód a földből, amelyek eltérnek a tradicionális, tájba illő kiérlelt és letisztult épületállomány stílusától, ugyanakkor egy téves modellt adnak, ami a modernséget és az újról alkotott képet illeti. (53. ábra).

53. ábra Épített örökség és idegen elemek a település térstruktúrájában
(Szerkesztette: AMBRUS T. 2010 a saját és BOGOS E. 2009 fotói alapján)

Esszenciális, hogy a nyugati hatás nem termékenyítette meg a székely építészetet olyan eredményesen, mint, ahogyan az irodalomban, zenében, filozófiában tetten érhető. Ebben az értelemben talán éppen jókor jött a gazdasági válság, mert az anyagiak hiánya egy kicsit visszafogja azt az építkezést, amelyet a nyugati divatlapokból olvasnak ki, gyűjtenek össze és honosítanak meg az apák fiai. A válság biztosította időintervallum alatt pedig lehetőség adódik, hogy észbe kapjon kellő számban a műépítész, a tervezető és a tervező, a hagyományörző, a tanító, a politikus, a civil szervezet, illetve a műemlékvédelem. (Létezik már autonómiája annak a szemléletnek, hogy energiát nem csak maghasadással lehet nyerni, hanem magfúzióval is.) Végsősoron, ha az építészetre odafigyel a helyi lakosság, még sokáig fog élni ez az etnikum.

Fejezetösszegzésként figyelemre méltó ISTVÁNFFY Gy. (2001, ex verbum) Székelyföld népi építkezésére vonatkozó megállapítása: „a környezeti és épített örökség a nem megújuló és csak részben megújítható környezeti erőforrása minden településnek”. Ez a gondolat önmagáért beszél, én csupán annyival egészítem ki, hogy nem föltétlenül a muskátlikat, a tornácokat akarjuk látni, de azt is, ha a tér struktúrája, vagy éppenséggel a funkció megköveteli (AMBRUS T. 2008). Egymagában nem a muskátlik, még csak nem is a tornácok adják meg a tízesek szellemét. A székely tízesből nem múzeumokat vagy skanzen létesítményeket kell létrehozni. A székely faluból nem lehet kirakatot rendezni – mint Hollókő esetében – hanem az élő hagyomány elvét követő, de a korszerű kényelmet is biztosító, a környezetbe beágyazódó objektumokat kell rekonstruálni, illetve építeni. Az építészetnek van kohéziós ereje, amely a jól kiérlelt, letisztult hagyományokat a kor igényeivel ötvözni tudja. Le kell tudni aratni a harmadik évezredben is a középkor gyümölcsét, osztársadalmi értékét.

Fontosnak tartom, hogy a Kárpát-medencébe utazó anélkül, hogy a térképet elővonná vagy a helynévtáblákat és a domborzati felszínformákat figyelné, az épített örökség alapján is észlelni tudja, hogy Pannónföldön, Alföldön, Szászföldön, Máramarosban, vagy Székelyföldön jár. Székelyföldön belül pedig, hogy Kászonfűszékre, Csíkszékre vagy Udvarhelyszékre érkezett. Kínálati oldalon a helyiek a tízesek feszítő erejének, az identitás eszközünek érezzék a népi építészeti értékeket.

5.4.7. A tízesek művelődéstörténete

A hajdani **tízesiskolák** története, a tízesek művelődéstörténete megíratlan maradt. Csupán a XVIII. század második felétől igazolják adatok az államilag is segélyezett közösségi iskolák működését. Az iskolai oktatás és nevelés azonban jóval régebben elkezdődött a tízesek életében. Maguk a tízesek szervezték meg az oktatást, felismerve, hogy az iskolára és mesterére szükség van. Az iskola tanítója nem volt szakképzett. Legtöbbször harangozóként emlegették, mert a tanítás mellett harangozói és templomszolgálati teendőket is ellátott (BORS J., BORS L. 2010). A tanítói és az iskolát látogató gyerekek életkor és név szerinti bejegyzései szintén a XVIII. századtól maradtak fenn írásos forrásokban. Az ezt megelőző időszakra csak közvetett utalásokat találhatunk (csíksomlyói egyházi anyakönyv).

A tízesek működési rendje a Fiság menti településeken még a XX. század elején is a kor igényéhez alkalmazkodva bővült. Háromtízes írott dokumentumában, 1929-ben fogalmazódott meg először az a gondolat, hogy a tízes építsen magának **tízesházat**, amely a tízesbeli közéletet, valamint a tízes tagjainak szórakozását, művelődését szolgálja (BÁRTH J. 2009). A tízesház az 1933. évre készült el közmunkával. Az 1950-es évekig élte fénykorát. Az államosításra ugyan nem került sor, de az épület gyakorlatilag kikerült a talajt vesztett tízes kezéből. Az államszocializmus korában a legkülönbözőbb pártszervezetek és intézmények használták. A Háromtízes birtokába 2003. június 8-án az 1648/2003. számú határozattal került vissza, akkor, amikor a tízesbíró intézményét is visszaállították (BORS L., GYÖRGY J. 2010).

5.4.8. A tízesnevek burjánzása térben és időben

A tízesek fejlődésével, a lakosság számának növekedésével, a részleges vagy teljes összenövesséssel került sor a tízesnevek „burjánzására”. Az írott történeti forrásokban, valamint a XXI. század eleji napi beszédben gyakran találkozunk olyan lokális jellegű, társadalmi csoportokra utaló helynevekkel, amelyek jellegzetes névformánsnak tűnnek, legfőképp azért, mert szerepel benne a tízes szó. A helyes értelmezés érdekében szükséges, hogy történeti és tartalmi értelemben tényleges tízeseket és a burjántízeseket különítsünk el egymástól.

Megfelelő történeti adatok hiányában azonban a történet- és néprajztudomány körvonalazta tízes fogalom ismérvei nyomán sajnos pontosan nem lehet leírni a lexéma jelentésszerkezeti változásainak azokat a mozzanatait, amelyek a mai nyelvjárási 'falurész' mellékjelentés kialakulásához vezettek. Csupán annyit lehet megállapítani róla, hogy a katonai szaknyelvből nyelvjárási szinten általánosulva új környezetében gazdag jelentéskört alakított ki magának az általa jelölt többfunkciós fogalom függvényében. Jelentéskörének 'falurész' jelentése pedig metonimikus viszonyon alapul: a tízes-embercsoport és az általa elfoglalt terület egység rész-egész összefüggésén (CSOMORTÁNI M. 1997). Ennek megfelelően CSOMORTÁNI M. két kategóriát különít el: a *tízes* formánst tartalmazó *valódi tízesneve* és a *tízes* formánst nélkülöző *áltízesneve* kategóriáját.

A tízesnevek burjánzása – áltízesnevek – a vizsgált Csíkszék és Kászonszék területén egyaránt tetten érhető. Ezeket a következő tényezők éltették:

- A tízesek terjeszkedésében szerepet játszó felszínmorfológiai adottságok (a csíkszentkirályi Felszeg helyett Domb-tízes, Kászonimpér Tekerő tízese helyett Porond tízese),
- A mindennapi szóhasználat, illetve a tízesjegyzőkönyvekben is tükröződő vetülete. Például egy tízesen belül, ha több egyforma vezetéknevű család került, a helyiek szívesebben emlegetik az adott családnév tízeseként (a csíkszentléleki Nagyboroszló tízese helyett Ladók tízese, Jenőfalva felső része helyett Kányák tízese, a csíkdelnei Alszeg helyett Gergéjfiak tízese),
- A később betelepült nemzetiségek (Nagyboroszló tízese helyett Cigónia tízes, a csíkszentmihályi Felszeg középső része helyett Boxosok-szere, a csíkszenttamási Középszer helyett Oláhszer),
- A sajátos építkezés (a csíkszentmártoni Alszeg tízese helyett az épületek homlokfalainak túldíszítettsége okán Csipkeszer, a csíkszentsimoni Kápolnaszeg helyett az építkezésnél használt faszeg miatt Bolhaszeg),
- A tényleges tízesen belüli több esztenatársaság (a csíkszentgyörgyi Háromtízes helyett Gálok tíze, Laczok tíze, Czikók tíze),
- A vallás (a csíkmindszenti Ambrusok tízese helyett Izraeliták, Józsa tízes helyett Názáret).

5.5. A tízes térstruktúrája mint etnokulturális kontaktzóna

Ismert, hogy Székelyföld a történeti fejlődés eredményeként etnokulturális kontakttérnek minősül (ILYÉS Z. 2007, 2008). Székelyföld is integrálta a XVI. században a tatárok elől menekülő *örmény* telepeseket, a XVII.-XVIII. század folyamán az egyre nagyobb méretet öltő *román* hullámokat, akik a megnövekedett adóterhek elől szöktek el vajdájuk földjéről, valamint a szomszédságból származó (Szászföld) *németeket* és a nagyvilágban szétszóródott zsidókat. Az elmúlt két évszázadban pedig az intrakárpátikus medencék is otthont adtak az Indiából származó *roma* vándorlóknak. A XIX. század közepén Csíkszék és Kászonfiúszék már jelentős számú etnikumokat kumulált, amelyből kiemelkedik a román kisebbség (3. táblázat).

3. táblázat Csíkszék és Kászonfiúszék lakosságának nemzetiségi megoszlása 1850-ben

Közigazgatási egység	Székely magyar (fő)	Örmény (fő)	Román (fő)	Roma (fő)	Német (fő)	Más (fő)
Csíkszék: Felcsík	25914	339	1980	237	274	19
Csíkszék: Alcsík	20068	50	736	273	22	1
Kászonfiúszék	5898	2	872	133	-	-
Összesen	51870	391	2588	643	296	20

(Forrás: SZÖCS J. 1999 adatai alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

A dolgozatnak nem célja ennek a témakörnek a részletes, teljességre törekvő elemzése. Ezért csak a szükséges bizonyítékok és példák mértékéig terjed ki, hangsúlyt a román nemzetiség által kialakított települések sajátosságaira fektet.

Az örmények jelenlétéről sokszor csak utólag értesültek a helyiek, illetve a hatóságok. Kezdetben adó ellenében telepedhettek le, de amint azt megtudhatjuk a szépvízi születésű BALÁS L. (1935) *Örökös emlékirat* című könyvéből, hamarosan összekomásodtak a székelyekkel, és a székelyek az adót eltörölték a „kéz kezét mos” elven. Viszonylag rövid idő alatt a szorgalmuk, a kereskedelmi szellemük révén belterületeket vásároltak meg, székely mintára egysoros alaprajzú tornácos házakat építettek, míg végül Apafi Mihály, Erdély fejedelme 1680. október 26-án Gyulafehérváron átnyújtotta az örmények számára a végleges letelepedéshez szükséges szabadalomlevelet (BOGOS M. 1997).

Az örmények később sem zárványként éltek, hanem meghatározó településformáló és területfejlesztő erőivé, a tízescsomópontok lényeges, „egészséges” térformálóivá, de nem átalakítójukká, és az építészeti kulturájuk, foglalkozásuk közvetítőivé váltak. A vizsgált települések közül Szépvíz tekinthető szerencsés örmény-székely kontakterületnek (54. ábra).

54. ábra A szépvízi örmény építészet örökség-montázsa (Szerkesztette: AMBRUS T. 2010)

A csíkszéki és kászonfiúszéki településeken majdnem mindenütt élnek kisebb-nagyobb arányban foglalkozás, mesterség nélküli roma nemzetiségűek. *A tízesnevek burjánzása térben és időben* című alfejezetekben már szó esett az ún. áltízesnevekről. A történeti toponomasztika tudósítása értelmében a tízesnevek burjánzásához többek között a később betelepült nemzetiségek (Nagyboroszló tízese helyett Cigónia) is hozzájárultak. Ez, illetve a terepen azonosított valóság azt támasztja alá, hogy a roma általában térben elkülönülve él a tízesek struktúrájában. Eddig nem sikerült számukra a tízesek organikus rendszerébe beilleszkedniük.

Amikor a románok letelepedését időben meg akarjuk határozni a vizsgált területen, akkor a Bethlen Gábor-féle lustrából kell kiindulni. A családföket számba vevő

összeírásakor a kommisszáriusok egyetlen olyan települést sem találtak, ahol számottevő, a népesség többségét vagy jelentős hányadát alkotó román etnikumú lakosság lett volna. Az összeírás névanyagát TAKÁCS É. (1983) tette alaposabb elemzés tárgyává. A 3836 összeírt csíkszéki és kászonfiúszéki családfőből 149 román vagy vélhetően román nemzetiségű férfit különített el. (Megjegyzendő, hogy a 1614-es lustra nem „modern” összeírás.) A román családfők székenkénti megoszlását a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat A román vagy román származású családfők száma a vizsgált területen az 1614-es lustra alapján

Közigazgatási egység	Székely magyar (fő)	Román (fő)
Csíkszék: Felcsík	821	28
Csíkszék: Középcsik	950	58
Csíkszék: Alcsík	1717	37
Kászonfiúszék	358	26
Összesen	3836	149

(Forrás: TAKÁCS É. 1983 adatai alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

A moldvai románok kivándorlását ösztönözték háborúk sorozatai (lengyel-török, orosz-török, osztrák-török) is. Ezt a folyamatot az 1750-es adóösszeírás jól érzékelteti. A Bethlen Gábor-féle lustrához viszonyítva a románok száma megduplázódott. Összesen 388 román családfőt jegyeztek fel 1750-ben. A XVIII. század második felétől már több statisztika maradt fenn. Ekkor a görög katolikus egyház számláltatta össze több ízben a híveit. 1762-ben a vizsgált területen összesen 1862 román származású lelket írtak össze (SZŐCS J. 1999).

Azok a Moldvából származó románok, akik a XVIII. században Székelyföldre érkeztek, és itt zselléreként vagy szolgaként telepedtek le, ideiglenes státusszal tartózkodtak itt. Az örmények esetéhez hasonlóan a románok jelenlétéről is sokszor csak utólag értesültek a helyiek, illetve a hatóságok.

Köztudott, hogy a vándorlás nem csak egyirányú. Csíkszékről is több alkalommal indult kivándorlási hullám a Kárpátoktól keletre. II. Rákóczi Ferenc idején (1703-1711) az elszorított kudarok hatására 1717 és 1719 között a szárazság és az ezt követő éhínség miatt, leginkább pedig a székely határőrség szervezése idején (1763-1764) a katonai szolgálat elöl ezrek vándoroltak a Moldvai Fejedelemség területére. Az utóbbi évtizedben nyelvészek, néprajzosok, szociológusok, történészek több szegmensből végeztek kutatásokat a moldvai csángó magyarok körében, de érdemes lenne megvizsgálni – geográfiai aspektusban – hogy az elcsángált székelyek meghonosították-e a Székelyföldön felhalmazott településalakító tapasztalatokat, azaz a tízesek településszerkezeti rendszere megtalálható-e Moldva térstruktúrájában.

Csíkszéken és Kászonfiúszéken a letelepedett románok beolvadására ott került sor kisebb nagyobb mértékben, ahol a különböző hullámokban érkező román csoportok elvegyültek a nagy többségben lévő székelyek között. Ott, ahol azonban a természetes szaporodás, valamint az újabb honfoglalók révén kialakulhattak a saját önálló közösségek, nem olvadtak be a székelységbe, hanem „kiválasztottak” egy állattenyésztésre alkalmas hegyvidéki területet, és új települést hoztak létre maguknak. Így alakult ki az a román pásztorfoglalkozásra utaló település is a Csíkszékhez tartozó Csíkszentmihály egyik tízesétől (Ajnád) északra hózódó Lóvész nevű dűlőn, amely az összehasonlító vizsgálat

tárgyaként került kiválasztásra (7. *ábra*). Maga a település annak a dűlőnek a nevét viseli, ahol kialakult (Lóvész/Livezi). A 2002-es népszámlálási adatok szerint Lóvész lakóinak száma 554 fő, amelynek 94 % -a román nemzetiségű.

5.5.1. A székely tízesek és a román pásztormigráció következtében kialakult települések összehasonlító vizsgálata

Minden település kialakulására és fejlődésére tehát bizonyos hatást gyakorol a települést létrehozó emberek etnikai-kulturális hovatartozása, társadalmi szervezete, felekezeti hovatartozása, illetve a gazdasági struktúrában betöltött szerepe. Ha településtörténeti és településszerkezeti vizsgálatokat végzünk, ezeket a szempontokat számon kell tartani, hiszen szembeötlő hasonlóságokkal (természeti adottság, gazdasági tevékenység), de ugyanakkor különbségekkel (településszerkezet, építészet, életmódbeli hagyomány, szokás) is találkozhatunk a térhasználat struktúrái között.

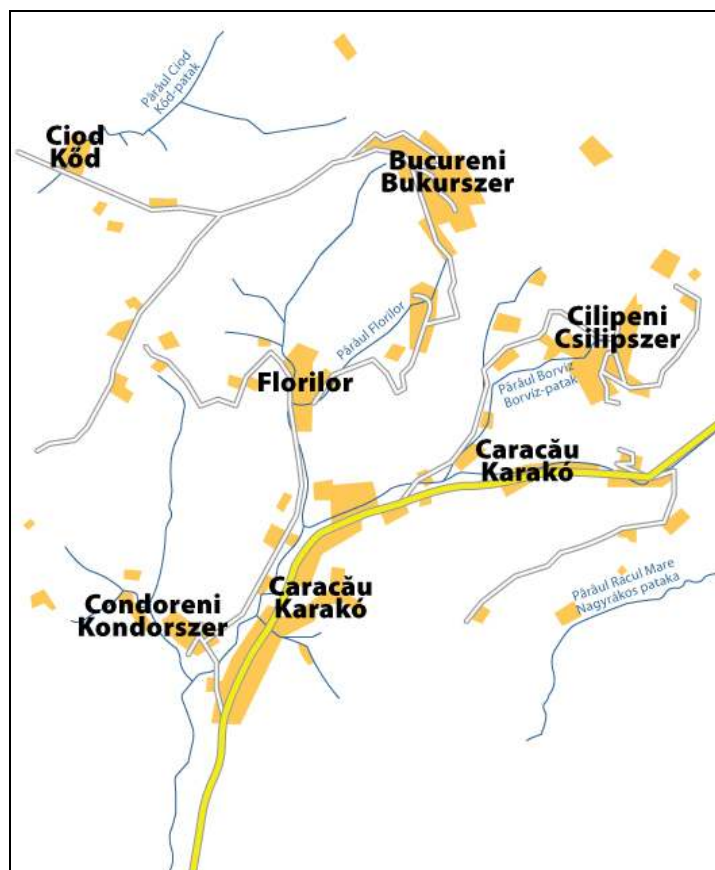
Rendkívül impozánsak azok a hegyi, dombvidéki falvak, amelyek „imitt-amott” házakból állnak, amelyek mellett egy földút, kövekkel kirakott ösvény vezet el, ahol a házak nincsenek kőfallal körülkerítve, csak lécekből álló kerítést láthatunk, vagy azt sem; a házakat egymással és az úttal egy gyalogösvény vagy szekérnyom köti össze (55. *ábra*). Ezek a szétszórt házak ott fordulhatnak elő, ahol alapvetően egyszerűbb állattenyésztéssel, fakitermeléssel és fuvarozással foglalkoznak a lakosok.

55. *ábra* Lóvész/Livezi képekben (Fotó: AMBRUS T. 2010)

Ha összehasonlítunk egy székelyföldi konzerválódott és egy falutízesekből összenőtt székely települést egy pásztormigráció által kialakult román többségű településsel, azt tapasztaljuk, hogy a székely faluban, ahol tízesekről van szó, a település szerkezetében több szoros mag körvonalazódik. Letelepédéskor térben elkülönülő, de szerkezetileg tömörebb településeket kellett kialakítaniuk.

A térben elkülönülő, konzerválódott tízesek (22. *ábra*) valamint azok a részlegesen vagy teljesen összenőtt tízesek (24-31. *ábrák*) térképei jól mutatják, hogy nem szórványtelepülésekről és nem is szalagfaluról van szó, hiszen mindegyik tízesnek több utcája és a tízeseknek külön kis központját lehet – még ha nehezen is – rekonstruálni. Ezzel szemben Csíkszék enklávéja, Livezi/Lóvész, olyan hegyvidéki település, ahol a lakóházak, valamint a lakóházak köré csoportosult gazdasági épületek ugyan a folyóvizet követik, de szétszórtan helyezkednek el (56. *ábra*).

56. ábra Lóvész/Livezi településrészei

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlász 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A településrészek ugyan közösséget alkotnak, de a tér szerkezetében hiányoznak a tízesekre jellemző sűrűsödési góccok, illetve csomópontok (57. ábra).

57. ábra Lóvész/Livezi településrészei képekben

(Fotó: AMBRUS T. 2010)

A nevezéktan ugyan szeges kifejezéseket tartalmaz, de az említett enklávé genezise jóval későbbi, szerkezete pedig nem a tízesrendszer-szemléletet tükrözi. Így semmiképpen sem értelmezhető az akkulturáció hatásának vizsgálata nélkül. A későbbi homogenizációs törekvések pedig egyaránt példázzák a felülről irányított beépítést célzó rendszert és a belső azonosítási és elkülönülési gyakorlatot.

Az 1769 és 1773 között készített I. katonai felmérés még az Ajnádtól északra lévő román település – Livezi/Lóvész – létét nem igazolja (58. ábra). A napjainkban készült térképeken (56. ábra) pedig már szembeötlő a szórvány. Figyelemre méltó, hogy a több lakóházat és a hozzájuk tartozó gazdasági épületet tömörítő lóvészai településrészek nevezéktanában is megtaláljuk a „szer” végződésű kifejezést (56. ábra), de ezek a házcsoportok egyetlen szórványból való kifejlődésre utalnak. Míg a szórvány szereit 5-10

házból állnak, addig a tízesreliktumok 20-80 házból állnak, amelyek már a zárt településhez vezetnek.

58. ábra A Csíkajnádhoz tartozó Lóvész-dűlő a Rákos patak mentén
(Forrás: I. katonai felmérés 1769-1772)

Székelyföldön, a románok lakta településekre is igaz azonban, hogy az egyes szórványok a nemzetségi letelepedés geoszociológiai egységei. A lakosság „magával vitte” a szerez településszerkezet nevezéktanát (56. ábra). A székely települések gyakorlatának analógiájára vezették be a rendszerszemléletű áltízesbeosztást. A tízesekhez hasonlóan itt is családokról kapták a településrészek a nevüket (Bukurszer/Bucureni, Csilipszer/Cilipeni, Kondorszer/Condoreni).

A természetes növénytakaró, a talajadottságok, a tengerszint feletti magasság, a lejtőkitettség, a völgyek felszabdaltsága alapvetően meghatározták a román települések kialakulását is, illetve a területhasználat és a gazdálkodás formáit. Egy család vagy nemzetség tulajdonában lévő földtulajdon funkcionális tagolódása az alapvető természeti adottságok szerint történt. A földművelésre kialakított kevés szántó a völgytalpakon található; a legelőket pedig a köves, meredek oldalakon alakították ki.

A székely tízesek és a románok lakta települések relatív földrajzi helyzetét vizsgálva a különbség adott: míg a tízesekből összenőtt falu 1-2 völgyben lineárisan húzódik végig, addig a román falu 5-6, sőt több völgyben húzódik, egymással szembeni hegyoldalakra terjed ki. Erre az alakrajzi tipizálásra azonban több román település is rácsafol, mint például: Subcetate/Várhegy, Hodoșa/Gyergyóhodos.

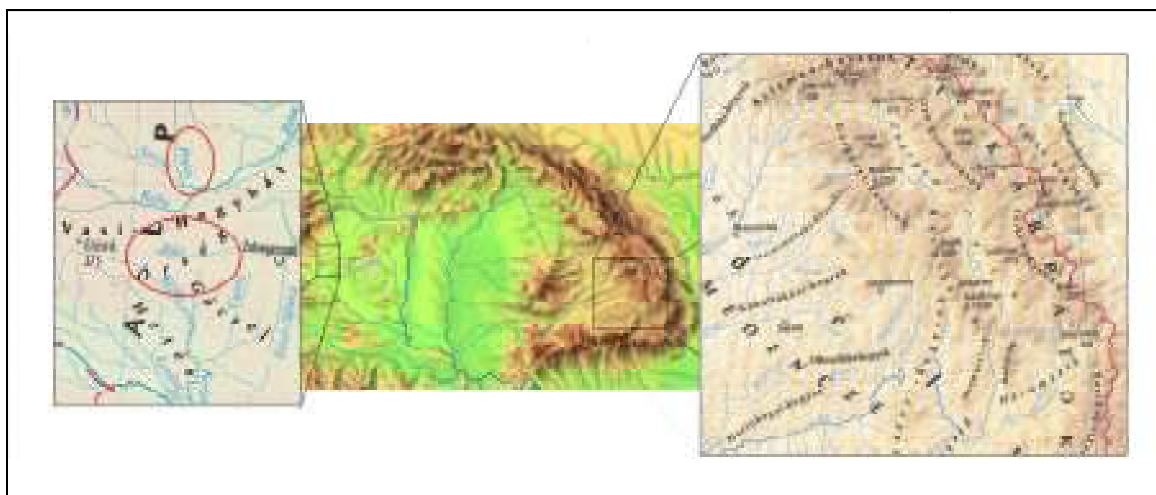
A XIX. század második felétől a demográfiai növekedés következtében a kedvezőbb reliefenergiájú pontokon, a fiatal ortodox hagymakupolás templomok közelében, a mellékvölgyek torkolatainál jelentős lakóház-sűrűsödés ment végbe. Így mára már kifejlődhettek a halmaz vagy folyómenti agrártelepülések. Ilyen településtípusok a szomszéd Gyergyószéken jóval gyakoribbak. A Vasláb/Váslobeni, Gyergyóvárhegy/Subcetate, Salamás/Sărmaș, Galócás/Gălăuțaș településeken a településformák, illetve -típusok különböző elemei keverednek. Ezeknek a román többségű

falvaknak az egyik része szórvány-, a másik része halmaz- vagy egyutcás faluszerkezetet példázza.

Részösszegzésként megállapítható, hogy a románok székelyföldi honfoglalása egy lassú, szerves beszivárgási folyamat eredménye. A nagyobb arányú tervezett telepítésre – a szerves folyamatra – az államszocializmus évei alatt és az azt követő években került sor. Esetünkben az akkulturáció jelenségéről van szó, azaz egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkezett átörökítésről. (ILYÉS Z. 2008). A Székelyföldre – a szerves folyamat eredményeként – betelepült románok, (közösséget alkotva) a székely kultúrával való kapcsolat révén, átvették annak egyes kulturális elemeit. Lóvész település-sajátosságai, illetve a településrészek nevezéktana nem a betelepült román lakosok magukkal hozott szemléletéből és ismeretéből alakult ki, hanem a székely településrend hatásának és gyakorlatának következtében.

5.6. Székely őrség avagy őrségi székelység

A funkcionalitást vállaló tudományok kutatói a Kárpát-medence egykori határvidékén élő népek leszármazottainak vizsgálata kapcsán lényeges eredményekre irányítják a figyelmet, amelyek eddig elsősorban történeti-kulturális, nyelvi, építészetbeli hagyatékok és szokások összefüggéseiben jutottak kifejezésre (AMBRUS T. – CSAPÓ O. 2008). A Kárpát-medence két szögletében élő egykori határőrök rokonságát – Őrség, Székelyföld (59. ábra) – ugyanis több szerző (GÖNCZI F. 1914, KOGUTOWICZ K. 1930, TÓTH J. 1971, TÜSKÉS T. 1981, HERÉNYI I. 1998, KRISTÓ GY. 2002, BÍRÓ F. 2003) is felveti, mely hipotéziseket mindeddig írásos dokumentum nem cáfolta meg.

59. ábra Az Őrség és Székelyföld földrajzi helyzete (Forrás: A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. 2003 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

Az oklevelek, amelyek az Árpád vezette honfoglalásról értesítenek, amelyek egykor létezett nyugati székely településeket említenek, a fennmaradt viszonylag nagyszámú – keleti székelyekkel összefüggésbe hozható – településnév létezése, ahol a későbbi időkben (XIII. század után) székelyeket már nem lehetett kimutatni, valamint a ma élő székely nyelvjárások hasonlósága a nyugat-magyarországi lakosság nyelvjárásával, mind

megdönthetetlen tények (AMBRUS T. –CSAPÓ O. 2008). Mindezek a társadalmi létnek azt a tudati leképződését támasztják alá, miszerint létezett egy nyugat-kelet irányú tömeges székely áttelepítés (5. ábra).

A gényelek vizsgálata azonban az említett vélt rokonságot nem igazolja. Az 1980-as években nemzetközi kitekintéssel Magyarországon genetikai kutatóprogram munkálatai folytak. A kutatómunka eredményeit CZEIZEL E. (2003) ismertette, a nagyközönség által is érthető módon *A magyarság genetikája* c. művében. A híres genetikus professzor a magyarországi különböző népcsoportok (matyók, palócok, őrségiek, székelyek, csángók, kunok és jászok) genetikai távolságát vizsgálta. Jelzett könyvében megállapítja, hogy a várakozásoktól eltérően a „genetikai távolság hosszúnak ítélnélhető az őrségi törzsörökös magyarok és a kiskunok, a székelyek és a csángók között (...) a székelyek és az őrségiek között rövidebb távolságot vártam volna a történelmi adatok ismeretében.” (CZEIZEL E. 2003) Ez az eredmény a településföldrajz, illetve a történelem szemszögéből – a matematikai logika és módszer alkalmazásával – arra enged következtetni, hogy a székelyek ideiglenes lakóhelyükről, az Őrségből teljes létszámban elköltöztek. Így genetikailag nincs kapcsolatuk a mai őrségi magyarsággal.

A kapott eredmény azonban nem fogadható el teljes mértékben. Nem azért, mert a nyelvi, kulturális, településtörténeti és -szerkezeti következtetésekkel ellentétes, hanem azért mert a mintavétel alapos dilemmákat vet fel. Egyrészt CZEIZEL E. (2003) vizsgálataiban a székely csoportként azokat a bukovinai székely utódokat vizsgálta (Zombán és Érden), amelyek a történelem viharaiiban többszöri áttelepítéseken, genetikájuk szempontjából pedig keveredésen mentek keresztül. Másrészt az a kevés vizsgált személy nem jelenthet reprezentatív mintát. Célszerűbb lett volna a mai Székelyföld területén felkeresni olyan családokat, akiknek ősei mindig is ott éltek. Az így kapott székely mintát kellene az őrségihez viszonyítani. Egy ilyen jellegű, megismételt mintavételezés, illetve genetikai vizsgálat vélhetően új irányokat jelölhet ki az őrvidékek kutatásában (AMBRUS T. – CSAPÓ O. 2008).

Ha a történeti, néprajzi kutatások eredményei bizonyítani tudják, hogy létezett egy nyugat-kelet irányú tömeges székely áttelepítés – amelynek alapján történeti, néprajzi, nyelvészeti vonatkozásban közös gyökerek mutathatók ki – fontosnak tartottam, megvizsgálni azt, hogy a földrajz hozzájárulhat-e egy újabb bizonyosság szolgáltatásához, illetve cáfolásához.

5.6.1. Az Őrség földrajzi helyzete és a természeti adottságok szerepe a szerek kialakulásában – Amikor az adott tér szab az életnek teret

Az Őrség a Dunántúl délnyugati sarkában, Ausztria és Szlovénia szomszédságában, három országhatár találkozásánál fekszik. A történeti Őrség két részből állt. Az egyik az ún. Felső-Őrség, illetve Felsőőrvidék, melyet a trianoni békeszerződés értelmében Ausztriához csatoltak, s ma a nyugat felé orientálódott Burgenland területén található. A másik az Alsó-Őrség, melynek egy részét Szlovéniához csatolták, nagy része azonban Vas megye délnyugati sarkában helyezkedik el, s ma már egyszerűen ŐRSÉG-nek hívjuk.

Napjainkban azonban, amikor ki akarjuk jelölni a nyugati őrvidék területét és határait, számos nehézséggel kell szembenéznünk. A természetföldrajzi alapokra fektetett tájkataszter felhasználja a történeti-néprajzi tájnak a nevét, de a természetföldrajzi

Az Őrség a Kárpát-medence nyugati peremén (59. ábra), az Alpok előterében az Ős-Rába hordalékkúpjából kialakult, mérsékelt relatív relieffel (15-45 m/km²) rendelkező, de az Alpok fele fokozatosan emelkedő eróziós-deráziós dombságon fekszik (GYURICZA L. 1998).

A mai folyóhálózat őseinek megjelenésével az Ős-Rába és az Ős-Mura a regresszió kezdeti szakaszában az Alpokból kiérve, a nagy eséscsökkenés következtében a legnehezebb terhüket lerakták (a Stájer-dombvidék legfelső pannonjának kavicsos üledéke). A kavicsos üledékek megjelenése a pleisztocén klímaváltozás bizonyítéka. A vízkutató fúrásszelvények tanulmányozása alapján, a nagyfokú feltöltődés következtében a hordalékkúp állandóan nyomult előre dél-délkelet fele, így került a mai határvidékre kavics, majd arra a finomabb üledék (GYURICZA L. 1997). A terület mérsékelt ütemben követte a Stájer-medence pleisztocén kori szerkezeti mozgásait. A Rába hajdani útvonala is fokozatosan délről északabra tolódott, ahogy a térszín elmozdulása azt megkövetelte (ÁDÁM L. – MAROSI S. szerk. 1975).

A felkavicsolódást tehát szerkezeti mozgások szüntették meg, amelyek eltérítették a két vízfolyást, és ezzel tulajdonképpen megkezdődött a hordalékkúpok erodálása. A középső- és újpleisztocénben a balti orogén fázis hatására besüllyedt a Lenti-medence, amely megnövelte a környező terület reliefenergiáját, és ez a völgyfejlődést, illetve a hordalékkúpok felszabdalását gyorsította (BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2010). Ez a felszínmorfológiai fejlődés alakította ki az Őrség területének tipikus halom- és dombvidék-jellegét. Az összefüggő, kavicsotakaró borította fennsík jellegű tájat a folyóvizek eróziós tevékenysége lepusztította, és így kitérült a pannon rétegek változatos (agyag, homok, homokos agyag, homokkő) anyaga. A területet – a még épségben lévő, sima kavicsos „tanúhegyeit” – mélyen járó patak völgyek, a „hegyoldalakat” kikezdő *szurdik* hálózák be (ÁDÁM L. – MAROSI S. szerk. 1975).

A tengerszint feletti magasság kelet felé fokozatosan csökken, amit a vízfolyások is igazolnak. Lényeges szintkülönbség azonban nem alakult ki, a magaslatok csaknem egy szintben vannak. A magasabb pontok a nyugati részen emelkednek, átlagosan 310 méteres magassággal. A legmagasabb a Bükk-hegység – 340 m – Domonkosfa határában. A keleti részeken 260, 270 méter a tetők átlagmagassága. Legalacsonyabb része a Zala völgye. Pankasz tetőmagassága már nem haladja meg a 200 métert (ÁDÁM L. – MAROSI S. szerk. 1975).

A tágabb értelemben vett Őrség (Felső-Őrség, Alsó-Őrség) földrajzi tájfelosztás szerint több kistáj területének is része. Az Alpok alja szerves részét képező Vasi-Hegyhát keleti, a Felső-Kemeneshát déli és a Kerka-völgy északnyugati, alacsony dombvidékei rajzolják ki az Őrség felszínmorfológiáját. A két utóbbi természeti tájegység között húzódik a Felső-Zala völgye. Felső-Őrség pedig a Rába és a Pinka-völgy torkolati szakasza között terül el.

A mérsékelt hűvös – mérsékelt nedves szubalpin éghajlati övezetbe tartozó területnek az évi középhőmérséklete 9 °C körüli, és 800 mm csapadékkal számolhatunk. Jellemző az egyenletes szélirányeloszlás (nyugati, északi). Az átlagos szélsébség az Alpok szélárnyéka miatt nem haladja meg a 3 m/s-ot (ÁDÁM L. – MAROSI S. szerk. 1975).

A Mura – Dráva, a Balaton és kisebb arányban a Rába vízgyűjtő területéhez tartozik az Őrség. A terület viszonylagos csapadékgazdagsága és a vízzáró rétegek léte sűrű vízhálózat kialakulását tette lehetővé. A két legnagyobb folyója – a Zala és a Kerka – többé-kevésbé párhuzamosan folynak, tükrözve a lejtési viszonyokat.

A biogeográfia természetesen a geológiai, éghajlati, hidrológiai szigorúsághoz igazodott. Növényföldrajzi szempontból a vizsgált terület a Kelet-alpesi flóratartományhoz tartozik. A terület jellegzetes erdőtársulásai a zonális helyzetű mészkőrű erdei fenyvesek (*Myrtillo-Pinetum*), fenyőelegyes tölgyesek (*Pino-Quercetum stiriacum*), a mészkőrű

tölgyesek (Luzulo-Quercetum), valamint a gyertyános tölgyesek (Quercus petraeae-Carpinetum). Cserjeszintjében él a boróka (Juniperus communis), a füles fűz (Salix aurita) és a szőrös nyír (Betula pubescens). Az aljnövényzet sajátosabb fajtái a struccharaszt (Matteucia filicastrum), a bordapáfrány (Blechnum spicant), az ernyős körtike (Chimaphila umbellata), a lapos korpafű (Lycopodium complanatum), a vörös áfonya (Vaccinium vitis-idaea), a hegyi árnika (Arnica montana) stb. A mohaszint savanyú talajt jelző fajokból áll. A tőzegmohás lágok rendszerint a lapos dombhátak vízállásos mélyedéseiben vagy a völgyaljak részén helyezkednek el. Jellemző talajtípusa a periglaciális üledékeken kialakult, kedvezőtlen vízgazdálkodású, erősen savanyú kémhatású pszeudoglejes barna erdőtalaj. A kedvezőtlen vízgazdálkodás következtében kialakult anaerobitás az oka annak, hogy ezek a talajok a gyenge termékenységű (VII.) kategóriába sorolhatók (ÁDÁM L. – MAROSI S. szerk. 1975).

5.6.2. Az őrségi szerek a székelyföldi falutípusok mérlegén

A geológiai és a vízrajzi, valamint a műszaki struktúra által szabott irány ma is szemlélteti a honfoglalók letelepedési módját és feltételét. A Zala, a Kerka, a Pinka völgye kapu volt, amelyet el kellett zárni, ha ellenség fenyegetett. Ezért a nyugati örvidék legfontosabb védvonalai a Zala-, a Kerka- és a Pinka-mellék. Fontosak voltak ezek a völgyek azért is, mert a „hegyoldalakból” bugyogtak fel a tiszta vizű, bő források. Ez a természeti adottság, illetve a haditechnikán alapuló jobb belátás követelte meg, hogy az őrállók a dombtetők irtványain húzódjanak meg.

A hely, vagyis a település területe meghatározott, de a település pontjainak megválasztása a szállásfoglalóktól függött. Ha nem is szabadon, de szűkebb értelemben mégis maguk választották ki az optimális pontokat a szállásaik helyének. Ahol a domb platóvá szélesült, a települések a plató tetejét foglalták el kisebb zárt csoportokat alkotva. A völgyek az árvízveszélyek és vizenyösségük miatt – Székelyfölddel ellentétben – alkalmatlanok voltak az állandó települések kialakítására, de a patakok közelében lévő rétek dús növényzete állattartásnak kiváló volt (PORPÁCZY M. 1963).

A későbbiek folyamán a még meg nem szállott dombokat vehette figyelembe a növekedő lakosság. Az állattenyésztésről a fokozott mezőgazdasági termelésre való áttérés is – a keleti véghez hasonlóan – befolyásolhatta a szerek alakulását, fejlődését. A termelésre csak irtványterületen kínálkozhatott lehetőség. A mezőgazdasági művelésre fogott területek irtvány jellegét bizonyítják a dűlőnevek is (pl. Őriszentpéteren Mogyorós, Nyíres, Kóróhegy; Ispánkon Öreghegy, Gyökeresfa; Nagyrákoson: Szálás, Nagy erdő; Bajánsenyén Vágottas stb.) (PORPÁCZY M. 1963).

A két végen vizsgált terület – Székelyföld, Őrség – településeinek földrajzi helyzetét, szerkezetét vizsgálva egyértelműen feltűnik, hogy a „keleti végen” szintén fontos telepítő tényező a víz jelenléte, a patakok futása, azonban épp ellenkezőleg, mint az Őrségben. Figyelembe véve a két terület domborzati, vízrajzi és talajtani adottságait, Székelyföldön pontosan a vízfolyások közelségéhez lehetett és kellett igazodni, míg az Őrségben a „közel lenni, de nem benne” elv érvényesült.

A domborzati, vízrajzi, éghajlati, valamint a biogeográfiai viszonyok sajátos természetességgel strukturálták a települések térbeli helyzetét, gazdálkodás módját (nyílvonással kisorsolt földek, teraszos földművelés), valamint a települések belső

életjelenségeit. A honfoglalás óta az alacsony árterekből morfológiai lépcsőként kiemelkedő hordalékkúpok a környezetgazdálkodás egyik sajátos ökológiai típusát alakították ki. Az ember ezekhez a természeti adottságokhoz alkalmazkodva alakította ki a társadalmi, gazdasági és műszaki szféráit. Székelyföldre hasonlóan valóságos állam az államban volt ez a terület. A periferiájából adódó egyedi fejlődési út pedig konzerválta a természeti környezetet és a kulturális, gazdálkodási és települési jellemzőket.

Számos forrásanyag, legyen az tudományos igényességgel megírt történeti, néprajzi, nyelvészeti, természetvédelmi szakmunka (GÖNCZI F. 1914, KOGUTOWICZ K. 1930, TÓTH J. 1971, STAHL. F. 1974, TÜSKÉS T. 1981, BELUSZKY P. 1995, HERÉNYI I. 1998, KRISTÓ GY. 2002, BÍRÓ F. 2003), levéltári anyag, vagy éppen turisztikai vonatkozású tájékoztató (KAPORNAKY S. – NAGY K. – MEMENCEI I. – SÜLYI P. 2008, *Az Órállók útja* 2006) középpontba helyezi azt a történeti jelenséget, mely szerint az Órségbe települők a király kiváltságos népei voltak. A király földjének használatáért a határ őrzésével bízott meg. Igen ismerősen hangzik STAHL. F. (1974) „... az őri condiciokhoz kapcsolódó jogok” felsorolása: „királyi adózás alóli mentesség, tized megváltása, a rendkívüli hadiadónak csak felét adják, saját bíráik bíraskodnak fölöttük, rendkívüli szolgáltatásokat csak a király kérhet tőlük”. Székelyföldre hasonlóan tehát az Órség is bizonyos autonómiát élvezett, amelyet a királyi rendeletek meg is erősítettek.

Az Órség lakói is kezdetben kétségtelenül katonai szolgálatot teljesítettek. A XIII. században itt már jelentős társadalmi változások mentek végbe. Az Órség, mint „eörségi” tartomány azonban a későbbiek során is egy összetartozó kormányzati területet képezett – akárcsak Székelyföld. Székvárosában Óriszentpéteren székel a legfőbb elöljáró, az őrnagy, aki a települések által választott 12 esküdtel együtt intézte a közigazgatási és bíraskodási ügyeket (<http://www.zsupfedelezhaz.extra.hu/orseg.html>).

A nemesi jellegű kiváltságokkal rendelkező órállók, mivel szabadon foglalhattak földeket, koncepció nélkül, összevisszaságban irtották az erdőt, létesítettek szántókat, legelőket, réteket, melyek nem feltétlenül épületeik mellett helyezkedtek el. Ily módon mozaikosságot alakítottak ki a tájban.

A települések magvait eleinte egy-egy család lakó- és gazdasági épületei alkották, később bővült az épületállomány, szaporodtak a szántók, a gazdasági udvarok. Ezekből alakultak ki az ún. *szerek*, melyek a családi kapcsolatok nyomán legtöbbször a család nevét viselték magukon, ritkábban mesterség, vagy tájolás szerint kapták nevüket. A szer tehát tulajdonképpen 5-10 házból álló, domboldali vagy dombháti település, melynek telkei szétszórva helyezkednek el, átmenetet képezve a szórványtelepülés és a halmazfalu között.

Településrendszerünk megszilárdulása során (XII-XV. század) több szer alkotott egy-egy falut, közigazgatási egységet. A szerek néha több kilométerre feküdtek egymástól, emiatt a több szert egybefogó falvak határai igen kiterjedtek. A mészszegény agyagos, vékony vályogtalajok azonban kevés népességet tudtak csak eltartani, ami az apró falvak összenövésének nem kedvezett. Viszont éppen a mostoha természeti viszonyoknak köszönhető, hogy a földesúri, egyházi birtokszervezések és a területi újjárendezések megannyi kísérletétől mentesen megmaradt a téregység ősi települési formakincse (AMBRUS T. – CSAPÓ O. 2008).

Az Órségben a szeres rendszer a történeti Alsó-Órségben maradt fenn a legépebben, amelynek határai az 1595. évi adománylevél nyomán rajzolódnak ki (STAHL. F. 1974, BELUSZKY P. 1995, GÖNCZ L. 1998).

A történeti Alsó-Órség mint szűk fogalom 18 települést foglal magába (NEMES-NÉPI Z Gy. 1818, STAHL. F. 1974, GÖNCZ L. 1998). Ezek a következők voltak: Szalafő, Óriszentpéter, Ispánk, Kistrákos, Nagyrákos, Szaknyér, Pankasz, Szatta, Kerkáskápolna, Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormány, Hodos, Kerca, Kapornak, Szomoróc, Bükkalja. Közülük Hodos, Kapornak és Bükkalja (Bükkalja Domonkosfa részeként) ma

Szlovéniához tartozik. A magyarországiak közül pedig Kercát és Szomorócot, valamint Bajánházát, Senyeházát, Dávidházát és Kotormányt közigazgatásilag Kercaszomor, illetve Bajánsenye néven összevonták (62. ábra). Azonban nem csak a történeti Őrségben található települések szerkezetében rajzolódnak ki napjainkban a térspecifikus őrálló reliktumok sajátosságai és a termelőerők fejlődése következtében bekövetkező átalakulási folyamatok mozzanatai, hanem a történeti Őrségen kívül (Kölső- és Belső-Őrség) eső néprajzi területen is, sőt Göcsej térszerkezetében is, amelyek feltehetően későbbi eredetűek.

Ezen a ponton merül fel azonban az a kérdés, hogy ha a gyepűőrök főleg lovas nyíllövők voltak az említett szakirodalmak Zalalövőt – mint a róluk elnevezett települést – miért nem sorolják a történeti Alsó-Őrség területéhez. Korai dokumentumokból is értesülünk „spiculatores” és „sagittari” fogalmakkal, amelyeknek magyar jelentése „őrök” és „lövők” (http://www.hhrf.org/xantusz/mv_burgenland_reszletek.html). Felső-Őrségben az íjászokkal betelepített helységek nevei is a „lövő” szótagot tartalmazzák: Felsőlövő, Alsólövő.

Az egykori határőrségi hálózat vélhetően sokkal sűrűbb volt, mint ezt ma az 58. ábrán feltüntetett települések sugallnák, hiszen számos mai értelemben vett települési egység napjainkra az Őrségben is elsovadt. A jelen vizsgálatnak nem célja ezeknek a jelenségeknek a feltárása, de mindenképpen komoly kutatási témának ígérkezik.

62. ábra A történeti Alsó-Őrséghez tartozó települések földrajzi helyzete
(Forrás: STAHL. F. 1974, GÖNCZ L. 1998 alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

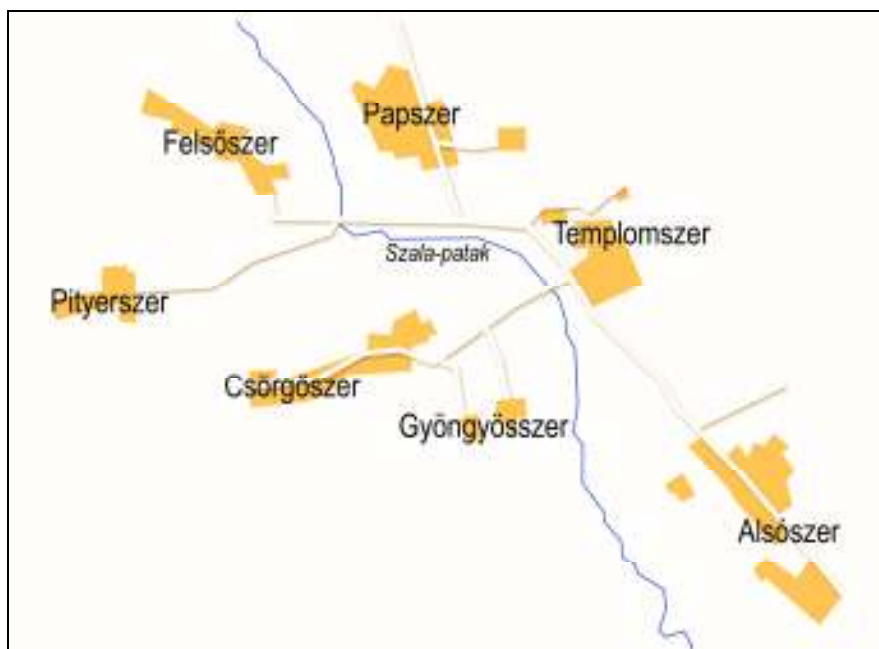
Míg az Őrség kedvezőtlen természeti adottságai (a talaj rossz vízgazdálkodása, korlátozott kiterjedése és a földrajzi elszigeteltség) a szerek lassú gyarapodását, kezdetlegesebb

stádiumban való konzerválását, adott esetben egyes falurészek elnéptelenedését, elsorvadását és eltűnését idézték elő, addig a kedvező feltételek (felszínmorfológia, lejtésviszony) térbeli növekedést, terjeszkedést, összenövést eredményeztek.

A történeti Őrség területéről említhetünk számos települést, melyek térképein jól elkülönülnek vízfolyásokkal elválasztott házcsoportok, szerek. A településszerkezet kialakulásában fontos szervező és elválasztó elemként jelennek meg a patakok, hiszen a vizenyős völgytalpaktól szükségszerűen csak megfelelő távolságra lehetett építkezni. Mindez jól látható Szalafő és Ispánk, de a történeti Őrségen kívül eső Kondorfa alaprajzán is (59-61. ábrák).

Szalafő őrzi az egykori településképet, megmaradt olyannak, amilyennek a honfoglalás korában alakult. Az átfolyó Szala-patak két oldalán a dombokra húzódtak fel a szerek (63. ábra). Ezeknek a szereknek a topográfiai fekvése a csíkmindszenti és a csíkszentléleki „imitt-amott” tízeseket példázzák.

A szerek egymás közötti távolságát a természeti adottságok mellett a hírközlés technikai feltételei is meghatározták. Az adott felszínforma műszaki funkciót töltött be. A megfelelő magasságú dombtetők a mai értelemben vett település területén is a hang- és a fényközlés hatékony átjátszó-állomásaiként működtek.

63. ábra Szalafő szere

(Forrás: Az őrállók útja 2007 alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

Ispánk a határfolyónak említett Lugos-patak völgyfőjére épült. A határhelyzetben lévő település alaprajza (64. ábra) jól mutatja, hogy nem szalagfalvagról van szó, hiszen az épületegyütteseknek több utcája is van. Hordalékkúp élén vonul a falu két nagyobb összefüggő települési egysége. Eredetileg két szerből alakult ki, amelyek lineárisan fejlődtek. A keleti szer neve Nemesszer vagy Úriszer, a Nyugati szer Pórszer volt. A két szer közötti látványos különbség abban nyilvánult meg, hogy a Nemesszer épületei nagyobbak voltak, mert módosabbak lakták, mint Pórszert.

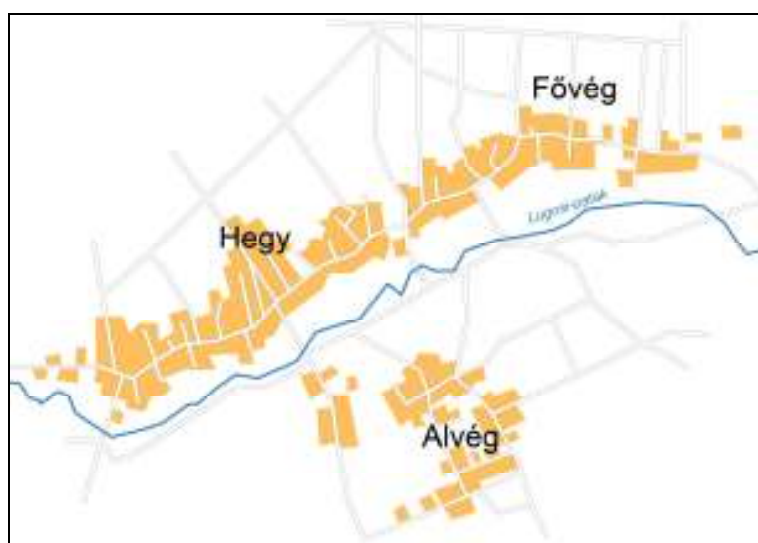

64. ábra Ispánk szerei

(Forrás: Az órallók útja 2007 alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

Bár az 1595. évi adománylevelél nem sorolja Kondorfát a történelmi Őrséghez (STAHL. F. 1974, BELUSZKY P. 1995, GÖNCZ L. 1998,) a település szerkezete jól mutatja a szerek kialakulásának a vízrajzi adottságok által korlátozott alakulási folyamatát.

A Rába vízgyűjtő területéhez tartozó Lugos-patak mentén elnyúló *Kondorfát* három szer együttese alkotja: Fővég, Alvég, Hegy (65. ábra). A természeti adottságok a lineárisan fejlődő, részlegesen összenőtt székelyföldi folyandárfalvakat, illetve ikerfalvakat példázza (Fiság-menti tízesek, Csíkszentimre, Csíkszentkirály tízesei, 19, 23, 24. ábrák). A vízrajzi adottságok miatt a mai településeggyüttes részeinek teljes összenövése nem következett be.

65. ábra Kondorfa szerei

(Forrás: Az órallók útja 2007 alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

A történeti toponomasztika összefüggő tudósítása értelmében az őrségi szerek is – a családi kapcsolatok nyomán – legtöbbször a család nevét viselik magukon (Dávid-, Baksa- Siska-, Fodor-, Zsohárszer). Sőt előfordul mesterségről (Kovács-, Galambos-, Papszer), védelmi funkcióról (Fővég, Alvég), természeti adottságokról (Kotormány, Gödörháza), vagy tájolás szerinti (Al-, Felsőszer, Nyugati szer, Keleti szer) helynévadat is.

Figyelemre méltó, hogy a vizsgált két területen – Székelyföld, Órség – a domborzati, a vízrajzi és talajtani adottságok, valamint a természethez való alkalmazkodási módok különbözőségei ellenére igen hasonlóan alakult a települések szerkezete, morfológiája, a lakosság belső szerveződése, jogállása, illetve a nevezéktan. Annak ellenére, hogy számos településrész mára már összenőtt, az épületállomány (lakóház, gazdasági épület) sokszor kicserélődött és a telekosztódásokkal az épületek sűrűsége megnövekedett, ezek az őrségi települések is megőrizték alapstruktúrájukat. Ha a székelyek és az őrségiek közös eredetének feltevésére alapozzuk állításunkat, mindez már cseppet sem olyan meglepő.

Ennek a fejezetnek az összegzéseként és egyben a jövőbeni kutatások irányainak kijelölésekor megállapítható, hogy a településszerkezetek összehasonlító vizsgálata, a településszerkezetek történeti-földrajzi vonatkozásai, nevezéktanuk alakulása megerősíthetnek vagy cáfolhatnak kellőképpen nem bizonyított történelmi folyamatokat, hozzájárulhatnak múltunk jobb megismeréséhez. A székelység ősi hadszervezetére visszavezethető jellegzetes településszerkezet (tízesek, szerek) hasonlósága, az eltérő természeti adottságok ellenére újabb bizonyosságot szolgáltat az őrségi és a székely nép vélt közös gyökeréhez. A hasonló történetiség, ma már érthető módon ad magyarázatot arra is, hogy a nyugati határvidéken meglévő településneveket, településrész-neveket és dűlőneveket a keleti székelységben szintúgy, ugyanabban a formában megtaláljuk (Kotormány, Baksafalva, Templomszer, Felső-, Alsószer, Nyíres, Órhegy stb.).

6. A kutatás eredményei II.

Falutízesek a mentális térképek tükrében

6.1. Tízeseken át keresve az utat

Az első olvasásra talán meglepő alcímválasztást egyik oldalról az a sajátos településszerkezet, és az ehhez kapcsolódó kulturális örökség fennmaradása indokolja, amelynek alapja a történeti realitás. Olyan realitás, amelyhez adekvát magatartásforma és mentalitás, a természeti és társadalmi struktúrának megfelelő sajátos életmód kapcsolódik, melynek tudati maradványait bizonyosan ott hordozzák gondolkodásukban. A másik oldalról pedig az a megoldásra váró gyakorlati kérdéskör magyarázza, hogy a vidék visszakapta az ingázók jó részét az ipari és a mezőgazdasági üzemektől.

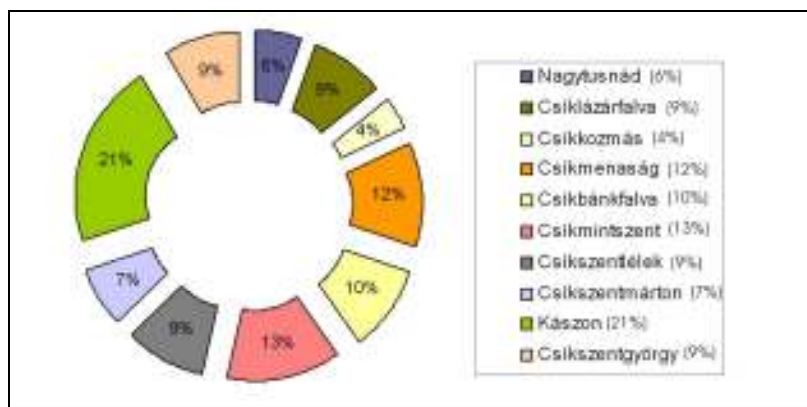
Amíg az államszocializmus éveiben életre kelő nacionalizmus ideológiai síkon kezelte a kulturális értékeket, hagyományokat, amíg a pártprogramok országos szintű falurombolást tűztek ki célul, addig napjaink vidékfejlesztő törekvéseiben – bár ma sem konfliktusmentesen – az egyik tendenciának arra kell irányulnia, hogy a falut megvédje a „fejlődés hamis illúziójától” (HAJNAL K. 2006), ugyanakkor versenyképessé tegye mint kulturális örökséget. A további késések elkerülése végett pedig érdemes felfigyelni az államszocializmus sikertelen modernizációs kísérletére, és az adott helyi- és helyzeti kulturális energiákra összpontosítani.

A szakirodalom részletes feltárása közben kitartóan foglalkoztatott az a kérdés, hogy a harmadik évezred elején a helyi lakosok körében sikerülne-e azonosítani egy századokat átélő otthonteremtő kultúra régi formáit, módoszatait. Sikerül-e olyan törvényszerűséget felvetni, olyan örökségből adódó sajátosságot, szint érzékeltetni, amely kijelöli azt az irányt, amelyen lehet és érdemes haladni, amely saját erőtartalékából merítve táplálkozhat és újulhat meg. Mindezt akkor, amikor a civilizált formájú „népvándorlás” indítéka egyre inkább a menekülés. Menekülés a stressztől, a munkától, a főnöktől, az ügyfelektől, az ingázástól, a háztól, a csepegő vízcsapoktól (JONSTON R. 1970) egy még stabilabb, organikus rendszerszemléletben született társadalom irányába felé.

Ez a fejezet azokat az eredményeket ismerteti, amelyek a választott mentális térképezés elemzése során megállapításra kerültek. Az elsődleges kutatás keretében végzett kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtés módszertani leírását, valamint a kapott eredmények információhordozóit a soron következő alfejezetek tartalmazzák.

6.2. A mentális térképezés metodológiája, mintavétele, a kutatás hipotézise és feldolgozása

Az empirikus kutatásom indítéka megvizsgálni egyrészt azt, hogy a székely falutízes a különböző jogintézmények fokozatos, a történelem által diktált változtatásai ellenére mennyire bizonyult stabilnak, hogy a történelem egyedi „megoldásai” – a településrészek – hogyan és milyen mértékben tükröződnek a fejekben (CSÉFALVAY Z. 1990), hogy a jellegzetes településszerkezeti, településtörténeti, néprajzi sajátosság a helyi lakosság körében milyen mértékben ismert. Mindezt annak érdekében, hogy a valós környezet

67. ábra. A vizsgált települések lakosainak részesedése a mintavételben
(Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

5. táblázat. A nemek és a munkaviszonyban állók kvóta-mátrixa

	Férfi (%)	Nő (%)
	46,2	53,6
Gazdaságilag aktív korú	32,1	32,5
Munkanélküli	5,0	9,7
Nyugdíjas	9,3	11,4

(Forrás: a kérdőíves felmérés adatai alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

A mentális térképezéshez kapcsolódó feladatsor két részből tevődött össze: tényleges térképezés, valamint kiegészítő kérdések. A tényleges térképezés esetében a megkérdezetteknek egy-egy üres 17 x 16 cm négyzetbe falujuk térképét kellett lerajzolniuk emlékezetből mindenféle segédeszköz használata nélkül. A kiegészítő kérdések tartalmi vonatkozásokra irányultak, amelyek segítették a „beszélgetés” folyamatosságát, illetve kontrolláló szerepük révén a településszerkezetben rejlő értékek tudatosságának felderítését, a tudati elemek összegyűjtését szolgálták.

A megkérdezettek – a térre vonatkozó információk, illetve az analitikus adatok gyűjtése érdekében – a feladatot strukturált, kulcsinger-vezérelt felidézéssel (irányított felidezés) végezték el.

A felmérés kiinduló *hipotézisei*:

- a) a tízesek esszenciális lényege nem tűnt el a vizsgált települések lakosainak tudatában,
 - a lakosság rendelkezik pontos helyismerettel; ismerik a tízesek földrajzi helyzetét, meg is tudják nevezni őket,
 - tájékozottak a mindennap használt összekötő utak sokaságában,
 - fontosak számukra a tízesek térbirtoklását kifejező vallási üzeneteket hordozó szakrális emlékek,
 - ismerik a tízesek egykori központjait (csomópontjait),
 - ápolják a tízesekhez kötődő szokásokat, hagyományokat.
- b) a hagyományos tízesközpontok szerepe leértékelődött;
- c) nem tudatosult az a tény, hogy a ma is létező településszerkezet, kultúrmorfológiai elemek, épített örökség, szokásrend, illetve életmódban kifejeződő hagyomány háttérben egy racionális, organikus és ugyanakkor történetiségében hatékony rendezőelv áll;

d) nem ismerik fel, hogy az átörökített kulturális tulajdon

- ösztársadalmi tőkét vagy adott esetben éppen gazdaságszervező elemet jelent;
- a lokalitás értékének erősítését szolgálhatja.

A térre vonatkozó ismeretek (elhelyezés, alak, arány, kiterjedés, törésvonalak/határ) *feldolgozása* alapvetően fejből, a Nemzeti Kataszteri és Ingtatlan nyilvántartási Ügynökségtől (Agenția Națională de Cadastru și Publicitate Imobiliară) kapott térképek egybevetésével történt, nem számítógépes programcsomaggal, mert ez rugalmatlan a szerkesztésben, legalábbis ahhoz képest, amit jelen esetben a mentális térképek adatainak feldolgozása megkövetelne. A hagyományos statisztikai eljárásokkal feldolgozható adatok pedig a SPSS 7.5 for win számítógépes szoftver csomag segítségével kerültek feldolgozásra.

6.3. A célcsoport-vizsgálat eredménye: a vizsgált települések tízesek révén adnak értéket a tájnak

A mentális térképek feldolgozása a következő két strukturált adatgyűjtési technikát követte:

- a térre vonatkozó információk elemzése,
- szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak elemzése.

6.3. 1. A térre vonatkozó információhordozók

A térre vonatkozó információhordozók elemzésekor fontos szempont volt figyelembe venni, hogy a térképészeti munka a térre vonatkozó, objektívnek tekintett, mérhető adatokra támaszkodik, a mentális térkép grafikai megjelenítője pedig a térészlelésből indul ki. E szempont alapján a térre vonatkozó információk elemzése a következő hat pontban történt:

- a) mentális kiterjedése,
- b) utak, útvonalak,
- c) csomópontok,
- d) mentális terek neve
- e) törésvonalak, határok,
- f) tájékozdási pontok

a) mentális kiterjedése

A minták mentális terének elhelyezése, alakja, kiterjedése, méretaránya ritkán egyezik a szakszerű térképészeti munkával. Mindenki rendelkezik egy olyan mentális térképpel, amelyre rávésődnek a mindennapi tevékenységek terei, amelyek a képek részletességének függvényében tartalmazznak részletes (otthonos) és elmosódott helyeket. A térben való élés ugyanis átrajzolja a hely fizikai jellemzőit, az adott hely valós képét. A torzulások tehát

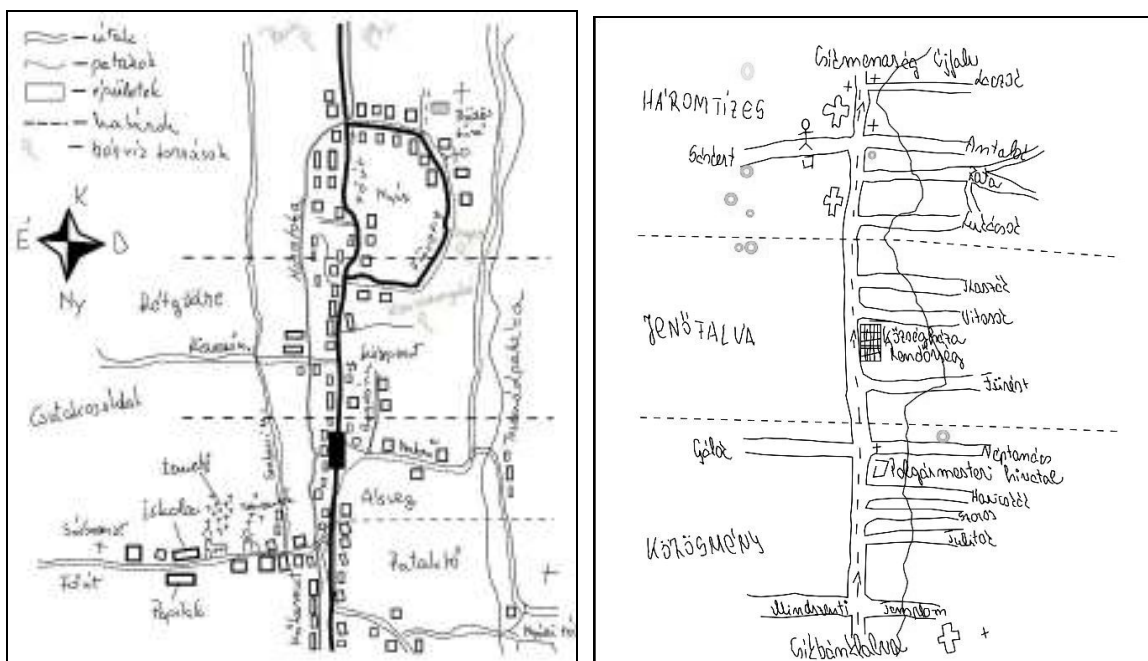
nem véletlen hiba eredményei, hanem tükrözik azt a kapcsolatot, ahogy az egyén használja a teret.

Nem kezelhető reprezentatív adatként, de az egyes térképtípusok (pl. vonalvezetéses, ikonos) megrajzolóí nemek szerinti különbségeket is mutatnak: míg a mindennapi térhasználat szintjével megegyező perspektívából megrajzolt részletesebb térképeket elsősorban a nők, addig a területeket, iránypontokat, utakat, csomópontokat arányosabban megjelenítő mentális térképeket főképp a férfiak készítették.

A tudati képek jellemzői azok a karakterisztikus eltérések, amelyeket jelöléskor elkövettek a felmérés alanyai. A mentális térképek első olvasatakor már szembeötlött a települések abszolút földrajzi helyzetének téves reprezentálása. Amint a szeg neve is utal a térvizszonyra, valamint a tengerszint fölötti magasságkülönbségre, úgy a Feltíz/Felszeg jelenti az északot, az Altíz/Alszeg pedig a délt (pl. 68, 69, 70, 71, 72, 73. ábrák).

Az ábrákon kimutatható a „közelség törvényének” (CSÉFALVAY Z. 1990.) szabályszerűsége is. Érzékletes példája ennek, hogy a feltüntetett tízeseket, utcákat közelítették a válaszdók.

A rajzolt térképek 95%-ánál teljesen hiányzik a település kontúrja (pl. 68, 69, 73, 74. ábrák), pedig ez jelentené a kiindulópontot, valamint segítséget is adhatna a tízesek bejelöléséhez. Jó falu-, illetve falurész-kontúrnak az minősült, amely a valós alakot tükrözi, attól kis mértékben tér el, a településkaracter nem zavaró.

68-69. ábrák Ahogyan egy csíklázárfalvi és egy csíkszentgyörgyi látja faluját (Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS T. 2007)

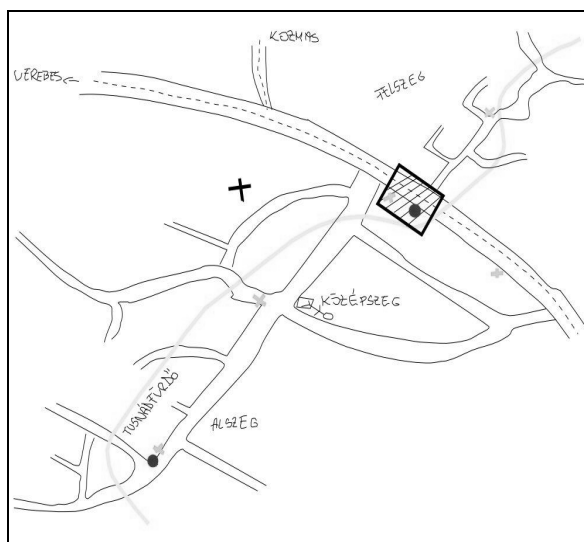
A minták közül a legpontosabban az „imitt-amott” Csíkmindszent és Csíkszentlélek tízeseinek kontúrjai (70-71. ábrák) jelentek meg (30,7%, illetve 31,6%-os arányban), ami nem meglepő, hiszen ez a két település őrzi az ősi struktúrát.

Ezeknek a rajzoknak az elemzése során számos információ-gazdagságot lehetett azonosítani. Ahol az egykori tízesek nem nőttek össze, ott jól érezni a székelységre oly jellemző letelepedési módot; kirajzolódnak az eredeti állapotukra emlékeztető, egymástól távol fekvő, különálló falurészek hálózata.

A rajzoknak csak 2,8%-a tartalmaz szaggatott vonallal jelzett utakat (68. ábra), amelyek tényleg megfelelnek a valóságnak, még ha nem is pontos a földrajzi elhelyezés. Ezeknek az utaknak azonban fontos szerepük van a válszadók „fejében”. Valószínűsíthető, hogy a mindennapi munkájuk tereli ezekre a magasabb fekvésű helyekre, amelyek a régi összekötő hegyi, hadi utak maradványait, a tízeseknek a medencék peremvidékére, az alluviális síkságokra való lehúzóását igazolják. Megállapítható, hogy a mai lakosság nem ismeri részleteiben ezeket a hajdani „hadi” és közlekedési utakat, és csak ritkán használja őket. Ezért tudatukban nincs meghatározó jelentőségük. Igaz, egykori vonalukat ma már csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni, de a régészet, valamint a közösségben összegyűjthető adatok alapján kikövetkeztethetőek lennének.

Érdekes volt megfigyelni, hogy mennyire határozott vonalvezetéssel rajzolják meg térképüket (68-74. ábrák), nem használnak kereső vonalakat, csak ritkán korrigálnak, rádiroznak. Ezzel is bizonyítják tulajdonképpen helyismeretüket, személyes tapasztalataikat.

A feltüntetett utak vastagságával a közlekedési szempontból fontos távokat emelik ki (68-74. ábrák). Az általában rossz közlekedési helyzetű, forgalmi árnyékban fekvő „belső perifériákat” átszelő utak kevésbé hangsúlyozottak. Ez a tény azt bizonyítja, hogy az útvonalak minősége, használtsága szoros összefüggésben van az adott település közmegítélésével.

74. ábra Tusnád mentális térképe

(Forrás: A lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS T. 2007)

Számos rajzon szembeötlő a saját otthona előtt haladó útvonal vastagsága (pl. 68, 73, 74. ábrák), illetve szélessége. Ezáltal teszi érzékletesebbé a rajzoló saját mentális terét, a falun belüli identitástudatát: „Ő ott lakik”.

c) csomópontok

A csomópontok ott találhatóak, ahol több útvonal összefut, és a beépítetlen tér kiszélesedik. Felderítése a 68, 74. ábrákon egyértelmű. Ezek tulajdonképpen a tízesek központjainak, magjainak emlékeit őrzik. Mára a tízesek javarészt összenöttek, és az emberek manapság nem központként használják a csomópontokat, hanem keresztülutaznak, -járnak rajtuk. Éppen ezért a mintákban nehezebben lehet körvonalazni, csak az útvonalak metszéspontjaként határozható meg. A tájékozási tárgyak (keresztfák) azonban jelzik,

hogy számukra fontos mentális tér (68-74. ábrák). A hagyományos tízesközpontok szerepe leértékelődött. Napjainkra elveszítették a maguk spirituális és gazdasági jellegét.

Az összenőtt falvaknak napjainkra egy csomópontja (központja) alakult ki, azt viszont a többség (87%) fel is tünteti (pl. 68, 74. ábrák). Mindezek abból adódnak, hogy a térhasználat átrajzolja a tudatban a település eredeti képét.

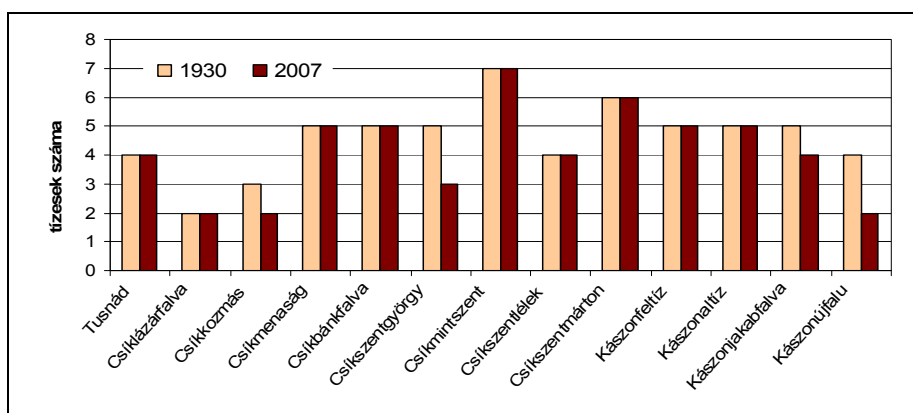
d) mentális terek neve

A mentális térképekről szóló szakirodalmak (LYNCH, K. 1979, CSÉFALVAI Z. 1990, 1994, 1989; LETENYEI L. 2006; LOKATÁR K. 2004) megegyeznek abban, hogy attól kognitív egy földrajzi tér, hogy nevet kap. Csak a mentális tér nevére hivatkozva tudunk gondolkodni az adott térről. Éppen ezért az elemzés e szakasza a mentális térképen feltüntetett, valamint a kiegészítő feladatok kapcsán emlékezetből „előkerülő” mentális terek neveinek gyűjtésével kezdődött. Az említések összesen 961 tízesnév és 985 utca név között oszlottak meg. A vizsgálat adatszerűen is igazolta, hogy a tízesek és utcák szerepe meghatározó a „fejekben élő” térképek kialakításában.

Az említési gyakoriságot tekintve Csíkszentgyörgy tízeseinek ismertsége a legnagyobb: Jenőfalva 100%, Három tízes 100%, Körösményfalva 97,4%. A legarányosabban említett mentális terek a csíkmindszenti választadók köréből került ki: Sillóktízes/Gyehenna 48,1%, Templom tízes/Jeruzsálem 66,7%, Józsa tízes 66,7%, Nagy/Bíró tízes 66,7%, Kisboroszló/Ambrusok tízese 66,7%, Nagyboroszló/Ladók/Bedők tízese/Izrael 63,6%, Hosszúaszó 44,4%.

Ha a mentális térképeken feltüntetett nevek eredetének tudati leképződését akarjuk kidomborítani, igazolódik, hogy gyakori a család- vagy keresztnévből származó név (Sillók, Ambrusok, Ladók, Bodók, Bedők, Gálok, Jenőfalva, Simószege). Találkozhatunk népi, humoros eredetű névvel. Pottyond pl. – ahogyan a 82. számú választadó megjegyzi – két hegy közé pottyant. Kotormány a hegyek között elrejtve egy kikutort gödörben fekszik – közölte a 101. megkérdezett a térkép rajzolása közben. A tájjal együtt élő embertől származnak továbbá Martonos, Vízmejjéke, Mezőáltal, Borvízpatak, Nyír elnevezések. A bibliai nevek (Izrael, Jeruzsálem, Gyehenna) Csíkmindszent esetében – a lakosok elmondása szerint – az egyik lelkész túlbuzgóságából származnak.

Összevetve az összegyűjtött tízes nevek számait (fálvanként) Vámszer Géza 1930-as években végzett székely településszerkezettel kapcsolatos módszeres (kérdőíves) felméréseivel (VÁMSZER. G 1977), megállapítható az alacsonyabb számú említettség. (75. ábra).

75. ábra. A tízesnevek említettségének összehasonlítása az 1930-as években és 2007-ben végzett felmérés alapján

(Forrás: VÁMSZER G. 1977 és a 2007-es kérdőíves felmérés adatai alapján szerk. AMBRUS T. 2007)

Csíkkozmás esetében egyszer sem jelent meg Középtíz/Középszeg mentális tere (tízes), ami adódhat a minták 55%-os kitöltöttségéből is. A Kászonújfaluhoz tartozó Hermánszeg és Ajnád tízesek szintén nem kerültek említésre. Ennek oka – a már említett – nem részletező mentális térképekkel magyarázható. A Csíkszentgyörgyhöz tartozó Kányák és Források tízesének, illetve a Kászonjakabfalva Buta tízesének hiányára nem kínálkozik más magyarázat, mint a tízesnevek burjánzása, amelyek idővel feledésbe merültek.

A rajzokon lévő völgy-, dülő-, hágó-, hegy-, dombnevek – bár kisebb százalékban – nyilvánvalóvá teszik a korábban említett tízesek relatív földrajzi helyzetének igazolását (Pinchát, Ebhát, Nyergestető, „Cseretető 801”, „Hódos 926” – 72. ábra).

e) törésvonalak, belső határok

A tízesek határaitra vonatkozó információk a mentális térképezés szakkifejezése szerint a törésvonalakat foglalják magukban, azaz olyan belső határokat, amelyek kognitív értelemben világosan, élesen elválasztják a mentális tereket egymástól. A minták csak 14,9%-ban „olvashatóak le” az „előcsalogatott” éles törésvonalak (pl. 68, 69, 73. ábrák), 37,6%-nál elmosódottak, 47,4%-nál pedig ismeretlenek, „fehér foltok”. Összességében megállapítható, hogy a mentális terek kiterjedésének pontos ismerete mára már feledésbe merült, feledésbe merítette a történeti fejlődés. Nem meglepő, hogy a megkérdezett idősebb generáció köréből (60 év fölöttiek) kerültek ki azok, akik határozottabban rekonstruálták a tízesek határait.

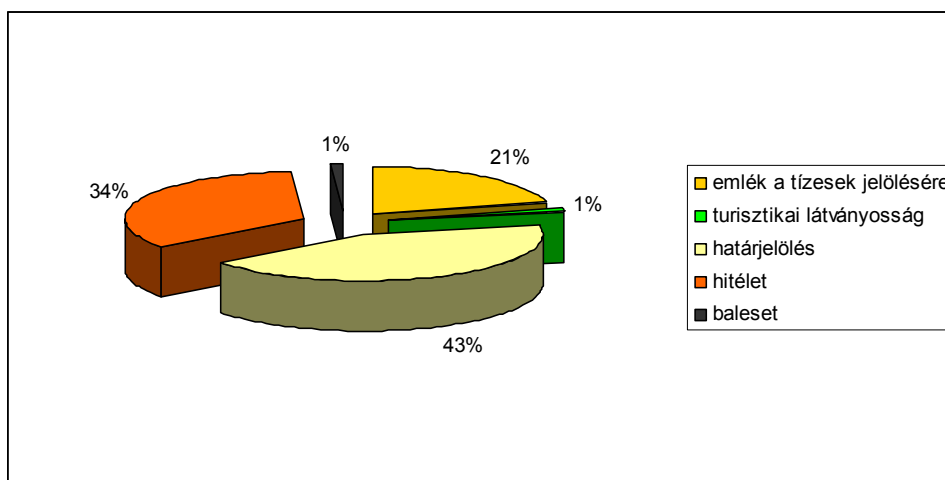
f) tájékozódási pontok, tereptárgyak

Az egyes mentális tereken különböző tereptárgyak találhatók, amelyek iránypontként, tájékozódási pontként szolgálnak a mindennapi térhasználat során. Az érthető jelek szervezett együttese vizuálisan áttekinthető a mintákon. Kiemelt szerepet kapnak a szakrális emlékek szimbólumainak megjelenítése – keresztek, csengettyúk, faharanglábak – amelyek a valóságnak megfelelően többnyire a tízes bejáratánál vagy a központjában, valamint utcaelágazásoknál tűnnek fel (pl. 68-74. ábrák). Összesen 741 szakrális emlék számlálható meg a rajzokon.

A rajzokon csak ritkán fordulnak elő az olyan épületek, amelyek fontos szerepet játszanak a falu mindennapi életében: községháza, művelődési otthon, posta, rendőrség, egészségügyi rendelő stb.

Minden rajzon azonban jelen van a templom. Kivételt Csíkszentlélek Fitód tízes képezi, a településnek ugyanis nincs temploma. „Fitódra nem járkal az Isten!” – mondják a helyiek. A mentális terek szélén gyakoriak (a minták 34%-ban) a magányosan feltüntetett templomok vagy kápolnák jelképei (pl. 70-72. ábrák). Ezek annak a ténynek a bizonyítékai, hogy a növénytermesztés térhódításával a meglévő tízesek a medencék művelhető területei felé húzódtak le, a templom vagy kápolna pedig helyben maradt.

A kiegészítő, kontrollkérdésre kapott válaszokból is kiderül, hogy milyen fontos szerepet játszanak tudatukban a vallási üzeneteket hordozó tereptárgyak. A megkérdezettek 34%-a véli úgy, hogy a keresztek a térbirtokláson túlmenően a hitélet gyakorlását jelképezik. Kevés azoknak az aránya (1%), akik turisztikai vonzerőre gondolnak (76. ábra).

76. ábra A szakrális emlékek céljai (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

A minták további fontos mentális eleme a *patak*, illetve a falut összekötő *patak hídja (hídjai)*. A rajzok 78%-ánál „leolvasható” – általában – a falut hosszában átszelő *vízfolyás*. Ez azt bizonyítja, hogy a megkérdezettek tudatában a víz jelentős településszervező elem. Ismert, hogy a keleti székely ember a domborzati adottságok okán mindig a nélkülözhetetlen víz közelében igyekezett maradni, oda építette házát.

A célcsoport-vizsgálat *részösszefoglalásában* elmondható, hogy a mentális térképek információhordozói alapján Székelyföld a maga tájalkotó elemeivel a nagy egyediségű tájkategóriák közé sorolható, hiszen a tízesek fejlődési szakaszait reprezentálják és a mai napig rányomják bélyegüket a terület alapszerkezetére és az emberek térszemléletére, tudására. Hipotézisem ezen pontjai igazolódtak:

- a tízesek esszenciális lényege nem tűnt el a vizsgált települések lakosai körében,
- a lakosság rendelkezik pontos helyismerettel; ismerik a tízesek földrajzi helyzetét, meg is tudják nevezni őket,
- átörököítették a tízesek egykori központjait (csomópontjait), de a hagyományos központok szerepe leértékelődött,
- tájékozottak a mindennap használt összekötő utak sokaságában,
- fontosak számukra a tízesek térbirtoklását kifejező vallási üzeneteket hordozó szakrális emlékek,
- a „fejlődés” – összenövés – következtében azonban feledésbe merült a tízesek kiterjedése.

6.3. 2. A szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak információhordozói

Az egyének különböző értelmet tulajdonítanak ugyanazon fizikai térnek, azaz egyéniesítik, jelentéseket csatolnak hozzá. Azonos tér vagy fizikai környezet emiatt változatos értelmi és érzelmi viszonyulásrendszert generálhat (PÁSZTOR Gy. 2004). Az egyének számára a térnek olyan szimbolikus jelentősége van, amely keretet szab, és meghatározza a helyiek gondolkodását, viselkedését és nem utolsósorban a mindenkori közösségi élet működését, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabályait, a gazdasági tevékenység kereteit.

A való világot visszatükröző összefoglaló tézis értelemszerű bizonyítása érdekében a kiegészítő kérdésekhez kapcsolódó szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak eredményei a következő rendszerezett pontok keretében kerülnek ismertetésre:

- a) lakóhely-preferencia,
- b) a településszerkezetből adódó életmódbeli szokásrendek és gazdaság szervező hagyatékok kognitív képe, tudáseleme,
- c) a lakosság és a turizmus viszonyának vizsgálata,
- d) a turizmus jelene és jövője, valamint a népesedési és az anyagi helyzet értelmezése,
- e) a turisztikai vonzerők leltára.

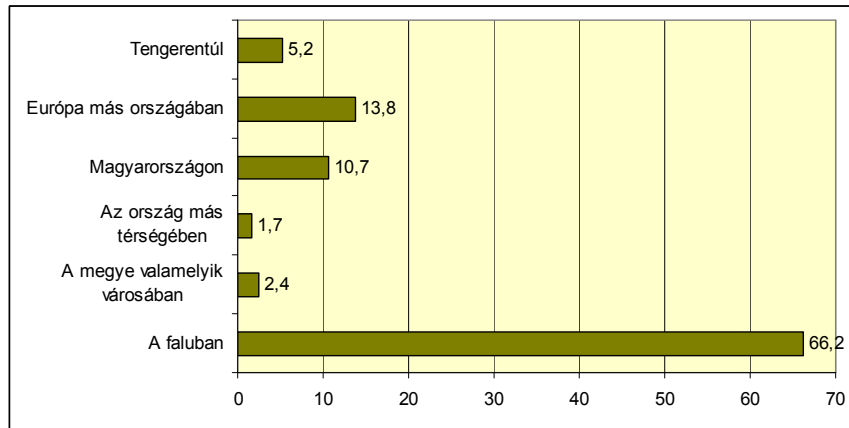
a) A lakóhely-preferencia

Egy település a kialakulás során jut el a természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki szférákból felépülő dinamikus, kölcsönhatáson alapuló rendszerré. A TÓTH J. (1998) által kidolgozott tetraéder-modell (6. ábra) alapján csakis a négy elem együttműködő rendszerét tekintjük településnek. A jelen kutatás esetében azonban célravezető, hogy ha emocionális metszetben is vizsgálat alá kerül a település. A mindenkori állapot megrajzolása nélkül nem lehet átfogó jellegű, hiszen az egyének különböző értelmet tulajdonítanak ugyanazon természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki struktúrákat hordozó térnek, jelentéseket, érzelmeket csatolnak hozzá. Ez generálja az elutasító, elfogadó, illetve azonosuló viszonyulás-rendszert.

A térértékelési és a lakóhelyi preferencia-vizsgálatok eredményeinek igazi jelentősége nem is annyira a közvetlen eredményben, hanem inkább a mögöttük meghúzódó jelenségekben rejlik. A felmérés egyik legpozitívabb eredménye ugyanis éppen a lakóhelyhez való pozitív érzelmi viszonyulás, amely fokozottan segíthette, illetve segítheti a „rendtartó székely falu” (IMREH I. 1973) fenntartását. A helyhez való erős vonzódás általános és reprezentatív. Egyszerre hívnak elő egy topográfiai és egy szubjektív értékítéleten alapuló képet.

A felmérésben részt vevő személyek értékítélete 66,2%-os arányban a jelenlegi lakóhelyet részesíti előnyben (77. ábra). A lakóhelyükhöz érzelmileg kötődő falusiaknak könnyebb a dolguk, mint az arctalan betontenger közepén élőknek, az emberek saját környezetük felé irányuló attitűdje befolyásolja viselkedésüket is. És nem utolsósorban sikeresebb és eredményesebb lehet az útkeresés is.

Azok a válaszok, amelyek az ország más térségét valamint Magyarországot részesítik előnyben, önmagukért beszélnek. Az okok pedig nagy valószínűséggel a múlt, illetve a közelmúlt politikájában keresendők.

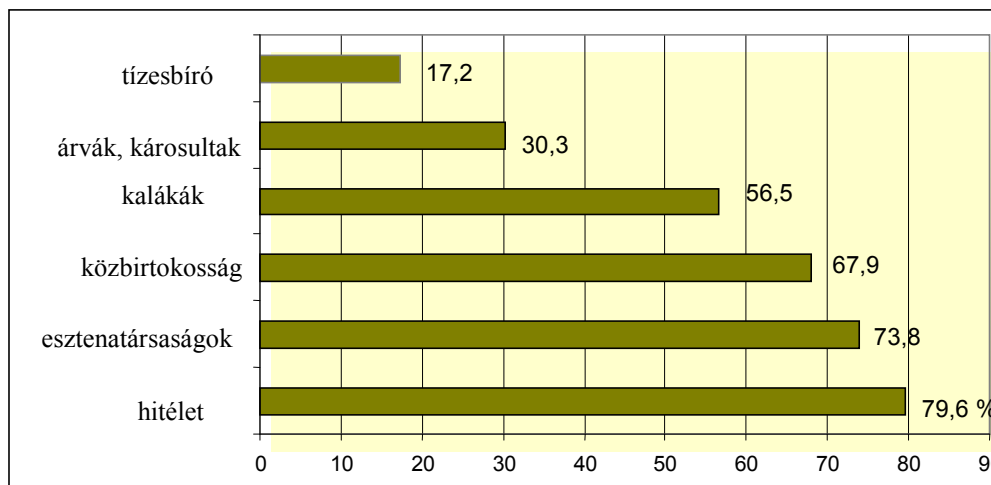
77. ábra Hol lakna a legszívesebben, ha választania kellene?
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

Európa más térségeinek említettsége elsősorban a nyugati orientációs törekvések hatását tükrözik. A válaszok Németország és Ausztria, valamint Norvégia és Olaszország között oszlanak meg. Tengerentúlra (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) a fiatalabb korosztály kalandvágyói mennének. Ezeknek a válaszadóknak a gondolkodását nagy valószínűséggel a már megtett látogatások, a média és a reklámok befolyásolják.

b) A településszerkezetből adódó életmódbeli szokásrendek és gazdaság szervező hagyatékok kognitív képe, tudáseleme

A felmérés egyik legszignifikánsabb feladata feltárni azoknak az életmódbeli hagyatékoknak, szokásrendeknek a maradványait, amelyek tulajdonképpen biztosították a mindenkori közösségi élet működését, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabályait, a hitélet, az egyházközösségek megszervezését és a köztelherviselést. A vizsgálat eredménye szerint a helyi lakosság az önszerveződésnek e tudati elemeit ma is ott hordozza mentalitásában.

A tízesek gazdasági szerepe elsősorban az állattenyésztés terén maradt fenn. Az összesített válaszok szerint a megkérdezettek abszolút többsége (73,8 %-a) állítja, hogy az esztenatársaságokat tízesek szerint szervezik (78. ábra).

78. ábra A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyatékok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

A hitélet és a közbirtokosságok tízesek szerinti megszervezése is nagy jelentőséggel bír a válaszadók körében (79,6%, illetve 67,9%). Még mindig él az a hagyaték, hogy főként a mezőgazdasági és az építkezési munkálatokat kalákákban végzik, az árvákat, károsultakat tízesek szerint segítik. A válaszok gyakoriságából (a kalákák 56,5%-os, az árvák, károsultak 30,3%-os említettséggel) azonban kitűnik, hogy ezek az örökségek, íratlan törvények csorbultak a leginkább. Szembeötlő, hogy viszonylag kevesen (a felmérésben résztvevők 17,2%-a) nevezték meg a tízesbíró intézményét. Ez az eredmény abból adódik, hogy a vizsgált települések közül – a rendszerváltás óta – csak Csíkszentgyörgyön működik újra ez a rendszer.

A falutízesek időbeni kialakulásának tudati leképződése után kutatva megállapítható, hogy a helyi lakosság körében nem eléggé tudatosult, hogy olyan ősi kultúrát őriznek, amelyek az Árpád-korhoz kötődnek. A megkérdezettek csak 28,6%-a tartja a letelepedéshez kapcsolódó örökségnek. A napjaink geográfiájára jellemző táj-, illetve falukutatások, vidékfejlesztések előtérbehelyezésével, az egyre nagyobb számban megjelenő falumonográfiák segítségével, valamint a helyi tantervek lehetőségével azonban a helyére kerülhet – a lakosság körében – az elhanyagolt falutízesek kérdésköre.

c) A lakosság és a turizmus viszonyának vizsgálata

A mentális térképezés turizmus kutatásban történő hasznosítása akkor válik lehetségessé, ha a felmérésben résztvevők térképei mellett számbavesszük a turisztikai tapasztalatokat és attitűdöket is.

Azt, hogy a vidéki turizmusról a tudatban élő tartalom apró részekből áll össze, jól bizonyítja azoknak a gondolatoknak az összessége, amelyek először jutnak eszükbe a megkérdezetteknek. Kiértékelésnél a válaszok a turizmus szociokulturális, gazdasági és környezeti hatásainak megfelelően három témakörben, a gondolatok említettségi sorrendjét jelző paraméterekkel kerültek csoportosításra (6. táblázat).

6. táblázat A falusi turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei

	Sorrend	Első gondolatok (1-5) a vidéki turizmusról	Említés %
Szociokulturális hatás	1	Kapcsolatteremtés	31,0
	2	Nevezetességek bemutatása	18,3
	3	Programszervezés	17,2
	4	Hírnév	12,8
	5	Mozgalmasság	9,7
	6	Hétköznapi ünneplés	5,9
	7	Információszerzés	3,8
	8	Összetartozás	3,1
	9	Gasztronómiai különlegességek	2,8
Gazdasági hatás	1	Vidékfejlesztés	35,5
	2	Bevétel	32,0
	3	Munkalehetőség	15,2
	4	Befektetés	14,4
Környezeti hatás	1	Környezetszennyezés	4,5

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

A csoportosítás azonban nem tudja visszaadni azokat az árnyalásokat, részleteket, amelyek a kérdőívek válaszaiból kiolvashatóak. A programok alatt a téli, nyári sportolási lehetőség, a különböző eszközökkel lebonyolítandó természetjárás, a gyalogtúrák, a főzőverseny értendő. A gasztronómiai különlegességek az ordát, a juhtúrót, a kürtöskalácsot, a kokozját (áfonya), a pityókát (burgonya), a töltött káposztát egyaránt lefedik.

A válaszadók kognitív képe túllépi a pusztán közvetlen tapasztalatból származó ismereteket, hiszen még nem beszélhetünk működő vidéki turizmusról. A legárnyaltabban a szociokulturális hatásokkal számolnak a felmérésben résztvevők.

A programokat ugyan kevesen említik (17,2%), de mindenképpen arra enged következtetni, hogy a válaszadók tudják: a falusi turizmus nem egyenlő a falusi szállásadással. A vendég igényli, hogy a házigazda beavassa őt a település mindennapi életébe és a különböző programok szervezése révén felhívja a figyelmét a kulturális, természeti értékekre.

A gasztronómiai különlegességek prioritására viszonylag kevesen gondolnak (2,8%), pedig a globalizálódó élelmiszeripar ontotta termékek helyett e célállomást választó vendég valószínűleg örömmel fogyaszt tradicionális módon készített ételeket és italokat.

A falu hírnevének öregbítése szintén a pozitív benyomás világába vezet. A más kultúrák iránti fogékonyság, nyitottság azonban legalább annyira üdvös, mint amennyire káros lehet. Találkozhatunk ugyanis az úgynevezett demonstrációs hatással (MICHALKÓ G. 2007), amely a turisták fogyasztói szokásaink másolását, életvitelének átvételét jelentheti. A turizmus demonstrációs hatásának következményei pedig átalakíthatják a helyi értékeket, vonzerőket, szokásokat és normákat. Korond hírneve például a külföldi és a belföldi turisták körében a népművészeti sajátosságokat ötvöző fazekasságról terjedt el, de mivel napjainkban globálisan divattá vált például a Thomas- és a Barbie-kultusz, az átutazóknak az efféle portékákat (thomasos és barbies törülköző, ágynemű, mozdony, kalap, könyv, és a csúcspont: cserépedény) kínálják nagy sikerrel.

A kérdőív válaszaiból jól kirajzolódik a falusi turizmus multiplikátor gazdasági hatása iránti fogékonyság. A turizmust egy összetett mutatórendszerként értelmezik, hiszen a gondolatok a vidékfejlesztéssel (35,5 %), az anyagi bevétellel (32 %), a munkalehetőséggel (15,2 %) és a befektetéssel (14,4 %) társulnak.

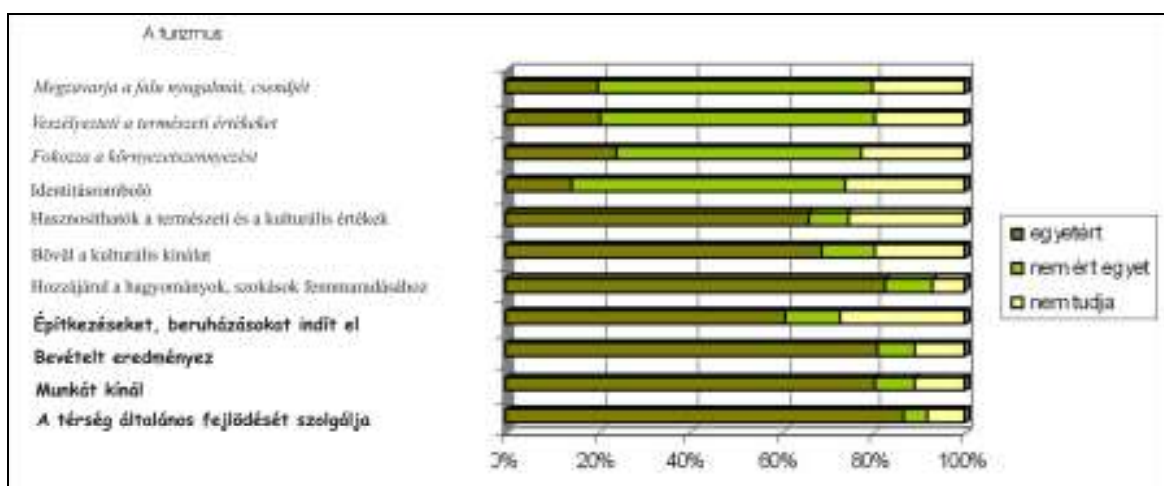
A megkérdezettek jelzik a turizmus munkahelyteremtő szerepét (a válaszadók 15,2%-a). A megélhetést biztosító munkahely kiegyensúlyozott, szociális problémáktól mentes egyéneket és családokat eredményez. Így közvetetten pozitív társadalmi környezetben bonyolódhat a turistaforgalom (MICHALKÓ G. 2007).

Ebben a közösségben a turizmus nagy valószínűséggel elfogadott vidékfejlesztési módszerré, kiegészítő jövedelemforrássá és egyben gyakorlattá nőheti ki magát. Fejlődését pedig a falu kényszerhelyzete segítheti elő. Az alapvető szolgáltatások kivonásának megakadályozása, a helyben megtermelt élelmiszerek értékesítése, a munkanélküliség felszámolása arra ösztönözheti a lakosságot, hogy új erőforrásokat keressen, lendületet adva a gazdaságnak.

Az üdvös hatások említése mellett a megkérdezettek 4,5%-a tudatában van a környezet érzékenységével. A turista ökológiai lábnyomától tartanak, hiszen több lesz a szemét, zajosabbak lesznek az utcák, lármásabbak az éjszakák. Érzékelik a természet, illetve a környezet veszélyeztetettségét is.

Továbbvizsgálva a helyi lakosság viszonyulását a turizmushoz, a kapott eredmények igazolják a fenti sztereotip megnyilatkozásokat. Az újabb feladat elé állítás célja a feed-back, azaz, hogy mennyire következetesen fejtik ki véleményüket a turizmus gazdasági – szociokulturális – környezeti hatásának hármásával kapcsolatosan.

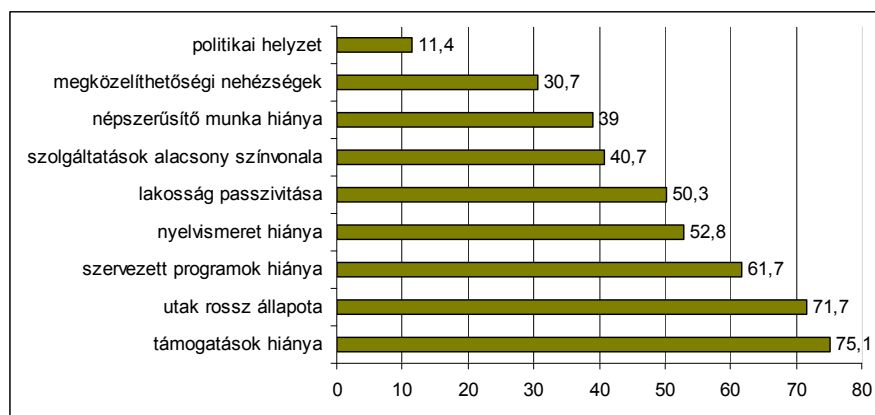
A vidéki turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei továbbra is előremutatóak (79. ábra). 80% feletti azoknak a megkérdezetteknek az aránya, akik úgy gondolják, hogy a turizmus a térség általános fejlődését szolgálja, hogy anyagi bevételt eredményez, illetve hozzájárul a hagyományok, szokások felelevenítéséhez, fennmaradásához. A turizmus célszerű létét megerősítik a 60% feletti mutatók: munkát kínál (79,7%), bővül a kulturális kínálat (68,6%), segítségével hasznosíthatók a másként nem értékesíthető természeti és kulturális értékek (65,5%), építkezéseket, beruházásokat indít el (60,0%). A tömegturizmus káros jelenségével nem szembesülő megkérdezettek azonban érthető módon optimisták. A megkérdezettek több mint fele nem ért egyet azzal, hogy a turizmus veszélyezteti a természeti környezetet (59,3%), megzavarja a falu nyugalalmát, illetve csendjét (59,0%), fokozza a környezetszennyezést (53,1%). Szintén bizonytalanok az idegenforgalom identitásromboló hatásában (56,2%).

79. ábra. A turizmus gazdasági – szociokulturális – környezeti hatásai (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

d A turizmus jelene és jövője, valamint a népesedési és az anyagi helyzet értelmezése

A vizsgálat további lépéseként sor került azoknak az okoknak a feltárására is, amelyek korlátozzák napjainkban a vidéki turizmus nagyobb arányú fejlődését. A véleménynyilvánítás kulcsinger-vezérelt szempontok szerint történt. A legtöbben (72,1 %) a támogatások hiányával magyarázzák a lassú, akadozó fejlődést (80. ábra).

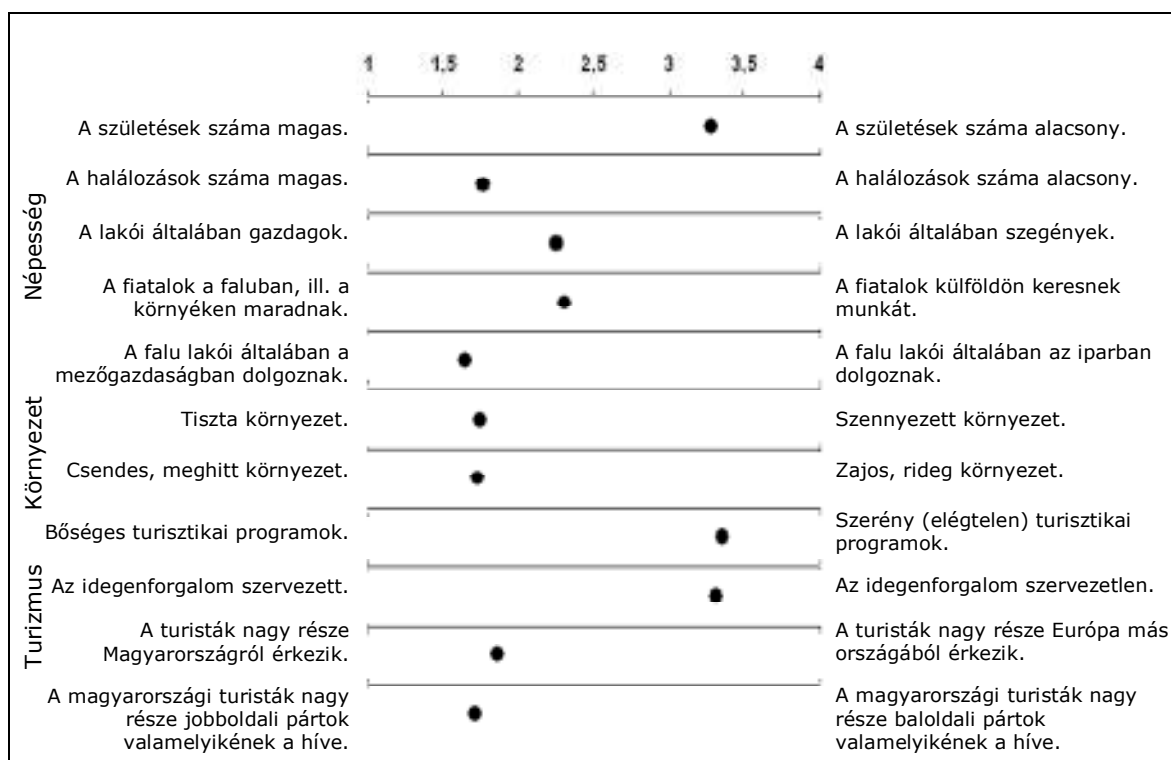

80. ábra A vidéki turizmus fejlődését korlátozó tényezők (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

50% feletti azoknak a válaszadóknak az aránya, akik az utak rossz állapotát, a lakosság passzivitását, a szervezett programok, valamint a nyelvismeret hiányát nehezményezik. Nem elhanyagolható azoknak az aránya sem, akik a szolgáltatások alacsony színvonalát, a népszerűsítő munka hiányát, a megközelíthetőségi lehetőségeket is korlátnak vélik.

A mentális térképekészek bölcsessége szerint (LYNCH, K. 1978, CSÉFALVAI Z. 1994) minden kiejtett és leírt szó saját ellentétét hívja elő. Ennek analógiájára a résztvevőknek népszerűségi, anyagi és környezeti helyzetet minősítő, valamint turizmussal kapcsolatos ellentétes jelentésű fogalompárból álló táblázatot kellett kitölteniük, saját percepciójuk, sztereotípiájuk alapján. Az ellentétpárok között egy négyfokú mérési skálán (érzékeltetve, hogy a világ nem fehér-fekete, az értékítéletnek árnyalata lehet) döntötték el, hogy a térbeli környezetükre melyik állítás illik jobban. (Megjegyzés: első megközelítésben 28 fogalompár gyűlt össze, de az elővizsgálat tapasztalatai alapján egy 12 fogalompárból álló standard listára szűkült.)

A sugallni vágyott kép realitására utal a szemantikus differenciálás során „előcsalogatott” sztereotípiák negatív valamint pozitív képe (81. ábra). A megkérdezettek válasza azt mutatják, hogy a természetes szaporulattal kapcsolatos sztereotípiák negatívak. A születések számát jellemzően, illetve nagyon jellemzően alacsonynak (a válaszadók 90%-a), a halálozások számát pedig magasnak (a megkérdezettek 84,5%-a) tartják. A lakosság anyagi helyzetére vonatkozó válaszok meglepőek: majdnem ugyanannyian állították, hogy szegények (50%), mint ahányan gazdagnak érzékelték (45,6%). Az általános kérdések közül, azonban, hogy „Mennyi a család átlagos havi nettó jövedelme?” az előbbi igazolja. A megkérdezettek 43,4%-nak 500-1000 RON (40-80 ezer Ft.), 21%-nak 1000-2000 RON, és csak 1%-nak 4000-5000 RON közötti a család összjövedelme.

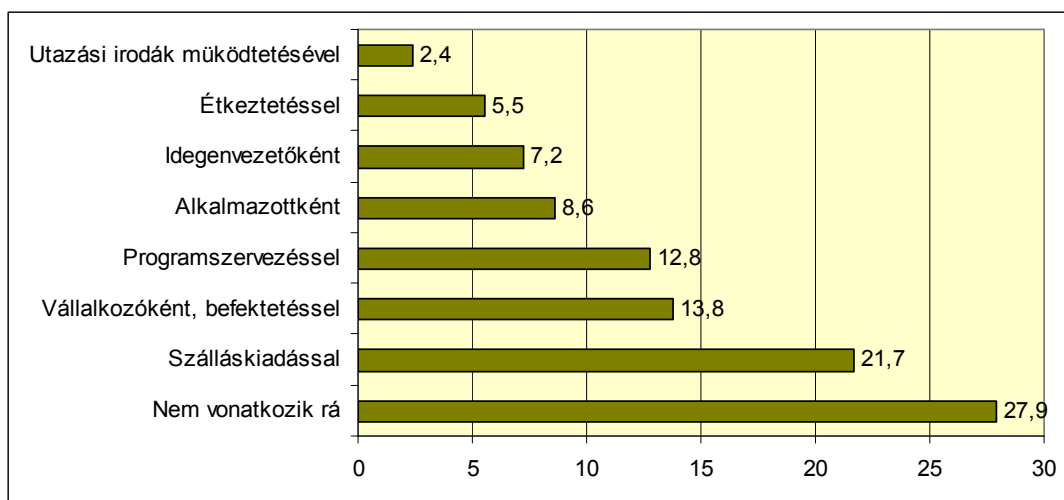

81. ábra A népszerűséggel és környezettel valamint turizmussal kapcsolatos sztereotípiák értékelése a szemantikus differenciálás módszerével (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

Megoszlanak a vélemények arról is, hogy a fiatalok hol keresnek munkát: 47,3%-a véli úgy, hogy a környéken, 51,1%, hogy külföldön. Lényegesen magas azoknak a száma (90,7%), akik a mezőgazdaságban dolgozók arányát hangsúlyozzák.

A 81. ábra utal arra, hogy környezet minősítése sem egyértelműen pozitív. Még van tennivaló a köztisztaság érdekében, viszont csendes, meghitt környezet él a tudatukban (válaszadók 88,3%-a). A turizmus szervezettségére vonatkozó válaszok is a negatív ítéletek világába vezetnek a megkérdezetteket, mivel olyan jelenségeket érzékelnek, hogy a turizmus szervezetlen, a programok szerények. Ami az érkező turisták származását illeti, Magyarországot helyezik az első helyre (válaszadók 85,5 %-a szerint).

Arra az eldöntendő kérdésre, hogy szívesen dolgozna-e idegenforgalomban az igen – nem válaszok közötti arány 72,4-27,6 %. (A „nem vonatkozik rá” válaszok között nagyrészt a 60 év fölöttiek szerepeltek.) A legtöbben (21,7%) szállásadással foglalkoznának. Ezt sorrendben a vállalkozó szellem – befektetés – (13,8%-kal), a programszervezés (12,8%-kal), alkalmazottként (8,6%), idegenvezetés (7,2%), étkeztetés (5,5%) követi. A legkevesebben (2,4%) utazási irodák működtetésével foglalkoznának (82. ábra).

82. ábra A turizmusban szívesen dolgozók munkavállalásai

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

e) A turisztikai vonzerők leltára

Ismert, hogy a kínálati halmaz egyik összetevője maga a vonzerő, azaz valójában a nevezetesség. Ha a tudatban területileg differenciáltan helyezkednek el és változatosak ezek a nevezetességek, akkor annak a térségnek jó esélye van arra, hogy az oda érkező turisták hosszabb időt töltsenek el, ezzel növelve a meglátogatott hely turisztikai bevételét (MICHALKÓ G. 1998). Ezt erősíti a felmérés azon része, amelyben a válaszadók felsorolták azokat az értékeket, amelyeket leginkább megmutatnának az oda érkező turistáknak. Célszerű volt az említett értékeket természeti és ember alkotta kategóriába besorolni.

A megkérdezettek összesen 49 turisztikai nevezetességet említettek, amelyből 30 természeti, 19 pedig ember alkotta érték (7. táblázat). A nevezetességek között első helyen a szakrális emlékek fontos jelképei, a templomok, illetve a kápolnák állnak, de maga a táj is mint komplex turisztikai vonzerő előkelő helyen szerepel. Nem meglepő a borvízforrásokra való gyakori hivatkozás (összesen 21 borvízforrást és 5 népi fürdőt neveznek meg), hiszen a posztvulkáni tevékenység során felszínre törő különböző vegyi összetételű ásványvizek, mofetták egy jellegzetes tájpotenciált hoztak létre a térségben.

7. táblázat A legismertebb turisztikai nevezetességek a megkérdezettek körében

	Sorrend	Nevezetesség	Említés %
Természeti értékek	1	Szép táj	14
	2-22	Borvízforrás	14
	23	Szent Anna-tó	6
	24-25	Büdös barlang/gödör (mofetta)	5
	26-29	Természetvédelmi terület	2,3
	30	Mohos	1
Társadalmi értékek	31	Templom, kápolna	26
	32-36	Népi fürdő	9
	37	Lakóház	8
	38-40	Emlékház	6
	41	Borvízmúzeum	3,1
	42	Hagyományok	3
	43-45	Vár	1
	46	A falu	0,7
	47	Csíksomlyó	0,5
	48	Állatkert	0,4
	49	Gazdasági épület	0,4

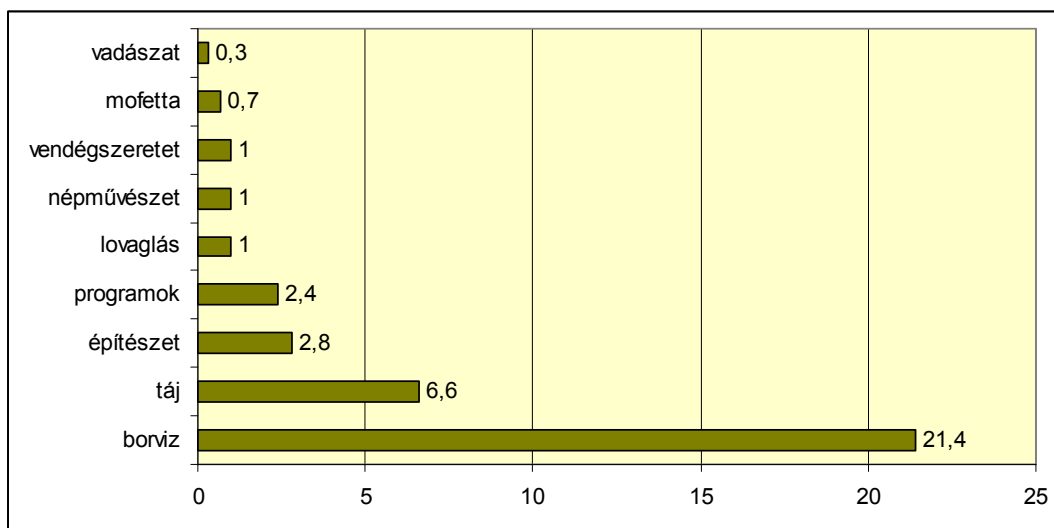
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2007)

Összegezve elmondható, hogy a táblázat adalékul szolgál a turisztikai nevezetességek sokféleségének és a területi differenciáltságainak. A felsorolásokból jól kirajzolódik a vallásturizmus (Csíksomlyó), az ökoturizmus (természetvédelmi területek), a kulturális turizmus (emlékház, múzeum), valamint az örökségturizmus (vár, hagyományok) alanyi alapjainak lehetőségei. A megkérdezettek 0,7%-a mutatná meg magát a falut. A negatív irányultságú feltételezésem igazolódni látszik: a tízeskultúrához egyértelműen kapcsolódó turisztikai vonzerők (hadi utak, a térbirtoklást igazoló szakrális emlékek: keresztek, csengettyűk, haranglábak, esztenalátogatások stb.) nem jelennek meg.

A soron következő feladat kapcsán meghatározó azoknak a megkérdezetteknek az aránya (60,7%), akik úgy vélik, nincs kihasználatlan idegenforgalmi lehetőség a faluban, illetve környékén. Csupán 11,4% azoknak a megoszlása, akik felismerik az új erőforrások bevonásának lehetőségét (lovaglás, építészeti érték, népművészet, maga a táj).

A kihasználatlan potenciális vonzerők említettségi mutatóit a 83. ábra szemlélteti, amelyből kiemelkedik a közismert posztvulkáni tevékenység során felszínre törő borvíz. A programoknak (beleértve a téli sportolást, lovasprogramot, gyalogtúrát) helyet adó természeti és kulturális adottságok szintén a potenciális vonzerők tudatosságát érzékeltetik.

A vonzerők diverzifikációját bizonyítják az 1% alatti említések is: lovaglás, népművészet, vendégszeretet, mofetta, vadászat.

83. ábra Kihasztnalatlan idegenforgalmi lehetőség a vizsgált települések környékén
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette
AMBRUS T. 2007)

A szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak információhordozóit együttvéve, megállapítható, hogy a település egységei veszítettek jelentőségükből, szerepkörükből, de a tízes rendszerszemléletű, organikus lényege nem tűnt el. A településrészek térbeni fejlődésen mentek át, de szervezeti egységei megmaradtak.

A hipotézis negatív előjelű szegmense azonban igazolódott, amely a következő pontokban foglalható össze:

- nem gondolnak a jellegadó vonzerők és a belőlük származtatható idegenforgalmi termékek hangsúlyozására,
- nem feltételezik, hogy azok az egyedi értékek, amelyek a székely társadalomszervezéshez kapcsolódnak, gazdaságsszervező elemként is hasznosíthatóak,
- nem ismerik fel, hogy a település arculata, annak jellemvonásai, ahogyan a házak, utcák, terek rendszere felépül, ahogyan az a társadalmi szervezés eredményeképpen étellel töltődik fel, és azok a tudáselemek, amelyek az adott térrel, annak történeti vonatkozásaival kapcsolatban a lakosság fejében élnek, térspecifikus turisztikai vonzerőt, illetve terméket alkothatnak.
- nem eléggé tudatosult a helyi lakosság körében, hogy olyan ősi kultúrát őriznek, amelyek az Árpád-kori településrend kialakulásához kötődnek

6.4. A kontrollcsoport-vizsgálat eredménye: Csíkszentmihályi szegyekből alkot értéket a tájnak

A kontrollcsoportos kutatás fő indítéka és egyben eredménye a célcsoport-vizsgálat indikátorainak, kvantitatív és kvalitatív skáláinak megerősítése. A felmérés 2008 nyarán készült Csíkszentmihályi lakosai körében.

Az alapsokaságból (a 18. életévét betöltött 932 fő) kiválasztott mintából (133 fő) 108-an töltötték ki kérdőívet, közülük 87-en készítettek értékelhető mentális térképet. (Megjegyzés: 3 lakos az írni-olvasni tudás hiánya miatt nem kapott kérdőívet.) A nem értékelhető mentális térképek kategóriájába a rajzi kezdeményezések és az érintetlen lapok kerültek (a rajzok 18,5%-a).

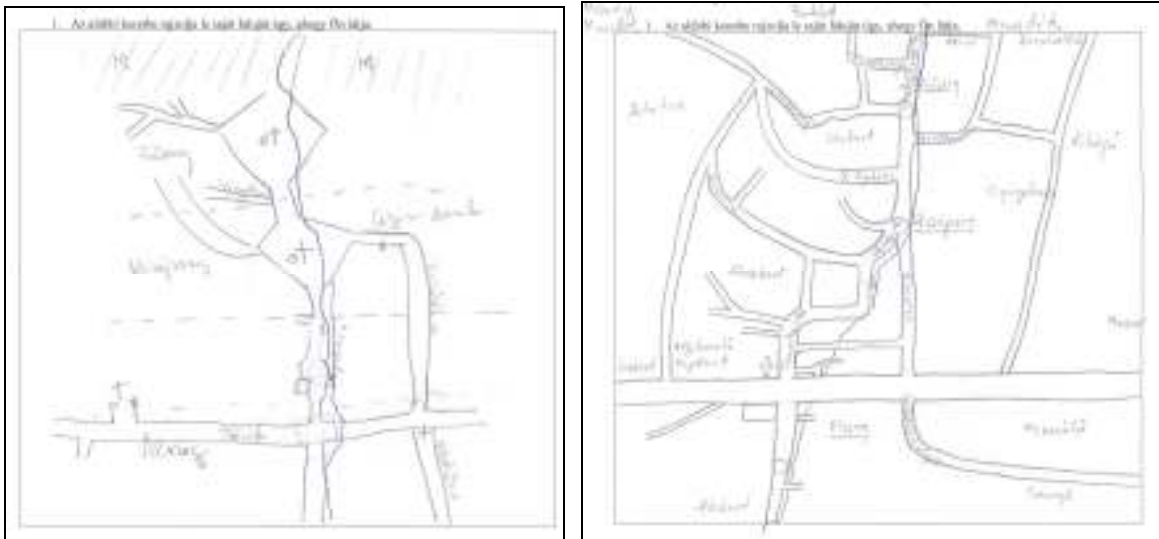
A vizsgálat mintavétele, a kutatás hipotézise és feldolgozása megegyezik a célcsoport-vizsgálat metodológiájával.

A célcsoport-vizsgálat eredményei, illetve a kontrollcsoport kutatás helyszínéként kiválasztott terep beható ismerete tette indokolttá, hogy a célcsoportnak készített kérdőívet kibővítssem. A bővítés elsősorban szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatnyerésére irányult.

6.4.1. A térre vonatkozó információhordozók

A kontrollcsoportos minták térre vonatkozó információhordozói számos hasonlóságot mutatnak a célcsoport-vizsgálat eredményeivel, azaz *megerősítik a célcsoport-vizsgálat eredményeit*. Ezek a hasonlóságok az alábbi pontokban foglalhatók össze:

- a rajzok tartalmaznak részletes (otthonos) és elmosódott helyeket, torzulásokat,
- a térképek 62%-a tévesen reprezentálják a település abszolút földrajzi helyzetét (pl. 84-85. ábrák),
- a térképek rajzolójának 99%-a nem tünteti fel a *kontúrt* (pl. 84-85. ábrák),
- a vonalvezetéses és az ikonos térképtípusok megrajzolóit el lehet különíteni nemek szerint,
- a három településrész *csomópontjai* a rajzok 63%-án fel van tüntetve (pl. 84-85. ábrák),
- az *útvonal-módszert* a leggyakrabban alkalmazzák (pl. 84-85. ábrák),
- a víz jelentős településszervező elem, a rajzok 80%-án fel van tüntetve a patak (pl. 84-85. ábrák),
- mentális terek *kiterjedése* bizonytalan, hiányoznak a falurészhatárok,
- a felmérésben résztvevők 80,2%-a meg sem próbálkozik az objektív terek elhatárolásával (pl. 85. ábra),
- egy-egy elem a mentális téren kívül esik (pl. 85. ábra),
- kiemelt szerepet kapnak itt is a keresztek (84-85. ábrák),
- a térképek 94%-án jelen van a templom.

84-85. ábrák Ahogyan két csíkszentmihályfalvi látja faluját
(Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján)

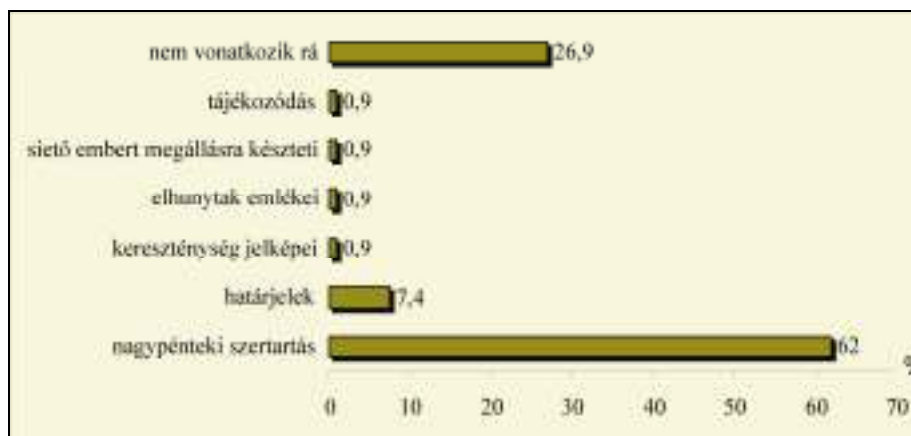
A hagyományos tízesközpontok szerepe Csíkszentmihályfalva esetében is leértékelődött. Napjainkra elveszítették a maguk spirituális és gazdasági jellegét. Még a kilencvenes évek elején ezekben a csomópontokban dobolták ki a falu híreit, az önkormányzat felhívásait, intézkedéseit. Vízköznök nevezett csomópontban gyűjtötték össze a jószágokat oltásra. E tér adott helyet az esztenabíró-választásnak is. Az összenőtt falunak egy csomópontja (központja) alakult ki, ezt viszont az ábrák 69,4%-a szemlélteti (négyzettel). Az elmúlt évtizedek szocialista-modernista fejlesztése egy új központ létrehozását célozta meg. A művelődési otthon, az óvoda, a bolt, a kocsmá, a buszmegálló révén az új központ a település léktető elemévé vált.

A 87 rajz adatszerűen is igazolja, hogy a településrészek, az utcák és a falu határában húzódó dűlők szerepe meghatározó a „fejekben élő” térképek kialakításában. A megkérdezettek 74,5%-a tünteti fel Alszeget, 71,7%-a Középszeget és 70,8%-a Felszeget. 68%-a ötnél több utcát (a legtöbben 27,4% nyolc utcát) nevez meg. A leggyakrabban előforduló dűlőnevek: Borvizoldal (27,4%), Mészke (18,9%), Kihágó (17%), Pankód (17%), Cseretető (16%), Kóskert, Cigánydomb (14%).

Az említett nevezéktant nem a tudomány teremtette. A nevek a tájban élő embertől származnak, az ember érezte meg, különböztette meg az adott térség elemeit valamely szembeötlő tulajdonsága alapján.

A mintákban résztvevők nem használnak szintvonalakat, mégis nyilvánvalóvá válik a település relatív földrajzi helyzete, hogy az összenőtt településrészekből kialakult falu a völgytalpi szélesedésben fekszik. A magasabb felszínformákra utaló – oldal, -hágó, -domb, -tető – elnevezések Felszeg határában húzódnak (pl. 85. ábra). A rajzok 57,6%-án azonosíthatók a muzsdák, a domboldal szántóföldi megművelésének markáns jelei. Az Alszeg határában húzódó terület a falu éléskamrájára lett, amire az elnevezések is utalnak (pl. Kóskert a 85. ábrán).

Míg a célcsoport-vizsgálatban résztvevők 21%-a különbséget tesz a faluban meglévő tízeskeresztek, valamint a tizenegy stációt jelölő keresztek között, addig a kontrollcsoport-vizsgálatban arra a kérdésre, hogy a „Falurészben fellelhető keresztek milyen célt szolgálnak?” a válaszok a nagypénteki vallási ünnepet helyezik előtérbe (86. ábra).

86. ábra A faluban fellelhető keresztek milyen célt szolgálnak?
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette
AMBRUS T. 2009)

Az ikonos térképek elemeiből méretbeli nagysággal és előtérbe helyezéssel fokozottan emelkedik ki a templom. Ezekből kiolvasható a faluban élés mindennapi rutinja, és egyben közelebb visz a tér látványosságához, a látványosságként történő bemutatáshoz.

Azt, hogy milyen fontos szerepet játszanak tudatukban a vallási üzeneteket hordozó tereptárgyak, jól bizonyítja azoknak a tereptárgyaknak aránya, amelyeket tájékozási pontként jegyeztek le kiegészítő, kontrollkérdések keretében (8. táblázat). A harmadik szegmens, ami tájékozási értéként reprezentálódik, az az iskola, illetve a kultúrház. De kiemelt szerepet tulajdonítanak a Vízköznek is.

8. táblázat A megkérdezettek körében említett tájékozási pontok

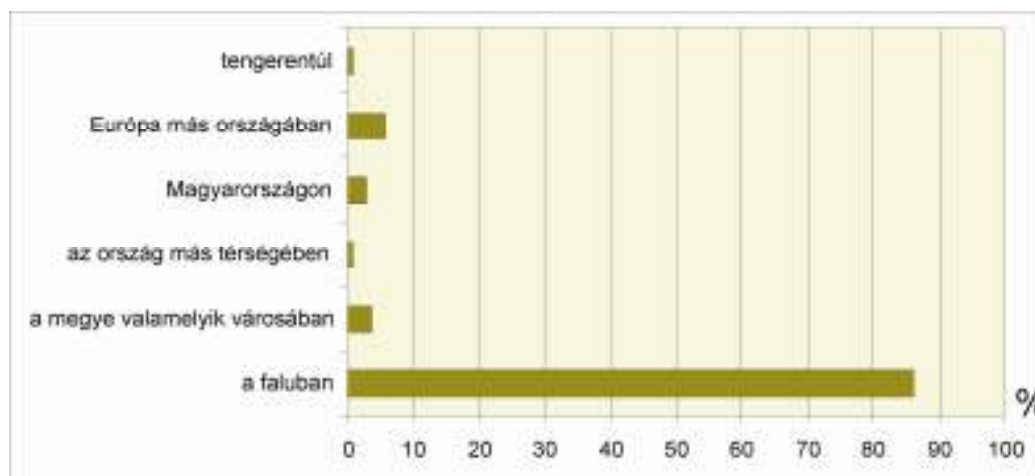
Ssz.	Tájékozódásra szolgáló tereptárgy	Említés (%)
1.	templom	36,1
2.	feszület/keresztfa	13,9
3.	iskolák	13,2
4.	kultúrház	13,2
5.	vízköz	6,6
6.	üzlet	3,8
7.	plébánia	2,8
8.	emlékmű	2,8
9.	Cigánydomb	2,8
10.	kút	0,9
11.	kocsma	0,9
12.	erdő	0,9

(Forrás: a kiegészítő kérdésekre kapott válaszok alapján)

6.4.2. A szubjektív-tudati értékelések, tudáselemek, vélemények, sztereotípiák analitikus adatainak információhordozói

a) lakóhely-preferencia

A helyhez való kötődés a csíkszentmihályi megkérdezettek körében is reprezentatív. A felmérésben részt vett személyek 86,1%-a itt is a jelenlegi lakóhelyét részesíti előnyben (87. ábra).

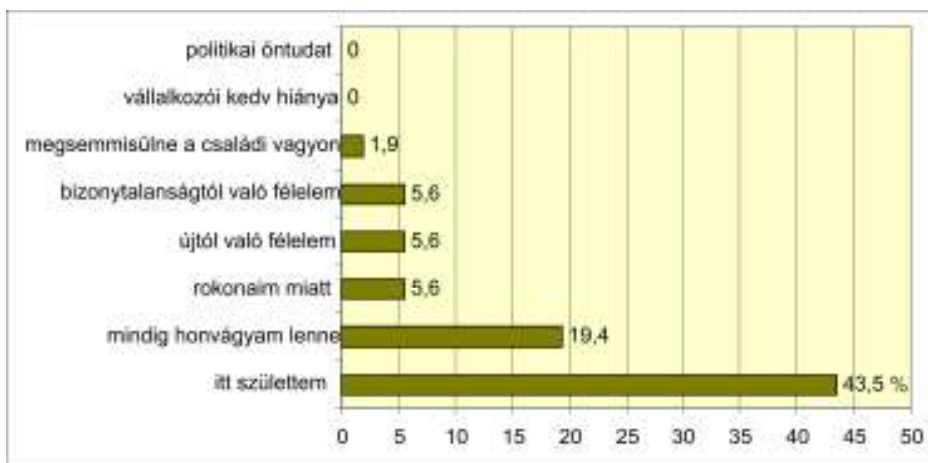
87. ábra A lakóhelypreferencia kognitív képének tartalmi elemei

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

A célcsoport-vizsgálat ezen szakaszának eredménye indokoltá tette annak elemzését, hogy ha létezik lokálpatriotizmus a csíkszentmihályi lakosok körében is, melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák. E célt szolgálta a kiegészített kérdőív azon érvgyűjtő kérdése, hogy „Miért nem költözne el Ön a falujából?”

A kontrollcsoport-vizsgálat erre vonatkozó eredményei egy hagyományos gondolkodásmódot, egy kollektív öntudathoz való ragaszkodást bizonyítanak. A helyhez kötődők majdnem fele az egyszerű, de önmagáért beszélő indokot választotta: „mert itt születtem”. Nem említenek olyan objektív tényezőket, mint piacgazdaság, munkaerőhelyzet, karrier stb., egyszerűen a meglévő sztereotípiák alapján mérlegeltek. Összesítve 43,5%-ot ér el azon válaszadóknak az aránya, akik hálás arcukat mutatják ebben a tekintetben (88. ábra).

Meghatározó identitásformáló szegmens a térhez való kötődés (honvágy), a rokoni szálak fontossága, a bizonytalanságtól való félelem, valamint azok az említések, amelyek az egyéb kategóriába kerültek („otthon vagyok benne”, „idegenben jövevénynek vesznek”). Az újtól való félelemmel érvelők azonban a negatív előítéletek világába vezetnek. Politikai öntudat, illetve a vállalkozói kedv hiánya okán senki sem költözne el a megkérdezettek közül.

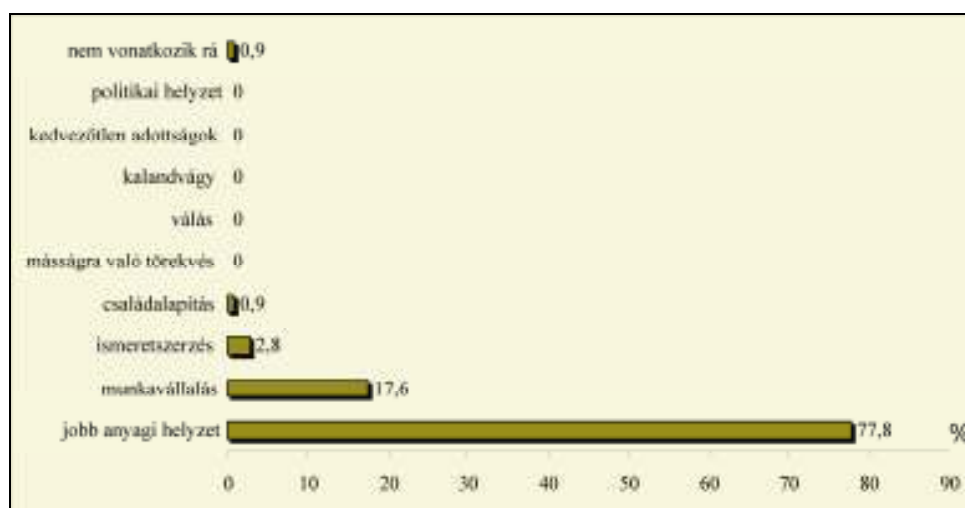

88. ábra „Milyért nem költözne el Ön a falujából?”

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Az elvándorlás azonban nem ismeretlen jelenség, illetve fogalom a megkérdezettek körében, azonban a település lélekszámcsökkenésének nem a legmeghatározóbb eleme. Ezt tükrözi azon tapasztalatok és szereotípiák negatív képe, amelyet a szemantikus differenciálás során is összesíteni lehetett (99. ábra). A megkérdezettek válaszai mutatják, hogy a születések száma jellemzően alacsony (a válaszadók 67,9%-a), illetve nagyon alacsony (a válaszadók 26,4%-a); a halálozások száma pedig magas (a válaszadók 70,8%-a), illetve nagyon magas (a válaszadók 18,9%-a). A felmérésben résztvevők állításai szerint jellemző továbbá, hogy a fiatalok a környéken (65,1%) és nem külföldön keresnek munkát (99. ábra).

A legfontosabb elvándorlást generáló tényezőnek a jobb anyagi helyzetet, valamint a munkavállalást tartják (89. ábra).

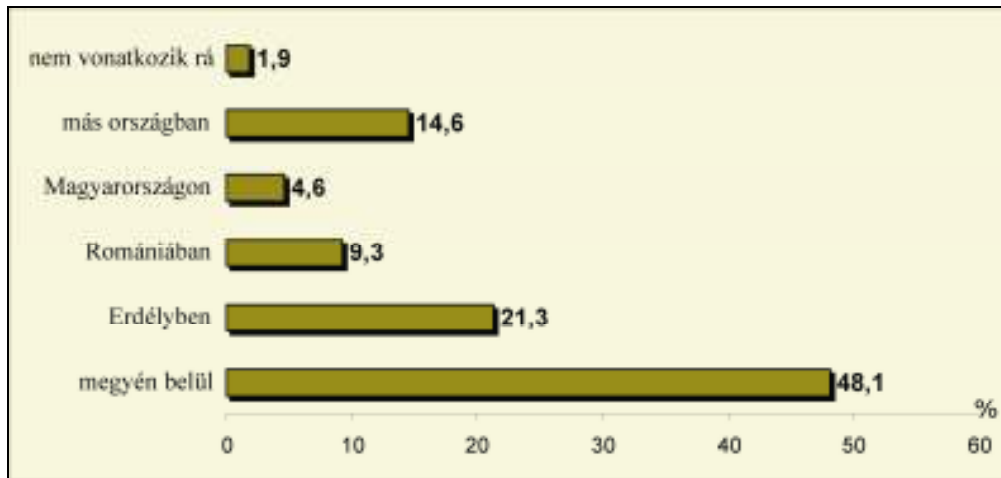

89. ábra Elvándorlást generáló tényezők

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Ami az emigrációt illeti, a magyarellenes politikát lehetett okolni a kilencvenes évek első felében, de amint a válaszok is relevánsan mutatják, többnyire megyén belüli gazdasági mozgásról (a megkérdezettek 48,1%-a) van szó (90. ábra). A válaszadók többsége (78,7%)

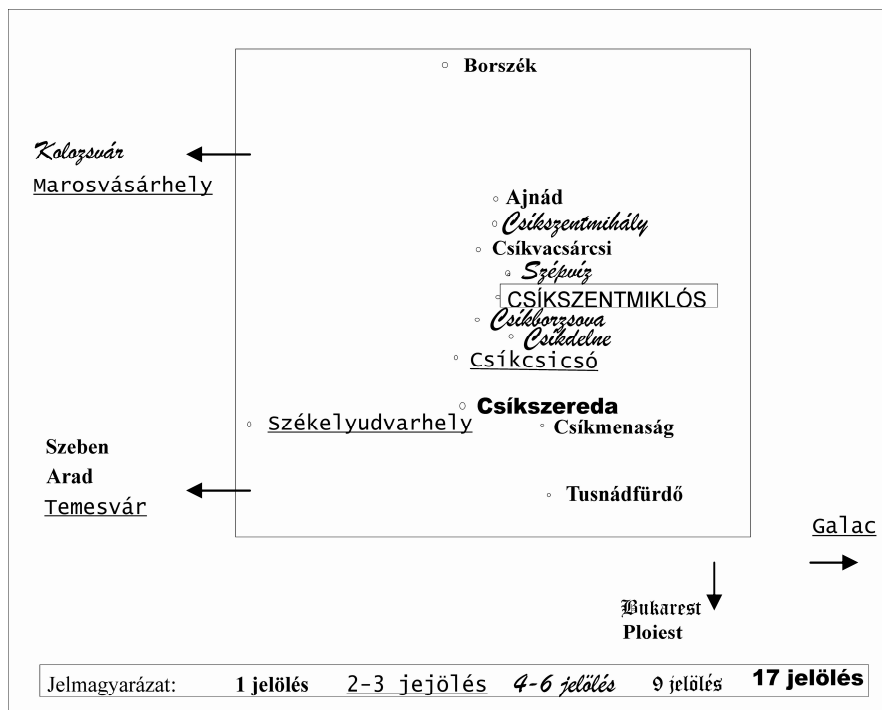
rendelkezik azzal az ismerettel, hogy az elszármazottak az országhatáron belül élnek. (Megjegyzés: az utóbbi 4-5 esztendőben azonban lassan, de biztosan – népszámlálás által meg nem erősítve – a relatív dezurbanizációnak, illetve a visszavándorlásnak is tanúi vagyunk. Az okokat ismét latolgathatjuk: gazdaság, politika vagy tán közérzet?)

90. ábra Hol élnek a csíkszentmihályi elszármazottak?

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdésekre kapott válaszok alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

91. ábra illusztrálja, hogy Bukarest, Galac és Ploiest kivételével a népességmozgás magyar nyelvterületen történt. A kapott válaszokból kirajzolódik egy viszonylag szűk földrajzi tér Csíkszéken belül. Fontos célállomás volt a csíkszentmihályiak számára Csíkszereda (17 említés) mint a legközelebbi város, illetve mint megyeközpont.

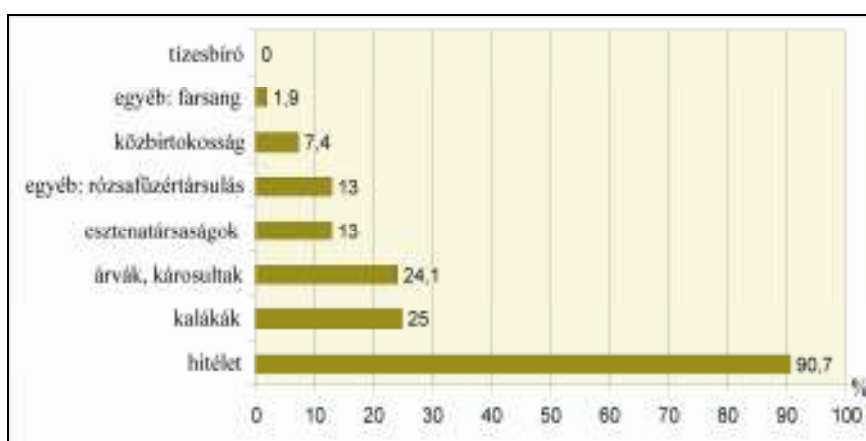
91. ábra A Csíkszentmihályról elszármazók céltelepülései Románián belül (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Az államszocializmus elméretezett iparosítása Csíkszeredát sem kerülte el. A traktor-, a műanyag-, a bútor-, készruha-, a sörgyár, a textilipar gyakorolt jelentős vonzerőt Csíkszentmiklós lakosságára is. A román városokba történő vándorlási veszteséget a falu a két világháborút követő nehéz időszakban szenvedte. Ifjak vállaltak szolgásgot a tehetős román családoknál, akik idővel ott alapítottak családot. Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár és Szeben pedig az egyetemi központok agyelszívó hatását, a szakmai boldogulás lehetőségét jelölik ki.

b) *Településszerkezetből adódó életmódbeli szokásrendek és gazdaságsszervező hagyatékok kognitív képe, tudáseleme*

A kontrollcsoport-felmérésnek is az egyik legfontosabb feladata volt feltárni azoknak az életmódbeli hagyatékoknak, szokásrendeknek a maradványait, amelyek tulajdonképpen biztosították a mindenkori közösségi élet működését, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabályait, a hitélet, az egyházközösség megszervezését és a közteherviselést.

A vizsgálat azt bizonyítja, hogy a csíkszentmiklósi lakosság a harmadik évezred hajnalán is mentalitásában hordozza az önszerveződésnek a tudati elemeit (92. ábra). A XX. század második felének folytonosságbontás kora nem törölte ki a hagyományokban gyökerező eleven életet (a közbirtokosság, közmunkák, kalákák, szociális feladatok megszervezését, a juhok, tehének, tinók esztenába szerveződését, hagyományok, szokások ápolását).

92. ábra A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyományok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Az összesített válaszok szerint a megkérdezettek abszolút többsége (90,7 %-a) állítja, hogy az egyháztanácsosok választása, a házszentelés szegek szerint történik. A válaszok százalékos szórásából kitűnik, hogy a társadalmi, szociális és gazdasági szervezethez vonatkozó írott és íratlan törvények csorbultak a leginkább. Szembeötlő, hogy senkinek nincs tudomása arról, hogy a tízesbíró intézményét visszaállították volna. Ez az eredmény abból adódik, hogy a célcsoport-felmérésben vizsgált települések közül – a rendszerváltás óta – csupán Csíkszentgyörgyön állították vissza a tízesbíró intézményét.

Az információgyűjtő törekvés következő eredménye az egyedi kultúrmorfológiai elemek, azaz a muzsdák kialakulására vonatkozó ismeretek összegzése. Szembeötlő, hogy a megkérdezettek közül majdnem ugyanannyian tekintik a természet erejének (44,4%), mint ahányan az ember beavatkozó tevékenységének (50,9%). Az utóbbi válaszok 38,9%-a

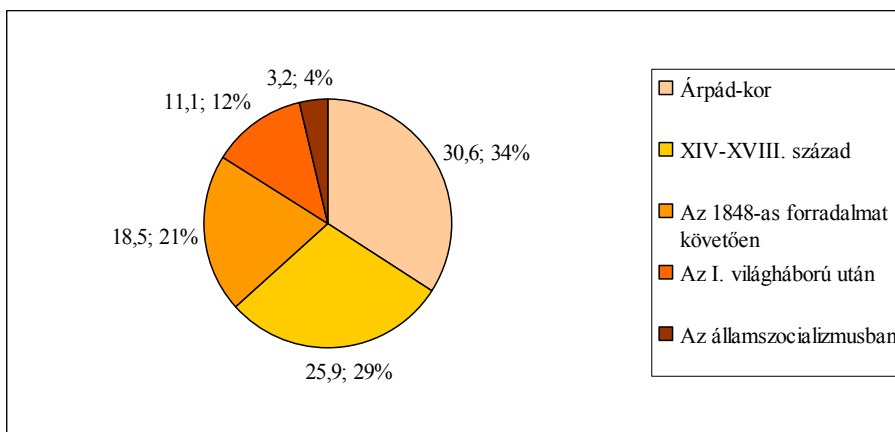
az egyirányú szántással való kialakítást igazolják. A kapott eredmények arra a kérdésre, hogy „Miért tették?” a legkülönbözőbb indokokról szólnak. A tudáselemek árnyaltak, de mindenképpen a hitelesség irányába mutatnak: társadalmi-gazdasági keretszükséglet determinálta az elődöket a természeti adottságok átalakítására (9. táblázat).

9. táblázat A muzsdák kialakulására vonatkozó kognitív tartalmak és annak megoszlása

A muzsdák kialakításának okai	Említés (%)
növénytermesztés érdekében	20,4
szántóföld igénye miatt	9,3
talajerózió ellen	8,3
földelosztás miatt	6,5
így voltak kondíciók szántásra	2,8
földek megkülönböztetése végett	2,8
tudjanak építkezni	2,8
mindennapi élelem megteremtése végett	1,9
ott laktak elődeink	1,9
itt termesztették a textilnövényeket	0,9
jobban megközelíthető legyen	0,9
alacsonyabb területek víz alatt voltak	0,9
természeti katasztrófa ellen	0,9

(Forrás: a kiegészítő kérdésekre kapott válaszok alapján)

A településrészek időbeni kialakulásának tudati leképződése után kutatva megállapítható, hogy a csíkszentmihályi lakosok körében sem eléggé tudatosult, hogy olyan ősi kultúrát őriznek, amely a középkorhoz vezet vissza. A válaszadók csak 30,6%-a tartja a letelepedéshez kapcsolódó reliktumnak a településrészeket (93. ábra).

93. ábra Mely korhoz kötődik a falutízesek kialakulása?

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

c) *Felszeg, Középszeg, Alszeg: együtt, de három világ*

Egy település lakói egy szélesen elterjedt, közös tudást fejlesztenek ki világukról. E tudás közös volta sokszor egyértelmű, hiszen bizonyos elemei a mindennapok háttérét adják a helyek jelentéseinek formájában vagy az emberek identitásában. Ez a tudás része a lokális kultúrának, amely értelmet tulajdoníthat a környezetnek, és eligazíthat a mindennapokban.

Csíkszentmiklós tömörülőhálózatos falu (94. ábra). A viszonylag gyors fejlődés eredményeként a település a medenceperemen fekszik, ahol a természeti adottságok lehetővé tették a térbeli terjeszkedést. Az összenőtt tízeseken áthaladó többé-kevésbé párhuzamos utcákat a vízrejáró-sikátorból kialakult összekötő utak kapcsolják össze, és így egy szabálytalan hálót alkotnak. A természeti adottságoknak megfelelően a falu horizontálisan fejlődött, de a vízfolyás által létrehozott völgytalpi szélesedés lehetővé tette a laterális terjeszkedést is. A telkek, a házak jól kivehető utcasort követnek, azonban az utak bizonyos részein a házak kusza rendezetlensége figyelhető meg.

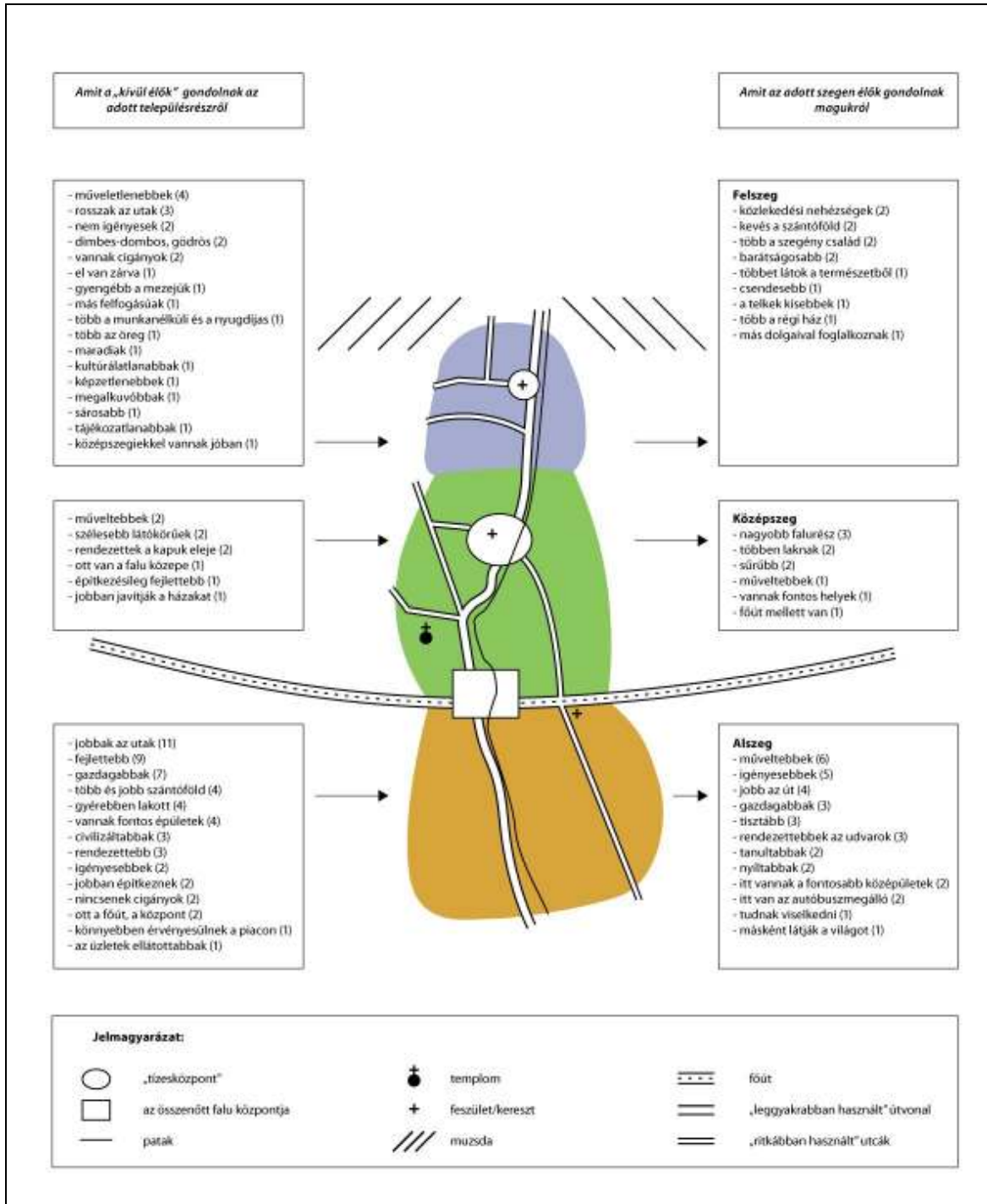

94. ábra Csíkszentmiklós településszerkezetének alapegységei
(Forrás: Hargita – Képes megye-atlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS T. 2009)

A három falurész a kívülálló szemével is más-más sajátosságokat hordoz. Középszegen épült a templom, a papilak, de itt van a régi temető és a „nagy” iskola is. Alszegben pedig a kultúrház, az óvoda, a „kicsi” iskola, a sportpálya, a buszmegálló. Ezek az épületek, illetve terek, valamint a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek a településrészeket kiemelik. Felszeg pedig a felszínformák változatosságának a része. Egy nyugodtabb, csendesebb világ maradványait őrzi.

Csíkszentmiklós három falurésze – Felszeg, Középszeg, Alszeg – tehát nem csupán a lejtés-, térvizonyokat tükröző elnevezésben különül el. A három egység megjelenésében is más. E tény további kutatása kínálkozott. A kérdés adott: vajon a karakteres elkülönülés csupán a természeti adottságok, illetve az infrastrukturális fejlesztések következménye? Esetleg az elkülönülés társadalmi értelemben, mentálisan is megnyilvánul valamilyen formában? Ennek a kérdéskörnek a megválaszolása tette indokolttá a kontrollcsoportos kérdőív adatgyűjtésének kiegészítését. A kérdőívben az erre vonatkozó kérdés így hangzott: „Ön szerint van-e különbség a falu településrészei között? Ha van, mi a különbség?” Az alanyok véleményeit, illetve reprezentatív földrajzi mentális struktúráját a 95. ábra sematizáltan összegzi. Az ábrára felkerültek azok az elemek is, amelyek a megkérdezettek által készített rajzok több mint felén megjelentek. A falurészek különböző

színnel vannak feltüntetve. A hozzájuk kapcsolódó szövegfülekbe a településrészek nevei, illetve az említett sztereotíp jellemzések, vélemények kerültek az említések súlya szerint. Az értékelés során elkülönítésre került a „saját”, vagyis az adott helyen élők magukról megfogalmazott véleménye a más falurészen élők adott településrésztől megfogalmazott véleményétől.

95. ábra Csíkszentmihály lakóinak sematizált mentális térképe
(Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS, T. 2009)

A Felsőzegre vonatkozó sztereotípiákat vizsgálva a legrelevánsabb mentális távolságot lehet azonosítani. A másik két településrészen élő válaszadók körében a természeti, a gazdasági

és az infrastrukturális szféra mellett hangsúlyozottan jelenik meg a negyedik elem, a társadalmi összetevő mint differenciáló tényező. Jóval kritikusabb a máshol élők meglátása, ahogy ők leírják „kissé maradiak”, „tájékozatlanabbak”, „más felfogásúak”, „megalkuvóbbak”. Megjelenik az előregedés, valamint a cigány családokhoz kapcsolódó problémakör is.

Felszeg kedvezőtlenebb lakóhelyként jelenik meg abban az értelemben is, hogy térben markánsabban koncentrálódik a munkanélüliség, az alacsonyabb szintű iskolai végzettség. Egyveretű azonban a földrajzi helyzetből származó veszteség megítélése: a válaszadók 97,2 %-a hátrányos helyzetűnek véli. Ez egyszerre igaz a Felszegen élők által megfogalmazottakra és a másik két településrészen élők megítélésére.

Ami érdekes azonban, hogy a Felszegen élők a periférikus helyzet ellenére észreveszik az előnyöket: „többet látok a természetből”, „csendesebb”, „barátságosabb”. Az emberek ráérősebbek.

Középszeg esetében a nézetek fókuszában a településrész nagyobb kiterjedése és népsűrűsége áll. Bár nem olyan gyakorissággal és változatossággal, mint Alszeget, de jóval pozitívabb tartományba sorolható tulajdonságokkal azonosítják, mint Felszeget. Az esztétikai megítélés Alszeghez közelíti. A kapott képből fontos, hogy az észrevételek nem sugallnak újat, nem ellentétesek a helyben és a kívül élők körében. Az információgyűjtés során egyben igazolódott e mentális tér átmeneti jellege.

Az *Alszegről* kialakult kép a falurészen élők és a máshol élők véleményei szerint nagyon hasonlít. E településrészt egyértelműen pozitívan értékelik a válaszadók. A kapott eredmények azt mutatják, hogy Alszeg elkülönülésében legalább annyira fontos szerepet játszik a társadalmi szféra (emberi és mentális tényező), mint az infrastrukturális illetve a gazdasági szféra. Amíg a „kívül élő” válaszadók körében a leggyakrabban előforduló megkülönböztetések az utak jobb állapotára, a fejlettségre, az anyagi javakra, vonatkoznak, addig az alszegiek a saját településrészük jellemzésére a humán tényezőt állítják. Mint differenciáló faktor a műveltséget, a képzettséget, az igényességet, az esztétikát említik a legtöbben.

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált település konglomerátumként is értelmezhető falu. Alszeg, Középszeg, Felszeg nem csak tér- és településstruktúrájában őriz archaikus elemeket, hanem reliktumok összenövése ellenére mentálisan elkülönülnek egymástól. A három szeg három külön világ; de nem jobb, vagy rosszabb, több vagy kevesebb: *MÁS*. Ami pedig a településfejlesztési munkálatok koncepcionális meghatározását illeti, e kutatás eredménye hasznos kiindulási pontot jelenthet.

Ennek a felismerésnek az értelmezését befolyásoló tényező után kutatva AMBRUS A. (2009), a falu lakója elmondta, hogy két-három generációval ezelőtt még a település életét meghatározó nagycsaládok egy-egy falurészen térben koncentráltak. Ez alapján minden bizonnyal egy-egy nagyobb lélekszámú család alapvetően formálhatta az adott falurész életét, az ott élők gondolkodását, mentalitását, ami hozzájárulhatott a „saját” tudat kialakulásához. A Péter család tagjai, akiket Pocesek melléknévvel illetnek, például eredendően Felszegben laktak. A Fekete, a Benő, a Pál család nemzedékeinek együttélése pedig a Feketék, a Benők, a Pálfiak utcáját hozta létre. Ez az elkülönülő koloniális együttélés ma csak Felszegben figyelhető meg. Legfeljebb a település utcanévei árulják el e sajátosság egykori jelentőségét.

d) a turizmus jelene és jövője

Azt, hogy a vidéki turizmusról a tudatban élő tartalom apró részekből áll össze, bizonyítja azoknak a gondolatoknak az összessége, amelyek először jutnak eszükbe a csíkszentmiklósi megkérdezetteknek is.

A válaszadók azonban itt is túllépik a pusztán közvetlen tapasztalatból származó ismereteket, hiszen még nem beszélhetünk működő vidéki turizmusról. A célcsoport-vizsgálathoz hasonlóan, de jóval árnyaltabban a szociokulturális hatásokkal számolnak a felmérésben részt vevők (10. táblázat).

A vidéki turizmusnak tulajdonított örökségvédelmi szemlélet domináns. A hagyományok ápolása, a kultúra védelme, népszokások felelevenítése, a tornácos ház, a székelykapu, a népművészet, a népviselet, a „székelytermék” bolt gondolatkörök említése fenntartható lehetőségként, illetve értékmentő hatásként jelentkezik a megkérdezettek körében (49,1%). A népesedési mobilitás gátlására is csupán két válaszadó utal („csökkenti az elvándorlás gyakoriságát”), de mindenképpen jelzik azt, hogy a turizmus – a munkahelyteremtő szerepével – kedvező hatást gyakorolhat a demográfiai és a gazdasági mutatókra egyaránt.

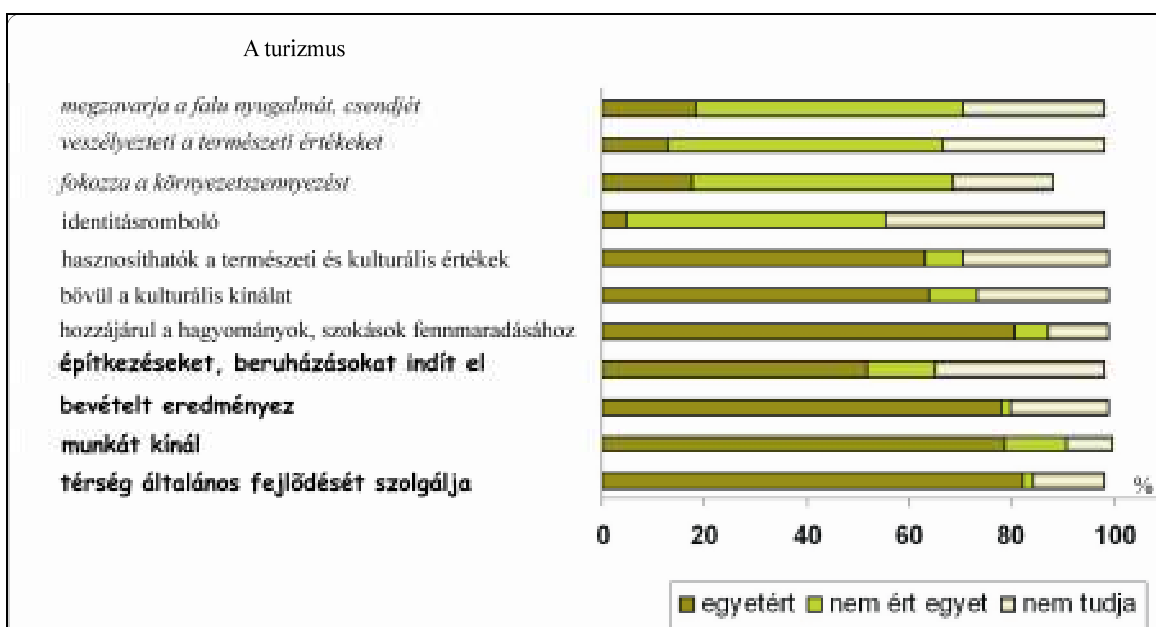
10. táblázat A falusi turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei

	Sorrend	Első gondolatok (1-5) a vidéki turizmusról	Említés %
Szociokulturális hatás	1.	Programok	29,7
	2.	Hagyományok ápolása	15,7
	3.	Ismerkedési lehetőség	13
	4.	Tornácos ház	7,4
	5.	Népművészet	6,5
	5.	Népszokások életre kelnek	6,5
	5.	Kultúránk védelme	6,5
	6.	Idegenek, vendégek a faluban	5,6
	7.	Székelykapu	3,7
	8.	Szállás családoknál	2,8
	8.	Hírnév a falunak	2,8
	8.	Gasztronómiai különlegességek	2,8
	9.	„Székelytermék” bolt	1,9
	9.	Nyitottabbak lesznek a helyiek	1,9
10.	Népviselet	0,9	
Gazdasági hatás	1.	Fejlődő falu	21,3
	2.	Kiépített infrastruktúra	17,6
	3.	Munkalehetőség	15,7
	4.	Anyagi bevétel	12
	5.	Életszínvonal emelkedése	1,9
	6.	Csökkenti az elvándorlás gyakoriságát	1,9
Környezeti hatás	1.	Igényesebbeknek kell lennünk környezetünkkel	1,9
	2.	Több szemét	0,9
	2.	Zajosabb utcák	0,9
	2.	Lármás éjszakák	0,9
	2.	Természetvédelem	0,9
	2.	Környezetvédelem	0,9
	2.	Gyógynövények	0,9

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

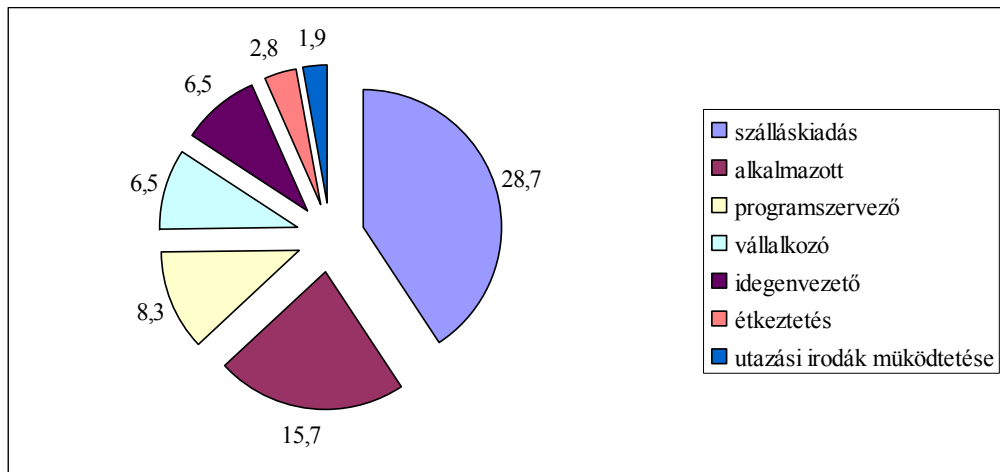
A kérdőív válaszaiból itt is jól kirajzolódik a vidéki turizmus mint fejlesztési módszer. Azzal a megfontolással, hogy „igényesebbeknek kell lennünk környezetünk szépségére”, a falukép egyedi arculatát romboló részletek, a vizuális környezetszennyező források felszámolását sürgetik.

A falusi turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei a kontrollcsoport-felmérésnél is előremutatóak (96. ábra). Itt is 80% feletti azoknak a megkérdezetteknek az aránya, akik úgy gondolják, hogy a turizmus a térség általános fejlődését szolgálja, illetve, hogy hozzájárul a hagyományok, szokások felelevenítéséhez, fennmaradásához. A célcsoport-vizsgálat mutatóit szignifikánsan megerősítik a 60% fölötti említések: munkát kínál (78,7%), bevételt eredményez (77,8%), bővül a kulturális kínálat (63,9%), segítségével hasznosíthatók a másként nem értékesíthető természeti és kulturális értékek (63%). Nem értenek egyet azzal, hogy a turizmus veszélyezteti a természeti környezetet (53,7%), megzavarja a falu nyugalalmát, illetve csendjét (50,9%), fokozza a környezetszennyezést (50,9%). Itt is a legbizonytalanabbak az idegenforgalom identitásromboló hatásában, hiszen a válaszadók 42,6%-a a „nemtudás” mellé sorakozott fel; továbbá nincsenek meggyőződve arról sem, hogy jelentős építkezésekre, befektetésekre számíthatnak (a válaszadók 33,3%-a).

96. ábra A turizmus gazdasági – környezeti – szociokulturális hatásának kognitív képe (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

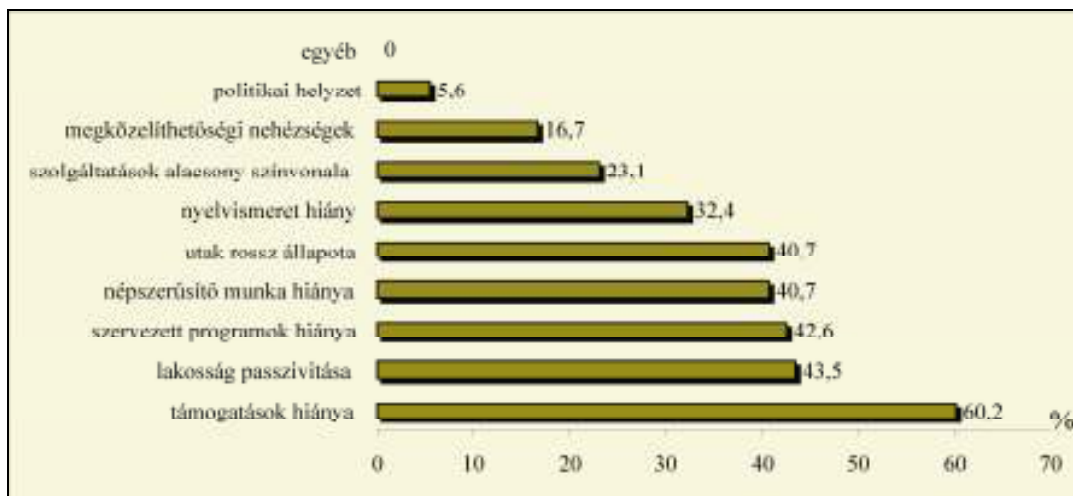
Arra az eldöntendő kérdésre, hogy szívesen dolgozna-e idegenforgalomban az igen – nem válaszok közötti arány 70,4-26,9 %. A legtöbben (28,7%) a szállásadást említették (97. ábra). Ezt sorrendben az alkalmazottként (15,7%-kal) programszervezés (8,3%-kal) a vállalkozó szellem – panzióépítés, vendéglő – (6,5%-kal) az idegenvezetés (6,5%-kal), (5,5%) követi. A legkevesebben az étkeztetéssel (2,8%), az utazási irodák működtetésével (1,9%) foglalkoznának (97. ábra)

97. ábra A turizmusból szívesen dolgozó munkavállalásai
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

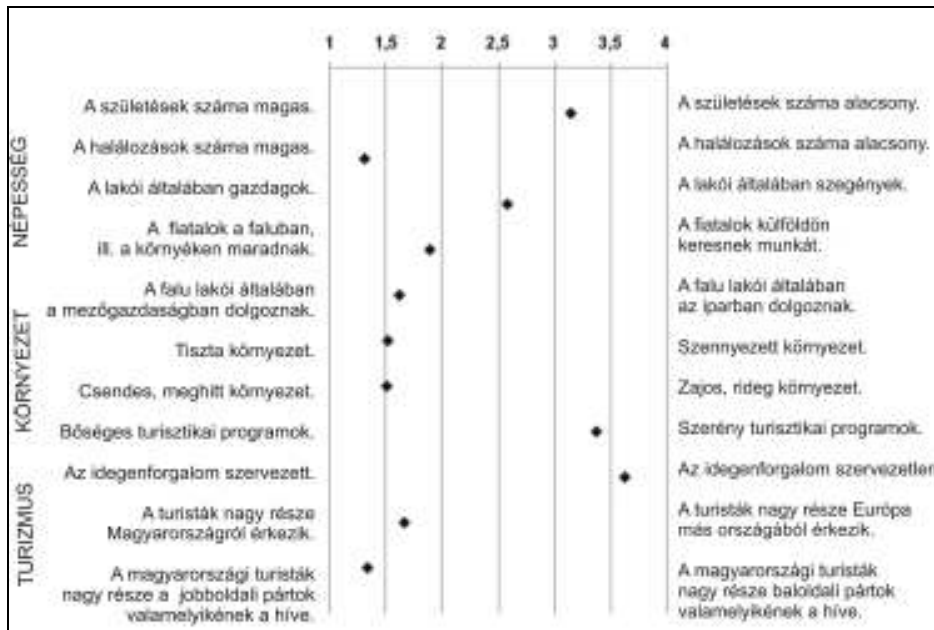
e) a turizmus jelene és jövője

A vizsgálatnak ebben a szakaszában is a támogatások hiányával magyarázzák a lassú, akadozó turisztikai fejlődést (a válaszadók 60,2 % -a). Itt is 40% feletti azoknak a válaszadóknak az aránya, akik a lakosság passzivitását, a szervezett programok és a népszerűsítő munka hiányát, valamint az utak rossz állapotát nehezményezik (98. ábra).

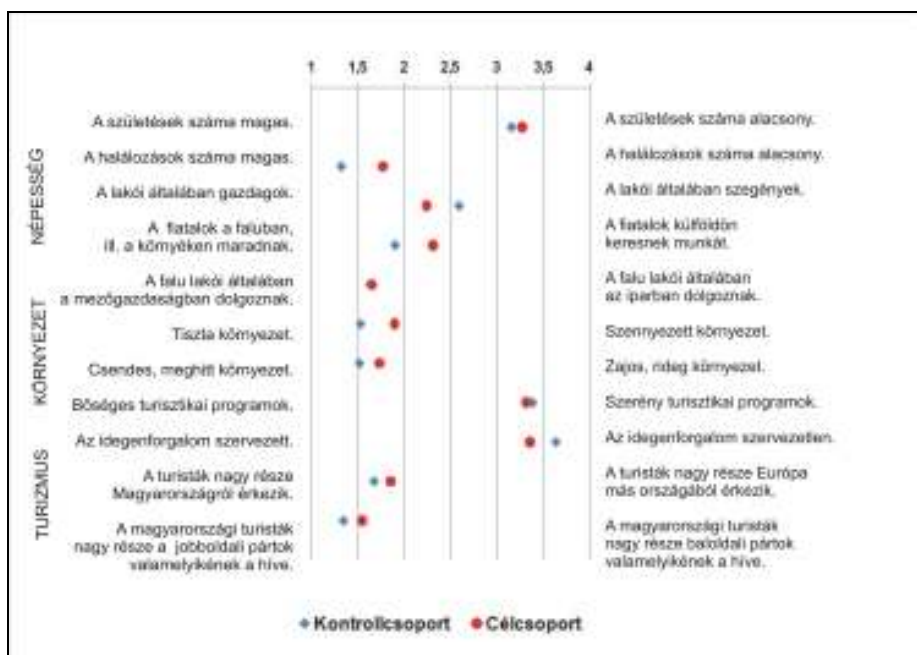
98. ábra A vidéki turizmus fejlődését korlátozó tényezők
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

A szemantikus differenciálás során „előcsalogatott” szereotípiák negatív valamint pozitív képe itt is turisztikai helyzetkép realitására utal (99. ábra). A környezet minősítése nem egyértelműen pozitív, de csendes, meghitt környezet él tudatukban (válaszadók 89,3%-a). A felmérésben részt vettek 87,6-a turizmust szervezetlennek ítélik meg, a programokat pedig szerénynek vélik (válaszadók 86,1%-a szerint). Ami az érkező turisták származását illeti, Magyarországot helyezik az első helyre (válaszadók 91,5 %-a szerint).

99. ábra A népeSSéggel és környezettel valamint turizmussal kapcsolatos sztereotípiák értékelése a szemantikus differenciálás módszerével (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Ha összehasonlítjuk a két felmérés ezen pontjának eredményeit, megállapítható, hogy a megkérdezettek gondolkozásában, illetve véleménynyilvánításában a legkoherensebb szegmens a gazdasági ágazatban való részvételre, a programok szerénységére, a születések alacsony számának észlelésére esik, valamint arra a megállapításra, hogy a legtöbb látogatót Magyarország adja. A legnagyobb távolság a munkavállalás területén (a faluban, a környéken, külföldön), a magas elhalálozási számban és a környezet tisztaságának értékelésében mutatkozik meg (100. ábra).

100. ábra A szemantikus differenciálás eredményeinek összehasonlítása (Forrás: A cél- és kontrollcsoport-vizsgálat kiegészítő kérdései alapján szerkesztette AMBRUS T. 2010)

f) turisztikai vonzerők leltára

A csíkszentmihályi és környékének felsorolt nevezetességei – amelyeket leginkább megmutatnának az oda érkező látogatóknak – között első helyen a szakrális emlékek fontos eleme, a templom áll (11. táblázat). A három templom (a csíkszentmihályit a megkérdezettek 75,7%-a, a csíksomlyóit a megkérdezettek 2,8%-a és a szépvízi örmény templomot a megkérdezettek 0,9%-a) mellett még három múzeumot (Falumúzeum, Mikó vár, Nagy István Galéria), és két emlékművet (Hősök emlékműve, Szent László-szobor) említenek. Nem említenek azonban a tízeskultúrához egyértelműen kapcsolódó turisztikai vonzerőt. De maga a természeti táj mint komplex turisztikai vonzerő előkelő helyen szerepel. Nem meglepő a borvízforrásokra és az ezekhez kapcsolódó népi fürdőre (Cibre feredő), valamint a mofettára való utalás sem.

11. táblázat A legismertebb turisztikai nevezetességek

	Sorrend	Nevezetesség	Említés %
Természeti értékek	1	szép természeti táj	32,4
	2	borvízforrás	9,3
	3	Fügésteleki-hágó	0,9
	4	Büdös barlang/gödör (mofetta)	0,9
	5	Békás-szoros	0,9
	6	gyógynövények	1
Társadalmi értékek	7-9	templom	78,4
	10-12	múzeum	24,2
	13-14	emlékmű	17,6
	15	víztározó	16,5
	16	régi házak	7,4
	17	székelykapu	5,6
	18	Cibre feredő	4,6
	19	Ezeréves határ	3,7
	20	régi temető	2,8
	21	papilak	2,8
	22	nagyharang	1,9
	23	hagyományok, szokások	1,9
	24	Hármas határ	0,9

(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

A kontrollcsoport-vizsgálatba tartozók nagyobb arányban (74,1%) vélik úgy, hogy nincs kihasználatlan idegenforgalmi lehetőség a faluban, illetve környékén. Csupán 22,2% azoknak a megoszlása, akik felismerik az új erőforrások bevonásának lehetőségét. A kihasználatlan potenciális vonzerők említettségi mutatóit a 101. ábra szemlélteti. Ezen az ábrán is kiemelkedik a közismert posztvulkáni tevékenység során felszínre törő borvíz és az erre telepíthető borvízfürdő kihasználatlansága. A programoknak (beleértve a téli sportolást, lovasprogramot, gyalogtúrát) helyet adó természeti és kulturális adottságok szintén a potenciális vonzerők tudatosságát érzékeltetik, de nem elhanyagolható a népi építészet remekműveinek (régii házak, székelykapuk), a Hármas határnak a felismerése sem. A vonzerők diverzifikációját bizonyítja a következő egy-egy említés is: erdőre vezető utak, csendes környezet, Kishavas Panzió, sátoerkemping kialakítása és a falumúzeum.

101. ábra Kihasztnálatlan idegenforgalmi lehetőség a faluban, illetve környékén
(Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS T. 2009)

Összegzésként megállapítható, hogy a vidéki turizmus apró, sokféle részletekből tevődik össze, és ezt a kontrollcsoport-vizsgálat eredményei árnyaltabban juttatják kifejezésre, mint a célcsoport-vizsgálat eredményei. A hipotézis negatív előjelű szegmense ezen a ponton javult, hiszen árnyaltabban gondolnak a jellegadó vonzerők és a belőlük származtatható idegenforgalmi termékek hangsúlyozására.

A tízesek világához köthető vonzerők által a turisták nem tömegterméket, hanem egyéni érdeklődésüknek megfelelő élményt kapnak. Székelyföld pedig abban érdekelt, hogy a „sajátos motiváltságú” turistaréteg fogadására felkészüljön, és lehetőséget kínáljon a táji értékek megismertetésére, hogy a turistáknak az a bizonyos szegmense jelenjen meg, akiknek fontos az ökológiai szemlélet, a hagyományok ápolása, a kultúrtörténeti értékek tisztelete, illetve mentése.

7. A kutatás eredményei III. Turizmus a tízeskultúrában

7.1. Ha a tízes szab a vidéki turizmusnak teret

A multifunkcionális gazdaság alap gondolata szerint a vidéki népesség „jövedelme” nem kizárólagosan csak az elsődleges funkcióból (élelmiszer és ipari nyersanyag termeléséből), hanem a kulturális feladatok ellátásából is származhat. Ez a felismerés teremthet Székelyföld tízeseinek védelmet és összetársadalmi tőkét. Ehhez azonban két paradigma egyidejű jelenléte és fenntartható alkalmazása szükséges: a tradicionalitás és az innováció, azaz Székelyföld fejlesztési stratégiájának egyik kulcsfeladata éppen a megőrzés és a megújulás között feszülő ellentét mérséklése.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás a tízesek lakosságának körében egy újabb konfliktust körvonalaz akkor, amikor még ki sem heverte a bevezetett sikertelen, túldimenzionált mezőgazdasági és ipari innovációkat, illetve a rendszerváltás okozta megrázkódtatást. Ennek a veszélyhelyzetnek az elhárítása Székelyföldön komplex feladat. Szükséges a jó vidékpolitika, a vidékkutatók problémafeltáró és -azonosító munkája annak érdekében, hogy az elindított kezdeményezések megfeleljenek a térség belső adottságainak. Ugyanakkor a táj lakóit tudják úgy megszólítani, érdekeltté és felelőssé tenni, hogy kezdeményezésükkel saját hatáskörükben fejlesztési munkálatokat végezzenek, ugyanis létezik már autonómiája az ésszerű gondolkodást követő racionális cselekvésnek.

Székelyföld kulturális örökségeinek és természeti adottságainak feltérképezése, a kultúrtörténeti valamint természeti értékeinek áttekintése egyértelművé teszi, hogy az alanyi feltételek megőrzésén alapuló turisztikai fejlesztés stratégiai fontosságú kérdés. Amint a világgazdaság egyik legnagyobb üzleti forgalmát képviselő szektor, a modern, a civilizált formájú „népvándorlás” egyre nagyobb méreteket ölt, úgy válik fokozatosan fontosabbá, hogy a turizmus kínálati oldalon egyrészt felismerő, megújító, értékteremtő szerepet töltsön be, másrészt kiegészítő – fenntartható – hasznot biztosítson közvetlenül azoknak, akik a földet megművelik, keresleti oldalon pedig az érdeklődők azt érezzék, hogy nem tömegterméket, hanem egyéni érdeklődésüknek megfelelő, autentikus élményt kapnak.

Az egyre inkább felértékelődő ökológiai szemléletű turisztikai formák lehetőséget nyújtanak Székelyföld tízeskultúrájának megismerésére, megőrzésére, rehabilitációjára és értékesítésére. A turisztikai formák meghatározásának, valamint a turisztikai termékek sikeres értékesítésének egyik alapfeltétele éppen az adott földrajzi tér kötődéséből adódó sajátos jelleg, érték megjelenítése.

7.2. A tér sajátosságából építkező vidéki turizmus értelmezése

Az utazással kapcsolatos jelenségek és folyamatok, valamint a tudomány világának rohamos léptékű fejlődése napjainkra oda vezetett, hogy mind gyakorlati, mind elméleti

oldalán egyre többször találkozhatunk a homályosan értelmezett és tévesen használt fogalmakkal. Ez az észrevétel jelen esetben azt jelenti, hogy a turizmuselméleti tudást felhalmozók nem találták meg azokat a csatornákat, amelyek kellő eredményességgel közvetítették volna az ismereteket.

A vidéki turizmus az egyik ilyen gyűjtőfogalomkör, amely máig nyugvópontra nem jutott sem a turizmus egyes aspektusaival foglalkozó elméleti tanulmányokban, sem a gyakorlati oldalon szerepet játszó, a jövő szakemberei körében, annak ellenére, hogy az a tudás, amelyet számos magyar kutató megosztott – a rendszerváltást követően – ebben a témakörben, jelentős: LENGYEL M. (1992), SZABÓ G. (1993, 2000), PUCKÓ L. – RÁCZ T. (1998), GYURICZA L. (2001, 1998), AUBERT A. (2001, 2007), MICHALKÓ G. (2004, 2007), VOFKORI L. (2004), BERKI M. (2005), HANUSZ Á. (2005), DÁVID L. (2007), CSAPÓ J. (2008).

Ez az alfejezet a vidéki turizmus teoretikus és gyakorlati kereteit foglalja össze, egy, a vidék definícióján alapuló fogalmi struktúra értelmezésével azzal a céllal, hogy a tízes sajátosságából építkező turisztikai termék szemléletformálására összpontosítsa a figyelmet.

A tízeskultúra megjelenését a vidéki turizmusban a következő három aspektusban fejtem ki:

- a vidéki turizmus mint térspecifikus turisztikai termék,
- a vidéki turizmus mint fejlesztési módszer,
- a vidéki turizmus mint lokális közösségi alkotás.

7.2.1. A vidéki turizmus mint térspecifikus turisztikai termék

A vidéki turizmus mint térspecifikus turisztikai termék a hetvenes évek közepétől érzékelhető szcenárióváltás egyik legfontosabb következménye. Azokban a törekvésekben mérhető le, amelyek az idegenforgalom arányosabb tér- és időbeli eloszlása, az új fogadóterületek kialakítása, valamint a felelősségteljes kínálatok megteremtése irányába hatottak.

A vidéki turizmus napjainkra gyűjtőfogalommá nőtte ki magát. Gyakran találkozunk az agro-, falusi, farm- és tanyai turizmus szinonimákkal. Ezek azonban profiljukban szűkítettek, konkrét terméktípust testesítenek meg a vidéki turizmuson belül. Itt a kínálat szakosodott, a keresletnek megfelelően specializálódott. Például az agroturizmus jelentheti a mezőgazdasági tevékenységbe való bekapcsolódást, részvételt a szüreten, a „pityókaszedésben” (krumpliszedés), a mézpergetésben, a „takarásban” (szénacsinalás) stb. Azaz a tér egyfajta keretet, szervezőerőt jelent azoknak a tevékenységeknek, amelyekben az adott hely turistái részesülhetnek.

A napvilágot látott megfogalmazások éppen a vidék fogalmának zavaros értelmezéséből adódnak. Úgy, ahogyan a különböző tudományterületek szakemberei nem azonosítják a vidéket a faluval, a rurális térrel, akként az utazással foglalkozó diszciplínák sem azonosíthatják a vidéket csupán a faluval, a tanyával.

A legfrissebb publikációkban már hangsúlyossá válik a vidéki turizmust árnyaltabban kifejező turisztikai termékek megkülönböztetése. Ha a főnöktől, a stressztől, a csepegő vízcsapoktól, a munkától (JOHNSTON R.1970) menekülő fő motivációja a természetközelség, a csend, a nyugalom, a jó levegő, akkor az ökoturisztikai szemlélet fogalma a hangsúlyozottabb. Ha az adott vidék népi kultúrája, a hagyományok ápolása, feltárása vagy a vallás, a vallásgyakorlás kerül előtérbe, akkor a kulturális turizmus fogalmához közelít. Ha az aktív sportolási szándék a domináns, akkor a lovas-, a

kerékpározás, a sí-, a vízi turizmusról, vagy ha az egészség védelme, visszanyerése a fő cél, akkor az egészségturizmusról, wellness turizmusról beszélhetünk stb.

A vidéki turizmus értelemszerűen nem egy konkrét turizmustípus, hanem a turisztikai termékek egyfajta halmazának tekinthető, ahol az általános és egyedi elemek kellően strukturáltak.

A XX. század végére kialakult örökségvédelmi, illetve a belső erőforrásokra támaszkodó szemlélet segítette elő a vidék felbecsülését. A turizmus által alig érintett vidéki térségek, néprajzi tájak egyre inkább a figyelem középpontjába kerültek. A vidéki turizmus népszerűsödésében jelentős mértékben közrejátszott az urbanizáció folyamatának felgyorsulása, illetve a különböző szociokulturális és gazdasági trendek. A posztindusztriális társadalomban – a megelőző korszakra való mintegy ellenreakcióként – ismét felértékelődött a vidék, olykor rurálisnak mondott, de a mindennapi szóhasználatban inkább falusiként emlegetett térség.

A vidék olyan reneszánszát éli, ahol a természeti és a kulturális gyökerek megőrzése, a csend, az emberléptékű, egészséges, a fizikai biztonság mellett a közösséghez tartozás élményét is megadó környezet, az ellenőrizhető körülmények között előállított, ízletes, egyedi, egészséges étel a fő motivációs tényező. Az egészséges életmód iránti fokozott elkötelezettség egyre több embert készítet a vidékre való utazásra, ahol lehetőség nyílik a természetközeli elfoglaltságra. A fejlett, rendkívül magas urbanizációs színvonalal rendelkező országok egyre erőteljesebben mutatják ki a sajátos vidéki értékek, a multifunkcionális erőforrásrendszer iránti szükségleteiket.

Mint minden turisztikai terméknek, a tízeskultúrában megjelenő turizmusnak is makroszinten három lényegi összetevője van:

- a természetközelségen és a tradíción alapuló diverzifikált kínálatot jelentő vonzerő,
- az infra- és szuprastruktúrát megtestesítő – a vonzerővel közvetlen kapcsolatban lévő – megközelítési, illetve elszállásolási lehetőségek,
- a hozzáállás vagy attitűd, amely magába foglalja az emberi kapcsolatokat, a vendégszeretetet.

A tízes tulajdonképpen egy közvetítő kapcsot, szerepet tölt be az erősen urbanizált, természettől elszakadt ember és a természetességet még őrző vidéki táj között, beleértve Csíkszeredát is, hiszen Csíktaploca, Csíksomlyó, Zsögöd tízeseinek összenövéséből fejlődött ki, azonban nem érte el a magas urbanizációs színvonalat. A természet közelsége egyaránt vonzerő a falusi, a természetjáró, az ismeretszerző, a kerékpáros, vagy ökoturizmus változatok számára. Ha az infrastruktúrát idegenforgalmi szempontból gondoljuk végig, akkor a védelemtől, a pásztorkodástól az ökológiai szemléletű modern kor igényéig terjedő skálát kell kiépíteni. A vendégfogadás azonban megelőzi bármelyik turisztikai kínálatot: a házigazda kedvessége, a vendégszeretet, a családi hangulat a vendégek által leginkább elismert erősség.

A makroszintű összetevők mellett jelen esetben hangsúlyozni kell a tízeskultúra örökségét. A tízesek egyrészt „elmaradottságuk” folytán, másrészt az államszocializmusban kialakult politikai helyzet okán őrizték meg a tárgyi és szellemi kultúrájukat, amely megtalálható a falusi műemlék-épületekben, a hagyományos gazdálkodás tárgyi emlékeiben, kultúrmorfológia elemeiben és a hagyományos kézműves- vagy agrártermékekben, a népi építészetben, a helyi népviseletben, a népszokásokban, az ünnepek szervezésében egyaránt.

Külön kutatást igényelne, hogyan bocsátják áruba a „székelyt” a nyelvjárásával, az agyafűrt eszével, az őszinteségével és tisztaságával, a vendéglátásával, a táplálkozásával, humorával stb. Maga a székely mint humánus, a maga nyelvjárásával és epigráfiai emlékeivel is vonzó tényező.

7.2.2. A vidéki turizmus mint fejlesztési módszer

A vidéki turizmus nem pusztán a természetességen és tradíció alapuló vonzerőt, vendégszeretetet jelenti, hanem a számos szakterületre kiterjedő pozitív hatása miatt elfogadott vidékfejlesztési módszerré és egyben gyakorlattá nőtte ki magát. Napjainkra jellemző az új funkciókkal rendelkező, változó és erősen differenciálódó vidék evolúciója. Csak európai léptékben az utóbbi két évtizedben a következő post-reaktívista átmeneti szakaszra jellemző változások történtek a vidéken:

- a mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatottság és az élelmiszertermelés területén csökkent,
- jellemző a szántóterületek folyamatos csökkenése,
- nő a hordereje a többirányú aktivitásnak,
- nő a szolgáltatóipar szerepe a foglalkoztatásban,
- egyes vidéki terek újranépesednek,
- jellemző a vidék újfajta hasznosítása a turizmus, a rekreáció és a környezeti értékek felismerése és megőrzése terén.

Az Agenda 2000 program elindította azt a vidékfejlesztési politikát, amely a 2007 – 2013-as programozási ciklusban egyre jelentősebben teret nyer. De mit akarunk fejleszteni, mit is jelent az, hogy a „vidék fejlődik”? A vidék fogalmának meghatározásához hasonlóan a vidékfejlesztés definíciója is a szakirodalomban többféle megközelítésben szerepel. Szinte valamennyi irodalmi forrás hangsúlyozza a vidékfejlesztés komplexitását, – a természet-társadalom-gazdaság-infrastruktúra egymásrahatását – a helyi erőforrások racionális felhasználását. Röviden összefoglalva a vidékfejlesztés olyan komplex tevékenységként fogalmazható meg, amely a helyi- és kiegészítő erőforrások észszerű felhasználása révén valósítja meg a vidéki térségek gazdasági, társadalmi, környezeti, szociális és kulturális fejlődését.

A mezőgazdasági tevékenységet érintő hatásokon túl a vidékfejlesztés fogalmkörébe tartozik valamennyi, a vidéki térségeket érintő fejlesztési tevékenység is, így pl. a turizmus mint tájhasznosítási lehetőség. A turizmus, bár korunk gazdasági, illetve társadalmi jelensége, a régmúltban is a gondolkodó ember életének meghatározó eleme volt (GYURICZA L. 2008).

A tízeskultúrában megjelenő turizmus fejlődését nem kizárólagosan a keresleti oldalon megjelenő igény segítheti elő, hanem a kínálatot jelentő tízes kényszerhelyzete. A vidéki településeken lévő alapvető szolgáltatások kivonása, a munkahelyek teremtése, az elvándorlás mérséklése, megakadályozása egyaránt arra ösztönzik a tízesek lakosságát, hogy új erőforrásokat keressenek. Végző soron a munkanélküliség, a családok elszegényedése előli menekülés vezet ahhoz, hogy a visszaszorított mezőgazdasági termelés következtében észlelhető életszínvonal-csökkenés megakadályozását a turizmusban rejlő lehetőségek kiaknázásával segítsék elő, az új erőforrások feltárására koncentráljanak. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy a vidéki turizmus nem jelenthet egymagában üdvözítő megoldást a tízesek számára sem. A vidéki turizmus a jövedelemkiegészítő funkció folyamatos biztosítását célozza meg.

A tízeskultúrában megjelenő vidéki turizmus gazdaságdinamizáló ereje és ösztársadalmi értéke a következő pontokban összegezhető:

- szerepe van a kieső agrárjövödelmek pótlásában, a helyben előállított alapanyagok és termékek értékesítésében,
- a bevétel helyben csapódik le, támogatva az agrártevékenységet,

- a helyi termékek vonzerőként, a szolgáltatások minőségi elemeiként és reklámhordozóként egyaránt felhasználhatók,
- térben és időben a turizmus szezonális ingadozásának mérséklését szolgálja,
- az a tízes-térszerkezet, amelyben a székely közösség értékteremtő hétköznapjai zajlottak/zajlanak, sokat elárulnak az itt élők múltjáról, jelenéről,
- a turizmus sok vonatkozásban sikeresen őriztetheti, újratermelheti mintaként az előző nemzedékek által kimunkált magatartásformákat, eljárásokat, az ősi rendtartásokat, az íratlan falutörvényeket,
- hozzájárul a tradíciók, a szokások, a népi építészet és gazdálkodásmód fennmaradásához, védelméhez,
- olyan új kínálatok jöhetnek létre, ahol a negatív értelmű globalizációval szemben a környezettudatos gondolkodás kaphat prioritást, ugyanakkor a hagyományőrző gondolkodás egyik legszebb példája valósítható meg általa,
- a fejlesztés endogén eszközökkel és eljárásokkal történhet.

7.2.3. A vidéki turizmus mint lokális közösségi alkotás

A közösségi alkotásra támaszkodó szemlélet a vidéki turizmus koronázó aspektusnak tekinthető. Bár időigényes döntési procedúrával járó alapfeltétel, a kihasználatlan, sok esetben értéktelennek tűnő erőforrások feltárása, versenyképessé tétele, értékesítése a helyi társadalom bevonásával, összefogásával valósítható meg. A vidékfejlesztési modell már nem nevezhető egyszerűen vidékfejlesztésnek, annál több: a közösségen alapuló integrált fejlesztésnek kell lennie. Integrált,

- mert a fejlesztés a természet-társadalom-gazdaság-infrastruktúra négyesének együttes, azonos súlyú kezelésén alapul,
- mert a tervezett folyamatban a helyi közösségek minél nagyobb mértékű bevonása a cél,
- mert a helyi identifikációra, endogén erőkre épít,
- mert a fejlesztés teljes folyamata széles partnerségen és együttműködésen alapul,
- mert a fejlesztés multiszektoriális (közszolgáltatási, magán és civil szféra is részt vesz benne),
- mert az alulról jövő kezdeményezéseket és megvalósításokat beépítik a vertikális intézményrendszerbe (pl. központi politika, pénzügyi támogatás),
- mert a szubszidiaritás és a fenntarthatóság elve, valamint a globalizációval szembeni védelem érvényesül.

A tízesek univerzális értékű talentuma és a vidéki turizmus jelzésértékű multiplikátor szerepe tehát több ponton azonosak. A vidéki turizmus lényegét követve nem elhanyagolható szempont, hogy a sajátos településspecifikum, az évszázadok alatt kiérlelt és letisztult jellegzetes építészeti ízlés, kultúr-morfológiai elemegyüttes, a székely faluközösség szokásrendjét, hagyományát fenntartó struktúra csakis a helyi közösség bevonásával, az érintettekkel közösen fejleszthető kiforrott területi márkává. Ezért úgy vélem, hogy egy alulról építkező vidéki turizmus hozzájárulhat a tízeskultúra megújulásához, fennmaradásához, hiszen a rendszert kidolgozó elődök példája érdemes a figyelemre és a számontartásra. A falutízesek vizsgálata, a velük kapcsolatos ismeretek

köztudatba való beemelése és a hozzájuk kötődő névanyag átmentése a jelen feladatai közé tartozik. Fontos, hogy megismerjük/megismertessük és megőrizzük a székely társadalmat alkotó organizmusokat, amelyekben a viszonyrendszerek kialakultak, amelyek sajátos szerkezeti felépítettséggel, külön jogállással és feladatkörrel, sokszor eléggé széles körű autonómiával működtek.

Ha a tízesek lakossága, a politikai szereplők, a civil szervezetek, a vállalkozók, közösen gondolkodnak, és ha megtalálják a közös nyelvet, akkor eredményesen közvetíthetik a szakemberek által feltárt ismereteket a tízesek világában is. Egy meggyengült közösség problémáit pályázati rendszerrel nem lehet megoldani. A kihasználatlan, sok esetben értéktelennek tűnő erőforrások feltárása, piacképessé tétele, értékesítése a helyi társadalom összefogásával valósítható meg. Egy közösségből kipattant kezdeményezésnek nagyobb az esélye, mint egy felülről irányítottnak.

7.3. A székely tízesek komplex rendszere a turisztikai értékesítés és az örökségvédelem viszonyában

A fogyatkozó természetközeli világ, a történeti kultúrtér-elemek és -részletek eltűnése miatt a tízesek egyedisége egyre inkább az egyik legfontosabb értéknövelő tényezővé válik. Így a természetes karakterek emlékeit még őrző tízes és az ehhez kapcsolódó életmódbeli hagyatékok, kultúrtér-elemek a tájhasznosítás perspektívájából egyre értékesebbek, az örökségvédelem tervezése szempontjából pedig egyre fontosabbak lehetnek.

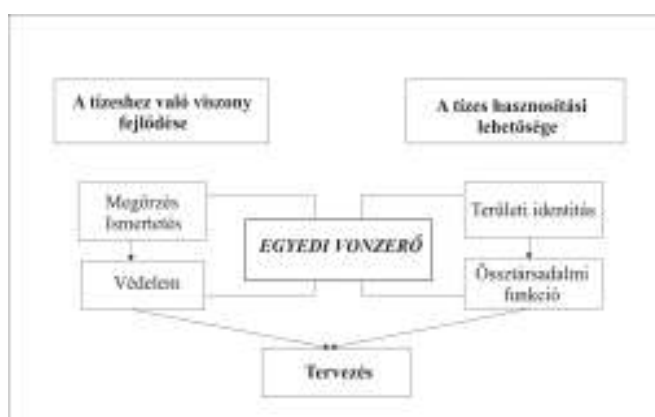
A tízesekhez kapcsolódó kultúrelemek történeti és gazdasági jelentőségük mellett szellemi tőkét jelentenek, ugyanakkor esztétikai, illetve identitáshordozó jelentőséggel is bírnak. A székely tízesek komplex rendszere az európai kultúra számára is kiemelkedő érték. Az általános kultúrtáj-védelem a térhasználati lehetőségek hosszú távú megőrzésén túl az olyan térben fellelhető kultúrtörténeti és esztétikai értékek védelmére is koncentrálnak, amelyekre sem a természetvédelem, sem a műemlékvédelem nem összpontosít (CSIMA P.1993). Az Agenda 21 már 1992-ben kimondta a tradicionális közösségek életmódjának, tárgyi emlékeinek a védelmét, amelyet megerősített az UNESCO a kulturális diverzitás védelmének a deklarálásával (HAJNAL K. 2010).

Már kutatni kell, mert még van mit kutatni. Már van mit veszíteni, és még lehet nyerni (HAJNAL K. 2010). Ezért a szakemberek fő feladata, hogy a tízes tapasztalataiból, a változásokat előidéző folyamatok törvényszerűségeiből, következményeiből induljanak ki, a jelen helyzetelemzésére építsenek, és a jövőben realizálódó eredményeket szorgalmazzák. Ismert ugyanis, hogy a vidéki települések jelentős része képes valamilyen szintű szellemi és tárgyi örökséget a turizmusfejlesztés érdekében felvonultatni. Versenyképessé azonban csak úgy válhat Székelyföld, ha a „kiváltságokra”, a helyi értékekre, a reliktumokra koncentrálnak. A turistapiacokért folyó versenyben kínálati oldalon azok a térségek tudják szerepüket megerősíteni, ahol a fejlesztés igénye alulról indul útjára, a szakértelem jelen van, létezik kooperáció, és ahol olyan komplex turisztikai termékek kialakítására törekednek, amelyek egyedi vonzerőkön alapulnak, valamint a turisztikai termékek, illetve formák sajátos tartalommal tölthetők meg.

Tényként konstataálható, hogy a turizmus területén zajló tervezési munka a gazdaság többi szektoraival összehasonlítva átfogóbb körültekintést igényel. A turizmus természeténél fogva érzékeny terület. Éppen ezért a turizmus tervezésében minden

szereplőnek körültekintőnek kell lennie (AUBERT A. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. 2007, MICHALKÓ G. 2007, VERES L. 2006).

A terv nem csak szimbolikus dokumentum, hanem a gyakorlatban megvalósítható, szükség szerint korrigálható, továbbfejleszthető anyag (MICHALKÓ G. 2007). Az adott esetben célszerű lenne, ha a tervezés a műszaki feltételek megteremtése mellett kiemelten kezelné a tízeshez való viszony evolúcióját és hasznosítási lehetőségét. Értelemszerűen az egyedi vonzerő, illetve a tízesbe csomagolt turisztikai termék központi kritériuma lehet az örökségvédelemnek és a vidékfejlesztésnek egyaránt. (102. ábra). A tízes egyediségét pedig szerkezete, belső lényege, a hagyomány és a természeti adottságok, körvonalazzák. Ezek együttesen járulhatnak hozzá a területi identitás erősítéséhez és a védelem ösztönéhez. A településfejlesztésnek pedig az identitástudat nemcsak célja, hanem egyben kiindulópontja is. Ez pedig egy olyan stabil állapotot jelent, amely lehetőséget teremt a társadalmi, gazdasági, kulturális, szociális, ökológiai és politikai funkciók eredményes tényerésének, illetve az alulról történő fejlesztés feltételének megteremtésére. Egy ésszerű idegenforgalmi politika nagymértékben elősegítheti a tízes fizikai környezetének és kulturális vagyonának a védelmét csakúgy, mint az élet minőségének javítását.

102. ábra A tízes futurológiai konstrukciója
(Szerk. AMBRUS T. 2010)

Összegezve, az ökológiai szemléletű térspecifikus tízes-termék ösztársadalmi funkciót láthat el. Azok az országok, ahol a turisztikai ipar sikeresen működik, rájöttek arra, hogy a turizmus lehetőségei fenntarthatják és biztosíthatják *kulturális értékek* védelmét, rehabilitációját. Ez a felismerés Székelyföldön még váratat magára, akadályokba ütközik. Legtöbbször a tőkehiányt és az infrastruktúra elmaradottságát szokás kiemelni. Van azonban egy ezeknél is fontosabb tényező, amit gyakran csak úgy odamondunk: a szakismerethiány. Amennyiben a humán erőforrás, a hozzáértés, a szaktudás rendelkezésünkre áll, akkor a pénz is nagy valószínűséggel előteremthető. És az is ismert, hogy a Világörökség-lista folyamatosan bővül, amelyre egy-egy érték jelölését a tagországok kezdeményezhetik.

7.4. A székely tízesek határokat átívelő konstrukcióban

A globalitás-lokalitás viszonylatában a turizmus kétarcúságot mutat. A tömegjelenségé válásával a turizmus egyrészt kovásza és anyagi jövedelemélvezője a globalizációnak; egy

egységes identitás megcélzásával, a hagyományok, szokások kiárusításával hozzájárul a homogenizációs folyamatokhoz, a nemzetek fölötti törekvésekhez. Másrészt a turizmus alapvetően más országok, vidékek, tájak, más kultúrák, népek, más hagyományok megismerésére épül. A lokalitás értékének megőrzéséhez ezen a ponton maguk a sajátos érdeklődésű turisták motivációs igénye is hozzájárulhat (PUCKÓ – RÁCZ 1998, MICHALKÓ 2005, HAJNAL K. 2007, BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2009).

Az általánossá vált tömegturizmus mellett az ökológiai szemléletű alternatív turizmus szerepe fokozatosan nő. Az új turisztikai trendben megfigyelhető a „gyökerek” kutatása iránti igény, amely egyrészt a szülőföld, másrészt felmenőink, őseink életének megismerésére irányul. A szakirodalomban már az 1970-es években megjelent a honvagyuturizmus fogalma, amellyel a későbbi tanulmányokban egyre gyakrabban találkozhatunk (ILYÉS Z. 2008, BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2009).

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a diszkrecionális jövedelmek növekedésével a fő szabadság mellett kialakult a második, harmadik utazások gyakorlata, amelyek a közelebbi vidékeket, programokat célozzák meg. Ezek elsősorban a belföldi turizmushoz kapcsolódnak, illetve annak a fellendüléséhez járulnak hozzá (BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2009).

Az ökoturisztikai szemléletű alternatív turizmus tartalmilag nem csak a természeti értékeket foglalja magába, hanem kultúrtörténeti értékek felé is irányul. Az ökoturizmus természetszemléletű értelmezésében tehát megjelennek – természettudományos megalapozottság mellett – az antropogén elemek, a humánnum belső vonásai is, azaz örökség-, kulturális- vagy éppen etnokulturális- és honvagyuturizmus lehetséges formái is integrálódnak. Ez a tendencia arra enged következtetni, hogy nemcsak a történelmi jelentőségű nagy városok, centrumok jelenthetnek célterületet az utazni vágyóknak, hanem olyanok is, amelyek kevésbé ismertek ugyan, és a globalizáció negatív következményei még alig érvényesültek (GYURICZA L. 2008).

A Kárpát-medence térszerkezetében találkozhatunk példaértékű, a tágabb értelemben vett ökoturisztikai természetszemléletű felismerésekkel, tendenciákkal. Bár komplex terméként még nem játszanak fontos szerepet a vidék turizmusának kínálati oldalán, a teljesség igénye nélkül megemlíthetők a Burgenlandhoz tartozó Felsőőrvidék, Dunántúli sváb települések, Mohács, Bereg, Matyóföld stb. törekvései; keresleti oldalon pedig egyre erőteljesebben rajzolódik ki például Szászföld, ahová a szász elszármazottak szívesen térnek vissza.

A jelen vizsgálat szempontjából a legekleatásabb példaérték az őrségi szerek világában tett eredményes kínálati lépésminta.

7.4.1. „... természetesen, Őrség!” – Magyarország legjobban fejlődő vidéki desztinációjától a székely falutízesekig

Az Őrség mint a gyepűk karakteres emlékeit még őrző nyugati végvidék, a rendszerváltást követően felismerte a történeti realitáson alapuló tradicionalitás és az innováció között feszülő ellentét mérséklését (AMBRUS T. 2009). Az őrségi és a vendvidéki szereplők (civil szervezetek, települési önkormányzatok, vállalkozók) együttműködésének, összefogásának, közös gondolkodásának eredményeként jött létre 2000-ben a Natúrpark Térségfejlesztési Közhasznú Társaság (Natúrpark Kht.), amelynek alapját az 1996-ban létesített Őriszentpéteri Statisztikai Kistérség – 22 települési önkormányzatának részvételével – és az 1998-ban létrehozott Őrség-Vendvidék Natúrpark Egyesület jelentette.

Az említett szervezetek mellett az Óriszentpéteri Teleházat működtető Óri Alapítvány, az Órségi Nemzeti Park Igazgatóság (2007 február 1-től Fertő-Hanság és Órségi Nemzeti Park Igazgatóság), a Népi Mesterségek Műhelye Egyesület, az Órség és Vidék Vendégvárók Szövetsége, valamint az összefogás által érintett települések önkormányzatai (Bajánsenye, Felsőmarác, Hegyhátszentjakab, Ispánk, Ivánc, Kercaszomor, Magyarzombatfa, Nagyrákos, Órimagyarósd, Óriszentpéter, Pankasz, Szalafő, Szőce, Velemér) folyamatosan hozzájárultak a vidék fejlesztéséhez. Legfontosabb feladatnak a térség kultúrtörténeti arculatának kialakítását, a termékfejlesztést, valamint a marketing és promóciós aktivitások szervezését, beruházások lebonyolítását tekintették. Kiemelten működnek közre a turizmusfejlesztés érdekében. Létrehozták az „Órállók Útja” egységes szlovén-magyar turisztikai tematikus bemutató övezetet. Fontos kitérni azonban – az 5.5.1. fejezetben már említett – megoldásra váró kérdéskör átgondolására, illetve újraértelmezésére: a helytelenül elhatárolt és meghatározott Órség torzuló (tér-)kép kiigazítására.

Az Interreges pályázat beruházásai (egységes turisztikai táblarendszer kihelyezése, turisztikai attrakciófejlesztés, szálláslétesítés, marketingaktivitások), valamint promóciós tevékenységei közé sorolhatók a Natúrpark Védjegy kialakítása, a szezonalitást oldó rendezvényturisztikai fejlesztések (Órségi Tökfesztivál, Természetesen Órség-ökoturisztikai szakkiallítás és vásár), fesztiválok (*Hétreország- szerek és porták fesztiválja*, Órségi Vásár, Völgyhídi Vásár, Nemzetközi Fazekastalálkozó, Kerkáskápolnai Nemzetközi Lovasnapok, Virágzás Napjai, Nemzetközi Vadpörköltfőző Verseny, Komolyzenei Hét). Továbbá közösen jelentek/jelennek meg az utazás kiállításokon és egyéb vidéki turisztikai szakkiallításokon. Közös szállás- és programajánlókat jelentetnek meg.

A Natúrpark Kht. a fejlesztések biztosítása érdekében pályázatokat készít mind a hazai, mind a nemzetközi pénzügyi források elnyerése érdekében. Releváns pályázati eredményei: Órség Net program MEH IKB 2001, Órségi Nemzeti Park Épített Örökségének megőrzése és bemutatása című projekt NYD 2002, Az Órség turisztikai menedzsmentje – PHARE 2003, Natúrpark Akadémia – INTERREG III/A 2005. A *Természetesen Órség* című pályázattal pedig Magyarország legjobban fejlődő vidéki desztinációjává vált 2007-ben. A helyi kezdeményezések a sajátosságok, illetve a lényeges arculati elemek bázisán, szakértői bevonással alapos vonzerőleltárt készítettek, amelynek alapján megtörtént a vidék pozicionálása. A pályázat alapját képező terv a turizmus termékközpontúságát és a létesítményszintű megvalósítást egyaránt prognosztizálta, amely a kapott eredmények függvényében a fenntarthatóság érdekében természetesen javításra, illetve továbbfejlesztésre szorult.

Az Órségben turisztikai attrakciófejlesztések a fenntarthatóság és a korszerű desztináció menedzsment sajátosságainak, valamint a terület terhelhetőségének figyelembevételével történtek, ahol a „szerek világának” sajátossága és a szerekhez kapcsolódó életmódbeli hagyományok és szokások meghatározó szerepet kaptak a turisztikai termékek meghatározásában és kialakításában.

Az új beruházások felügyeletét a Nemzeti Park Igazgatósága a környezetvédelmi felügyelőséggel együtt látja el. A nemzeti park jelenléte pedig az egyedi tájszerkezetnek, a szeres településmorfológia sajátosságainak a védelmet garantálja.

A helyi társadalom, a turizmusban mint gazdasági ágazatban részt vevő szakemberek és civil szervezetek mozgalmi, valamint a funkcionalitást vállaló tudományok kutatási eredményei, ha meg tudják értetni a nyugati és a keleti „végek” összetartó erejét és értékhordozó voltát, akkor hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egy típusos kifejlődésű osztársadalmi (kulturális, gazdasági, infrastrukturális, politikai, szociális stb.) értékekben gondolkodjunk. A két „gyepű” egymásra figyeléséből akár közös projektek is

szülehetnek például Őrség-Székelység, avagy székely őrség címmel. A projekten belül pedig turisztikai kínálatbővítést célzó beruházások jöhetnek létre, vagy akár egységesen is szerepelhetnek a turisztikai bemutatókon. Az együttműködési programok nem csupán újabb fejlesztési forrásokat jelenthetnek, hanem tudás- és szemlélet-transzfert is. Ezzel az országokon átívelő – Európai Unió (Magyarország – Szlovénia – Ausztria – Románia) – együttműködés jó példája is megvalósítható.

A kooperációra való törekvés maga az evolúció. Más szóval: természetesség jöhet létre belső önerős tervezővel. A konkuráló turisztikai termékek meghatározása és kialakítása természetesen attól függ, hogy a vidéki teret használó helyi társadalom a belső vonzerő-forrásokat egyidejűleg milyen érdekek, értékek és használati igények szerint aknázza ki.

7.5. A tízeskultúrában megjelenő turizmus fejlesztésének igénye és lehetősége

A geográfia, a turizmus és a vidékfejlesztés közötti többoldalú kapcsolatrendszer elméleti megközelítése, és az örökségvédelem koordináló szerepének hangsúlyozása után ez az alfejezet a tízeskultúrában megjelenő turizmus létjogosultságát, illetve a fejlesztés előtt álló lehetőségeket tekinti át.

A turizmusfejlesztést Székelyföldön egyrészt a primer és a szekunder ágazatok alacsony szintű hatékonysága indokolja. A mezőgazdaság a lakosság élelmiszer-ellátása szempontjából igen jelentős, teljesítménye szempontjából azonban sok problémával küszködik (alacsony technikai színvonal, értékesítési nehézségek stb).

A mezőgazdasági terület 1 007 769 hektárt foglal el. (Megjegyzés: a statisztikai adatok nem a történeti Székelyföld területre vonatkoznak, hanem az 1968-as megyehatárok keretén belülre.) Ez az érték a következőképpen oszlik meg a Székelyföldet alkotó három megye között: Kovászna 186 416 ha (18%), Hargita 406 436 ha (40%), Maros 414 827 ha (42%) (BENEDEK M. 2003). A földterület művelési szerkezete az ország átlagánál jóval kisebb. Míg az ország mezőgazdasági területének 60%-a szántó, addig ez az érték Székelyföldön csak 40%. Az aránykülönbséget a legelőterület ellensúlyozza: itt a teljes mezőgazdasági terület 33%-a, Románia esetében viszont csupán 23%-a legelő. A székelyföldi rétterület (26%) is hasonlóan aránylik a romániaihoz (10%). Feltűnően kis szántóterülete van Hargita megyének (23%) Kovászna (46%) és Maros (54%) megyéhez viszonyítva (BENEDEK M. 2003).

Ami a székelyföldi mezőgazdasági üzemformát illeti, 89% a családi gazdaságok tulajdonában van. A Romániában alkalmazott osztályozás szerint a mezőgazdasági terület átlagminősége a közepesnél is rosszabb, IV-es minősítést kapott (BENEDEK M. 2003). A gabonafélék hozama például alacsony, a ptyókatermesztés (burgonya-) nem jövedelmező, mert nem lehet értékesíteni. Az utóbbi években felmerült a ptyókatermesztés leállításának kérdése is. Az állattenyésztésnek azonban kedveznek a természeti adottságok, főként a szarvasmarha-, juh-, illetve a hagyományosnak nem mondható kecske- és bivalytenyésztés területén. Ennek ellenére az utóbbi 20 évben drasztikusan csökkent a haszonállatok száma. Míg a rendszerváltás határán a gazdálkodó családokra 2-3 tehén jutott, addig ez a szám napjainkban 0,5-öt is alig éri el (BENEDEK M. 2003).

Az, hogy a mezőgazdaság által előállított termékeknek nincs integrált értékesítési rendszere, a nemzetközi piacon hátrányt és kiszolgáltatottságot eredményez. Székelyföld

mezőgazdasága tehát messze van a modern, piaci alapon működő mezőgazdaságtól. Alapvető funkciója a lakosság élelmiszer-ellátásának biztosítása és a termékek lokális piacon történő csereértékesítése. Kevés az a termék, amit pénzre tudnak váltani.

Az ipar szerkezetének egyhangúsága szintén igazolja a turizmus fenntartható fejlesztésének igényét, abban az értelemben, hogy a tradicionális könnyűipar és az élelmiszeripar dominál. Az ipari tevékenység elsősorban a mai megyeközpontokban koncentrálódik, amely jórészt az adott térség nyersanyag hasznosítását végzi. Az élelmiszeripar, a fa- és bútorigar, valamint a textilipar adja a Székelyföld ipari termelésének a kétharmadát. A dolgok természetesen összefüggnek, hiszen a még mindig elmaradt közlekedési infrastruktúra gátló tényezője a modern ipari szerkezet kialakulásának, a szolgáltatások bővítésének, a tőke beáramlásának. Ismert azonban az is, hogy a modern ipari szerkezet húzóerővel hat a szolgáltatások fejlődésére. Ezeknek az összefüggéseknek a további érvényességét azonban megkérdőjelezi a jelenlegi válság és annak következményei.

Székelyföldön megfigyelhető, hogy az ipari leépítések során felszabadult munkaerő egy része hazatér a szülőfaluba és – általában előzetes tapasztalat vagy tanulás nélkül – gazdálkodni lát, leginkább az önellátás erejéig. Ez a jelenség a visszaparaszttosodásra utal, ami nem értékelhető negatívumként, hiszen a szegénység elleni egyéni stratégia egyik eszközének tekinthető.

Az erdőgazdálkodás potenciálisan Székelyföld gazdaságának egyik húzóágazata lehetne. Az erdősültség viszonylag magas és a hegyvidéki erdőségek sajátosságainak megfelelően többfunkciós hasznosítást tesz lehetővé. Ez a hasznosítás az alábbiakra terjed ki: fafeldolgozás, erdei nem fatermékek hasznosítása, feldolgozása, vadgazdálkodás, öko-, sport - és rekreációs turizmus, oktatás, ismeretterjesztés.

Székelyföld történeti vázlatából kitűnik, hogy Trianon előtt a hiányos infrastruktúra és földrajzi elszigeteltsége miatt az ipari fejlődés elmaradt. Az iparosítás az 1960-as években a román programok keretében kezdődött el, amely még követte a szerves fejlődés vonalait. Az 1970-es években a kisipari termelészövetkezeti rendszer államosításával és a nagy volumenű állami beruházásokkal kezdődött el a grandiózus méretű iparosítás. Székelyföld-szerte kialakultak a gépgyártás és a könnyűipar létesítményei. A gazdasági térképeken Marosvásárhelyt, Csíkszeredát, Sepsiszentgyörgyöt, Székelyudvarhelyt, Kézdivásárhelyt, Gyergyószentmiklóst, Székelykeresztúrt ipari központként jegyezték fel (HORVÁTH Gy. 2003).

Az erőltetett iparosítással párhuzamosan a geológiai tartalékok feltárása is zajlott. Jellemzője ennek a kutatásnak, hogy a feltárt erőforrások kitermelése és feldolgozása a kor technológiája szerint nem volt gazdaságos, mégis az ország gazdaságpolitikájának követelményei szerint erőteljes kitermelő és feldolgozó kapacitások létesítéséhez szolgáltak alapul. Példaként említhető a balánbányai réz, a hargitafürdői kaolinbányászat és feldolgozás, a baróti szénbányászat. A Mezőségen viszont jelentős metángáz-lelőhelyek vannak.

A kialakult vízfolyások hozama és reliefenergiája nem alkalmas vízi erőművek telepítésére. Többnyire ivóvízkészlet tárolására létesítettek gátakat Zetelakán, Szépvízen, Erdőszentgyörgyön, Balánbányán.

Székelyföld energiahordozókban szegény. Számottevő csupán a nyugati peremvidéken található földgáz, az Olt folyó völgyében és a Baróti-medencében lévő lignit.

Ami a foglalkoztatottságot illeti, az döntően könnyű- és az élelmiszeriparra épül. A gazdaságfejlődés potenciális dinamizáló erői közt a külföldi működő tőkének ez idáig csekély szerepe volt.

A szolgáltatási ágazatok mennyiségi és minőségi mutatói Székelyföld elmaradottságának jelzőszámai. A tercier szektor az aktív keresők 29,9-át foglalkoztatja. Ennek kétharmada a kereskedelemben, az oktatásban és az egészségügyben található. Feltűnően alacsony a pénzügyi szolgáltatások részaránya (0,8%). Kedvező azonban, hogy Marosvásárhely az ország negyedik legfontosabb pénzügyi központja (GERÉB L. 2003).

A primer és szecunder ágazatok összefoglalójellegű elemzése nem a turizmus elsőrendűségét, egyedüli kiútként való kezelését hangsúlyozza – erre nem is lenne szükség – csak a gazdasági szféra egyik szegmense lehet. A spontaneitásból kilábalva – a tízesek értékmentő pozitívuma mellett – egyre nagyobb szerepet kaphat, hozzájárulhat a lakosság életminőségének a javításához, a gazdasági elmaradottság különbségeinek kiegyenlítéséhez. A tájat és a benne élő kultúrát csak a turizmus tudja gazdaságilag értékesíteni.

A tízes-társadalomban megnyilvánuló igények piacot képezhetnek a különböző szolgáltatói tevékenységeknek, amelyek a turisták számára az élménykeresést és -szerzést szervezett, illetve intézményesített formában tehetik lehetővé. A piaci és egyéb szolgáltató szervezetek a tízes kultúrtereket élményszerzési térré formálhatják, a táji adottságokat, a felépített turisztikai infra- és szuprastruktúra, a szolgáltatások, a vendég-vendéglátó kapcsolatok generálása révén turisztikai termékké alakíthatják. A turizmus reflexiós percepciónak is tekinthető: az egyén saját maga felé, saját társadalmi közege felé való fordulását, érdeklődésének fokozódását értéktudatát is előidézheti, ugyanakkor az adott tízesközegben élő emberek a más társadalmak, kultúrák, más lokalitások felé nyitását jelentheti.

Székelyföld turizmusának fejlesztését a belső adottságok és a keresleti trendek egyaránt indokolják. Nagy általánosságban a turizmus létjogosultságát vagy az azt meghatározó vonzerők jellemzőit a SWOT-analízis segítségével foglalom össze, amelynek tulajdonképpen célja stratégia-orientált helyzetértékelés. (12. táblázat). Ez az analízis olyan tényezőkre mutat rá, amelyek nagyjából az egész Székelyföldre általánosíthatók, de Székelyföld belső térszerkezetében eltérő mértékben jelentkeznek. Az alábbi táblázat nem egy klasszikus SWOT elemzés, hanem a dokumentumok, a terepbejárás, a szakemberekkel tartott konzultációk és a mentális térképek kiegészítő kérdéseire érkezett válaszok összefoglalója, amely kijelöli a turizmusfejlesztés lépésmintáját.

12. táblázat Stratégia-orientált helyzetértékelés SWOT-elemzés segítségével

Erősségek, előnyös adottságok	Gyengeségek, hiányosságok
<ul style="list-style-type: none"> • viszonylag érintetlen természeti környezet, emberi léptékű táj, • természetvédelemre kijelölt területek, • domborzati tagoltság, kedvező terepadottságok az alternatív turizmus ágainak, • gazdag vízrajz • természetes gyógytényezők jelenléte (ásványvizek, termálvíz, gázömlések, gyógyiszapok, sóbánya), • gazdag vadállomány, botanikai, zoológiai kuriózumok, endemizmusok, • kedvező klimatikus és terepadottságok 	<ul style="list-style-type: none"> • együttműködési készség hiánya, • önszerveződés alacsony szintje, • ingatag érdekérvényesítő képesség, • szerkezeti struktúrák hiánya, • stratégiai gondolkodás és tervezés alacsony szintje, • az önkormányzatok jelentős része külső két-három személyes „szakemberekkel” íratják meg a stratégiai tervet, • menedzsment, marketing alacsony színvonala, • versenyképesség,

<p>a téli sportok számára,</p> <ul style="list-style-type: none"> • gazdag és egyedi történelmi örökség, • archaikus, autentikus településszerkezet, • változatos néprajzi történelmi látnivaló, emlékek, híres emberek kultusza, • vidékhez kapcsolódó tradicionális kultúra, • tízesek örökségi értékei, megőrzött tradíciói, • élő néphagyomány, • nagyszámú, kiemelt értékű műemlék, szakrális emlék, • hagyományos gazdálkodás, • helyi gasztronómiai különlegességek, • nagy hírnévnek örvendő vallási események, • nemzetközi, regionális fesztiválok, • erős nemzeti és kulturális öntudat, • helyi közösségek alapvetően vendégbarát attitűdje, • civil kezdeményezések erősödése, • kistérségi szerveződések, • a lakosság affinitása a turizmus iránt, • turisztikai kiadványok megjelenése településekről, helységekről, természetvédelmi területekről, védett növényekről, állatokról, • internet mint marketingcsatorna terjedése, • felsőfokú vidékfejlesztési szakképzés (Sapientia, EMTE), • K+F erőfeszítések megjelenése, • a turisztikai konferenciák, értekezések szervezése. 	<ul style="list-style-type: none"> • a lakosság tájékozatlansága a turisztikai lehetőségekről, • a lakosság nincs tisztában a saját értékeivel, • turisztikai információanyag finanszírozási nehézségei, • a civil társadalom gyenge fejlettsége, gyenge kapcsolata a vállalkozási és önkormányzati szférával, • önkormányzatok krónikus költségvetési hiánya, • szakképzés, felnőttképzés, átképzés megoldatlansága, alultámogatottsága, • minőségi turizmusfejlesztés lehetőségeinek elhanyagolása, • turizmusban elismert márkák, • desztinációk imázsának hiánya, • kutatásfejlesztési erőfeszítések szétaprózottsága, szűk nyilvánossága, • tulajdonviszonyok rendezetlensége, • tájsebek, • környezetkultúra hiányosságai, • hulladék-elhelyezési problémák, • felhagyott iparterületek, • csatornahálózat kiépítetlensége, • rossz településgazdálkodás, • kockázatvállalás, • népességfogyás, • elöregedő települések, • hátrányos helyzetű tízesek, tízesegyüttesek, • leromló településrészek, • lakosság elszegényedése, alkalmazkodási készségének alacsony foka, olykor az újdonságok iránti bizalmatlanság, beletörődés az adott körülményekbe, • gyengén támogatott kulturális élet, • csekély számú tematikus- és élménypark, • víziturizmus korlátozott kínálata, • kommunikációs nehézségek, nyelvtudás hiányosságai, • közlekedési infrastruktúra fejletlensége, • gyógyturisztikai létesítmények, üdülőhelyek lepusztulása, • tájidegen építészeti elemek rohamos
---	---

	<p>megjelenése,</p> <ul style="list-style-type: none"> • természetvédelem erőtlensége, hatékonyságának hiánya, alacsony szintje, • térspecifikus turisztikai termékek kiaknázatlansága, a turisztikai tervből, kínálatból való kimaradása, • minősítés nélkül működő turisztikai szolgáltatások nehézségei,
Fejlesztési lehetőségek	Veszélyek, korlátok, megoldásra váró gondok
<ul style="list-style-type: none"> • racionális területhasznosítás, • önerős endogénfejlesztésre alapozott autonómia kérdéskörének megfogalmazása, • kulturális, területi autonómia, • megyehatárok helyett történeti (szék, fiúszék) határok, • identitás- és értéktudat, • területi szintek közötti kapcsolat kialakítása, együttműködés, • szervezett turizmus térhódítása, • TDM-modell, • Európai Unióhoz való csatlakozás következtében létesített új fejlesztési intézmények (Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség, gazdaságfejlesztési tanácsadó irodák stb.) kooperativitása, • egymásra épülő szakoktatási rendszer kialakulása erős gyakorlati orientációval, • kiépülő felsőfokú oktatási intézményrendszer (állami és magán egyetemek kihelyezett tagozatai: Babeş-Bolyai - Turisztika kar-Gyergyószentmiklós, Sapientia, EMTE), • új turisztikai szakirányok megjelenése, akkreditálása, • pályázati rendszer (Phare, Sapard, Ricar, Ispa stb.), programok, különféle alapítványok pályázati kiírásai, meghonosodása és elérhetősége az önkormányzatok, kistérségek, vállalkozások, civil szervezetek számára, • felelős intézmények megerősödése, 	<ul style="list-style-type: none"> • a román kormány, a politikai pártok, kulturális és társadalmi szervezetek félelme az autonómiatörekvések iránt, • nacionalizmus gerjesztése, • interetnikus párbeszéd problémái, • egyes beruházások akadályozása politikai botránykeltéssel (Szentkirályi ásványvíz, Szováta), • állam és a civil társadalom konfliktusa, • rossz interregionális kapcsolatok (Neamţ, Bacău), • megyehatár menti területek bizonytalan státusa, • kedvezőtlen befektetési légkör és feltételek, • elöregedett tízesek, • a népesség vásárlóerejének csökkenése, • építészeti trendek, tendenciák, • természetvédelem alacsony színvonala, • védett területek kontrollátlansága, • környezeti „botrányok”, • imázsrombolás, • az egészség- és kulturális turisztikai termékek kialakításához szükséges infrastrukturális fejlesztések, beruházások késése, • rosszul tervezett, oktatott és menedzselt turisztikai termék, • desztinációmá케팅 térségi és lokális intézményrendszerének hiánya, • elmaradó beruházások, • az erők szétaprózódása, • közlekedési hálózat szerkezetének kedvezőtlen volta • infláció,

<ul style="list-style-type: none"> • nemzetközi és regionális kapcsolatok megerősödése, települések, intézmények, vállalkozások, civil szervezetek testvérkapcsolatai, • Erdély- és Székelyföldkultusz erősödésének lehetősége, • vidéki turizmus aktív turisztikai kínálatának fejlesztése, • régészeti kutatásokból származó ismeretek bővülése, hasznosítása, • kúria és kastélyturisztikai programok lehetősége, minőségi centrumok kialakítása, • ipartörténeti műemlékek rehabilitációs kísérlete, • rendezvényekre, fesztiválokra koncentráció nemzetközi, országos marketingtevékenység, • infrastruktúra minőségi és mennyiségi fejlesztése, • bővülő minőségi gasztronómiai szolgáltatások, • külföldi tőke bevonása, • tájrehabilitációs kezdeményezések, • tízesközpontok rekonstruálása, • aktív, természetközeli turizmusformák, az ökológiai szemléletű alternatív turisztikai termékek felértékelődése, • vidéki turizmus iránti érdeklődés növekedése, • örökség és kulturális turizmus iránti érdeklődés növekedése, • egészségturizmus erősödése, fitness, wellness- szolgáltatások iránti kereslet növekedése, • új attrakciók az ipari örökség (pl. malom, vashámor, de a túlzott iparosítás által létrehozott meddőhányók, bányatelepek, gyárak) bemutatásával, „barnamezős” területek rekonstruálása, • térszerkezethez kötődő sajátos jelleg meghatározása és ennek alapján rangsorozott turisztikai termékek értékesítése, • helyi termékek (tradicionális élelmiszerek, kézműves termékek) bekapcsolása a turizmusba, • székelyföldi márkanevek piaci 	<ul style="list-style-type: none"> • a gazdasági válság visszafogja a turizmus fejlődését kínálati és keresleti oldalon egyaránt, • az új szakirányok által kibocsátott szakembereknek pályakezdése megnehezül, • határokon átnyúló kapcsolatok, fejlesztések elmaradása.
---	--

bevezetése, <ul style="list-style-type: none"> • helyi épített örökség hasznosítása a turizmusban, • világörökségi helyszín, • új turisztikai kalauzok, térképek, referenciaanyagok összeállítása, a helyi kultúra értékeinek felfedezésére és érvényesítésére irányuló erőfeszítések, • új vendégkör megszerzése, • határokön átívelő turisztikai fejlesztések, • elérhetőséget javító törekvések (autópálya, reptér) gyakorlatba ültetése. 	
---	--

(Forrás: a terepbejárás, a szakemberekkel tartott konzultációk, monográfiák, turisztikai szakkönyvek és a mentális térképek kiegészítő kérdéseire érkezett válaszok alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A Székelyföld jelenlegi vidéki turizmusának meghatározó jelenségeit és jellemzőit (erősség, gyengeség, lehetőség, korlát) feltáró SWOT-analízist követően elvárható lenne, hogy konkrét fejlesztési javaslatokat, koncepciókat, ötleteket, programokat is tartalmazzon a dolgozat. Meggyőződésem azonban, hogy ez nem egyszemélyes (geográfusnyi) feladat, a különböző szakterületek hozzáértő munkájáról és a helyi közösségek erejére van szükség. A valódi közösségekben ugyanis hatalmas erő van, és a kutatómunkának elsősorban arra kell irányulnia, hogy a közösség múltjának és értékeinek feltárásával megalapozza a közösség identitását, amelyet az urbanizációs és globalizációs folyamatok egyre erősebben lazítanak fel. Az identitástudat mellett nagyon fontos az értéktudat. A büszkeség mellett szükséges a tudományosan megalapozott értéktudat, amelyet a közösség számára csupán közvetíteni kell (HAJNAL K. 2010). Ezt a felelőséget felvállalva nem készül részletes terv a turizmusfejlesztés számára, csupán arra az irányra tereli a figyelmet, amit a Turisztikai Desztináció Menedzsment-modell (a továbbiakban TDM) hatékonysága – mint eljárás és eszköz – mérlegel. Fontosnak tartom először is az értékmentést, és türelmesen kivárni azt az időt, amit a válság üzen a helyi lakosságnak, a szakembernek, illetve politikusnak.

Olyan minőséget kell előállítani a szolgáltatási szektorban, mely két évtizeddel ezelőtt még nem volt ismeretes Székelyföldön. Szükség van az egyedi vonzerők feltárására, bevonására, a turisztikai szektor (újra)szervezésének átgondolására, fenntartható versenyképesség megteremtésére, az alternatív turizmus felé történő elmozdulás elősegítésére, innovatív turisztikai termékek létrehozására, a turisztikai infrastruktúra korszerűsítésére és hatékony, célirányos marketingtevékenységre.

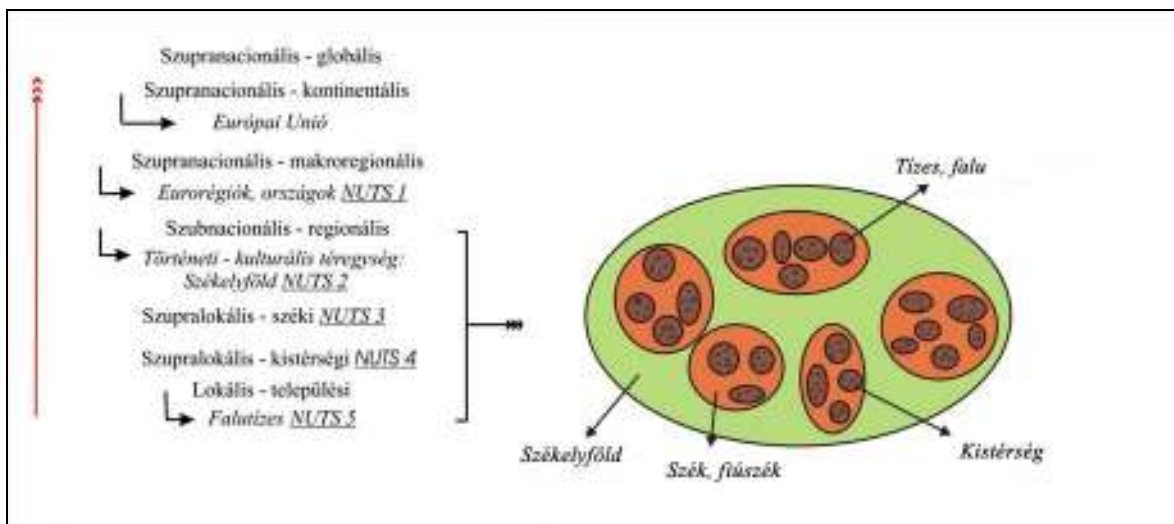
Fontos szempont hogy a turizmus nem fejlődhet önmagában, a nemzetgazdaság valamennyi ágával együtt válhat a térség húzó ágazatává. Mindezt a fenntarthatóság és az ökológiai szemlélet szellemében kell, érdemes fejleszteni, és nemcsak a rövid távú számszerű növekedésre kell gondolni. Ez azért is fontos, hogy a turisztikai szektor megőrizhesse a hozzá fűzött reményeket munkahelyeket, kulturális, szellemi értéket megtartva és teremtve.

7.5.1. A TDM-modell hatékonysága a tér-, a társadalom- és a gazdaságszerveződésben

Amint a SWOT-elemzésből is kitűnik, Székelyföld turizmusának a behatárolt célkitűzés, a szervezethez, a fenntarthatóság, a versenyképesség, az érdekérvényesítés biztosítása jelenti a legnagyobb kihívást. Az a spontán idegenforgalom ugyanis, amely napjainkban zajlik, egyre nagyobb méreteket öltve, óhatatlan konfliktusokhoz vezethet, veszélybe sodorhatja azokat vonzerőket – legyen az természeti vagy ember alkotta – amelyeken alapulnak.

A tízesek egyre inkább rászorulnak egy mainál jobb eredményeket hozó, fenntartható turizmus működésére. A stratégiák korát élve azonban nem nehéz felismerni, hogy az egyre komplexebbé váló tematizációk és egyre szerteágazóbb beavatkozási területek követelik meg az átfogó eljárásokat, hiszen csak a helyzetbemutató, célokat kijelölő és felelősséget vállaló elemzések teszik lehetővé az erőforrások megtervezését, hasznosítását, fenntarthatóvá tételét. Ezt azonban csak úgy érdemes, hogy a tudomány és a politika csak léteben jelenjen meg, a sajátos múlttal rendelkező tízesek esetében, az emberek maguktól kezdjenek el gondolkodni, és ne a leépülő össztársadalmi tendenciát akarják elviselhetőbbé tenni. Mindezt immár azon a tudományos nyelven, azokkal a strukturális elemekkel, módszerekkel és eszközökkel kell felépíteni, amelyek a kor igényének, a modern tudományok számára és az Európai Unió intézményrendszerében is értelmezhetők, illetve elfogadottak.

A turizmus a tér- és társadalomszerveződés különböző területi szintjein a globálistól a lokálisig értelmezhető kell hogy legyen (103. ábra). Látni kell tehát, hogy a tízeskultúrában megjelenő turizmus tervezése, szerveződése és irányítása nem kerülheti meg a kor igényének megfelelően kialakult területi szemlélet integrációját, de az ágazati politikát (agrár-, ipar-, közlekedés-, kereskedelem-politika) sem mellőzheti.

103. ábra A tér- és az össztársadalom-szerveződés területi szintjei
(Forrás: HORVÁTH A. 2010 alapján szerk. AMBRUS T. 2010)

A tízeskultúrában megjelenő turizmus térszervező ereje, illetve társadalmi jelenségként való értelmezése szinte magától értetődő, hiszen a történelmi léptékben jelentkező szükségletek kifejeződése érzékelhető létrejöttében. Úgy, ahogy belső készletéből a kor igényének megfelelően tízesenként alakultak meg az esztenatársaságok, közbirtokosságok,

kút-, híd-, illetve vízvezető közösségek, akként a turizmus is komunitásként alulról szerveződhet a XXI. század küszöbén. Értelemszerűen célszerű lenne, ha a tízes kiindulópontként és szerveződési alapsejtként jelentkezne a tér-, a társadalom- és a gazdaságszerveződésben. A TDM-modell hatékonysága éppen abban a rendezőelvben fedezhető fel, hogy a tízes közösségmegtartó, kohéziós ereje és komplexitása jelentkezik a turizmusszervezésben, és nem az atyáskodó, gyámkodó megyei szervek, centrális erők, a szupranacionális szervezetek terveznek, irányítanak behatárolatlan eszköz- és célrendszerrel. Másképpen fogalmazva: a tízesek szerves fejlődésének következménye, hogy a „tízes-embrió” jelentkezik a turizmus szervezésében, a kutató csak feltár, a szakember együttműködik, intézményesít és irányt jelöl. Az alulról építkezés eredményeként alapvetően más érdekeltségi rendszer alakul ki. A közösségmegtartó erő mellett megjelenik egy másik fontos eleme: a tulajdonosi szemlélet (AUBERT A. – MÉSZÁROS B. – SARKADI E. 2010).

A TDM-modellben szereplő fogalmak – amelyek külön-külön is meglehetősen komplex tartalmat takarnak – a szakirodalom segítségével (AUBERT A, SZABÓ G. 2007) kerülnek értelmezésre. A „*desztináció*” fogalmát az általános szóhasználatban a „turizmusrégió” fogalmának szinonimájaként alkalmazzák. Így mindenekelőtt „olyan régió, földrajzi terület egység általános megnevezését jelentené, amelyet a turisták utazási célként választanak ki. Ennek a terület egységnek geográfiai és történelmi szempontból egyedi jellemvonásai vannak”. A szó a tulajdonképpeni attrakciók megjelenésének a helyszínét jelöli (AUBERT A, SZABÓ G. 2007).

„A desztináció azonban tágabb értelmezést is feltételez, s nem kizárólag térbeli összefüggésekre szorítkozik” – pontosítanak az említett kutatók. A desztináció azokat a különböző kínálati szereplőket is magában foglalja, amelyek biztosítják az ott-tartózkodáshoz szükséges létesítményeket és szolgáltatásokat. Keresleti szempontból homogén kínálati egységeket alkotnak, melyek biztosítják a turisták számára a különböző szolgáltatásokat; s bár a szolgáltatások összeállítása kollektív módon zajlik, azok egymástól függetlenül is teljesülnek. Mindemellett a kínálati paletta nem állhat csupán különböző szolgáltatók eltérő minőségű termékeinek összehangolatlan egymás mellé állításából, mivel a vendég rendszerint nem a különböző vállalkozások alapján differenciál, hanem a desztináció minőségét összességében értékeli. Következésképpen a desztináció értelmezhető utazási célként, valamint turisztikai termékként is. Átfogó jellemvonásai: az egyedi vonzerő-összetétel és az intenzív vonzás, kiforrott turisztikai termék, valamint a „*genius loci*” és annak kisugárzása. A fő jellemvonásai által válik a fogalom a turizmusrendszer központi elemévé. A desztináció számára éppen ezért létfontosságú egy bizonyos fokú rendezettség, hogy valóban versenyképes egységként léphessen fel és tevékenykedhessen (AUBERT A, SZABÓ G. 2007).

A *menedzsment* a turizmusban egy olyan folyamatos szervezési feladatot lát el, melynek célja, hogy a szolgáltatók, illetve a háttérterületek közötti horizontális és vertikális integráció megteremtése által növelje, valamint tartósan biztosítsa az értékteremtést (AUBERT A 2010).

Röviden összegezve a TDM egy olyan tevékenységegyüttest jelent, amely *egy adott régió turisztikai kínálatának közös tervezésén, szervezésén, értékesítésén és irányításán alapszik*. „Célja a turizmusfejlesztésben érdekelt, illetve abban résztvevő csoportok érdekkülönbségeinek kiegyenlítése” (BIEGER, TH. 2003 in. AUBERT A 2010). A területi elhatárolás természetesen egy összetett szakmai kritériumrendszer mentén végezhető el.

A TDM rendszer legfőbb jellemzőit a következő pontokban lehet összegezni:

- *alulról építkezés*: a turizmusban legközvetlenebb szinten érintett szereplők (vállalkozó, önkormányzat) összefogásával alapozható meg a rendszer. E szereplők érdekei és képviselője alapján alapozható meg a további szintek (kistérség, régiós,

stb.) létrejötte. Ezen a szinten közvetlen részvétel van, ettől felfelé már csak képviselet,

- *partnerség*: kizárólag több partner összefogásával hozható létre a szervezet (rendszer),
- *önálló cselekvőképesség*: biztosítani kell a szervezetek számára azt a jogi és alapvető gazdasági/pénzügyi környezetet, mely a cselekvőképességet lehetővé teszi,
- *szakértelem*: kizárólag megfelelő szintű szakértelem (turisztikai ill. térségi menedzsment) jelenléte esetén válik működőképessé a rendszer; ehhez oktatás és szemléletformálás szükséges (http://www.alsovalicka.hu/files/TDM_szervezet_ltrehozasanak_elonyei.pdf).

A TDM még újszerűnek hat az országos turizmuspolitikában, de Magyarországon már nemcsak a szakirodalmi háttere és oktatási-szakképzési alapozása van folyamatban, hanem a Nemzeti Turizmus Stratégia ajánlásai között is szerepel (NTS 2005-2013, AUBERT A., SZABÓ G., CSAPÓ J., BERKI M. 2007; LENGYEL M. 2008). Nyugat- Európa számos országában azonban már a turisztikai intézmények csaknem 20 éve TDM formában működnek, és ezzel Ausztria, Olaszország, Franciaország, Németország, Svájc vagy éppen Anglia meglehetősen számottevő előnyre tett szert a turizmus területén (AUBERT A. – MÉSZÁROS B. – SARKADI E. 2010). A vonzerőben bővelkedő tízeseknek jelentős lemaradást kell behozniuk az említett nemzetközi turisztikai desztinációkkal szemben az értéktudat harcában, a termékfejlesztés, az ár-, a minőség-, az információ- és a turisztikai marketingversenyben.

Az ébredező székelyföldi turizmustudományi kutatások és az ezt követő elemzések során (HORVÁTH A.– PETELEY A. 2008, NAGY B. 2009) már felmerült a desztináció menedzsment-modell alkalmazásának hatékonysága, amely alapvetően azt a célt követi, hogy a szerveződést és versenyképességet kooperatív problémamegoldás révén erősítse, felkarolja, elősegítse, támogassa a helyi kezdeményezéseket.

A rendszer átfogó és összekötő szemlélettel rendelkezik. „Az erőforrások összerendezése által olyan szinergia-hatás érhető el, hogy ezzel a desztináció teljességében is továbbfejleszhető” (AUBERT A 2010). Sőt mi több, a jól felépített TDM rendszertől elvárható, hogy marketingtevékenysége révén akár elő is mozdítsa az autonómia eszméjének demitizálását, megkönnyítve a többségi nemzet számára annak megértését (HORVÁTH A. 2010).

7. Az eredmények összefoglalása

Következtetések

Hosszas, de közel sem befejezett munka eredménye ez a dolgozat. Minden előítéletnélküli kíváncsisággal igyekeztem újra feltárni, megvizsgálni, rekonstruált megvilágításba helyezni annak az ismeretanyagnak minél nagyobb részét, amely a térspecifikus székely tízesekkel kapcsolatban ezidáig megjelent, és hozzáadni a kutatási eredményeimet, értékeléseimet.

A vizsgálat leglényegesebb eredményei alapján megfogalmazható, hogy Székelyföld a maga téralkotó elemeivel a nagy egyediségű tájkategóriák közé sorolható, amelyben a tízesek kérdésköre felelet lehet a XXI. század elméleti és gyakorlati kihívásaira.

Meglehet örök művelődési rejtély marad számunkra a tízesek pontos rekonstruálása, de nem is az a lényeg, hogy a tízesek kialakulásához vezető gordiuszi csomót feloldjuk, hanem, hogy mit mondanak számunkra ma a tízesek. A kutatás és fejlesztés fontosságát felismerő társadalmak nem a tízes morfológiáját, szerkezetét, a muzsdákat, földkerteket, a határhalom-rendszereket, a kenderáztató tavakat vagy a székelykaput és csengettyűt vennék számba, hanem az alkotó bölcsességet, az emberi tudást.

A kutatási eredmények bizonyítják, hogy a mai értelemben vett települések a tízesek alakulásának, fejlődésének szakaszait mutatják, és a mai napig meghatározzák a terület alapszerkezetét, illetve az osztársadalmi jelenségek és folyamatok alakulását. Ha ennek a tájnak egy tradicionális, tájba illő, kiérlelt és letisztult stílusát, arculatát egyszer kialakították, nem tűnhet el még akkor sem, amikor a születéséhez vezető feltételek már elenyésztek. Ennek a felismerésnek az érdekében időszerű és célszerű lenne a székelyföldi tájtörténeti kutatásokat módszeresen folytatni. Ehhez azonban fel kell merülnie egy szerény logikának: nem a Kant-féle idealista filozófia transzcendenciáinak támogatott beépítéséről, nem egy romantikus faluszerkezet és közösségszerveződés visszaállításáról van szó, hanem társadalmi-gazdasági keretszükséglet követeli meg a falutízesek fennmaradását.

Ha a történeti földrajz meg tudja értetni a tízes térstruktúrájának az összetartó erejét és értékhordozó voltát, akkor egy részecskével hozzájárul ahhoz, hogy egyetemesebb világgépet formálhassunk magunknak. A honvédelemhez, a határbiztosításhoz, valamint a katonai stratégiához kötődő tájjelemek indokolják, hogy ezt a területet átfogóan védelmi vagy gyepűtájként is számon tartsuk.

Az államszocializmus diktálta társadalmi-gazdasági szorítóból és a dolgok globális színpadán játszó negatív evidenciák zsákutcájából úgy lehet kijönni, hogy szépen visszanyúlunk a tízesek értékrendező elvéhez. Ehhez a visszahátráláshoz természetesen társadalmi igénynek kell társulnia. Napjaink válsága, zűrzavara juttathat el éppen a kultúra és gazdaság egészséges összekapcsolásához. Következésképpen a felismert tízesek talentuma feloldozást eredményezhet, régít és újat egyeztethet össze. Székelyföld történetének mostani „fordulóján” az államszocializmus hátrányából és előnyéből osztársadalmi tőkét lehet kovácsolni.

A sűrűsödő gazdasági feszültségek kezelésekor a kérdés adott: van-e igény, kereslet a falutízesekre? Ha úgy gondoljuk, hogy a kereslet élénkülhet, akkor van feladat, hiszen „az aranytojó tyúkot meg kell védeni”. Ha a turizmus a tízeskultúrában jól jelenik meg,

attól a lét lesz gazdagabb. Ha a helyi specifikumok ismertetését, értékesítését és védelmét nem támogatja az állam, akkor a helyi keretből kell elkülöníteni.

A kutatási eredményekből levonható következtetések ösztársadalmi kérdéskört érintenek, és egyben kijelölik azt az egyensúlyi állapotot, amelyet a tetraédermodell rendszerszemlélete mérlegel. E koncepció alapján az értekezés gyakorlati hasznosíthatósága érdekében a konklúziókat és az áttételesen megfogalmazott javaslataimat a következő pontokban összegzem:

- Sikerült meghatározni a tízesekről kialakított kép fontosabb jellemzőit:
 - a térbeni helyzet,
 - a falurészek, utcák elnevezése,
 - a mentális terek tereptárgyainak (szakrális emlékek) megjelenítése,
 - a hagyatékok, szokások életben maradása.
- A mentális térképek tükrözik a tízesbeosztás nyomait.
- A tízesek jelölésére nagyrészt térbeni helyzetet (al, fel, közép) és családneveket használnak.
- Megállapítható, hogy a közelmúlt és a jelen őriz valami ősit, tárolja a századokat átélő otthonteremtő kultúra régi formáit, módozatait, amelyhez adekvát magatartásforma és mentalitás kapcsolódik.
- Igazolódott, hogy a székely társadalomszervezés a különböző jogintézmények fokozatos, a történelem által diktált változásai ellenére stabilnak bizonyult, hosszú időn át fennmaradt.
- Annak ellenére, hogy a tízesek veszítettek jelentőségükből, szerepkörükből, a tízes mint önálló települési egység ma is létezik. Sok változáson ment át, ugyanakkor sok mindent megtartott.
- Az államszocializmus éveiben és az azt követő években életre kelő nacionalizmusok, a végítéletet kimondó falurombolási ideológiák, a lokalitást felszámoló törekvések éppen a megmaradását segítették, erősítették napjainkig.
- Ma a legnagyobb veszélyt a negatív jelentéstartalmú globalizáció jelenti, ami az identitás-elemként élő „tízes-kultúra” fokozatos sorvsadását, önkéntes feladását eredményezheti.
- A modern világ rohamos betörése a közösségi értékek ködbeveszéséhez vezet. Az, amit Ady komposzként emleget, lehetséges, hogy néhány évtized elteltével beigazolódik: „a felmérés még éppen jókor készült” (Ex verbum: MOHOS M. 2008), hiszen az eredmények még igazolják a tízesek létét, illetve a tízesekhez kapcsolódó kultúrát a XXI század első évtizedében. Vagy a téma kutatójaként következtethetünk arra a törvényszerű folyamatra, hogy süllyedés az ára az emelkedésnek, vagyis az értékeken alapuló organikus együttműködésre lesz lehetőség.
- A tízesek elhanyagolt társadalmi-gazdasági-politikai és nem utolsósorban tájrehabilitációs kérdésének időszerű felismerése, értéke nem a földrajzi tudásban van – az csak eszköz – hanem a földrajz szintetizáló erejében, interdiszciplináris jellegében, amely szak- és foglalkozásbeli gondolatokat hoz közelebb egymáshoz.
- Az eddigi településszintű alkalmazások során – székelyföldi viszonylatban – kistérségi hatókörű kutatásban is bebizonyosodott az alkalmazott behaviorista forradalom módszerének használhatósága. Igazolódott, hogy ennek a módszernek a használata révén a földrajztudomány képes számos más társadalomtudomány (pszichológia, szociálpszichológia, szociológia, történelem, antropológia) eredményeinek integrálására.
- A tízes bevonása a turisztikai termékekbe egy olyan speciális „erőforrás-lehetőség” kínál, melyek egyéb módon nem, vagy csak nehezen alakítható exporttermékké, és

csak Székelyföld részeként értelmezhető. A turizmus speciális szegmenseiben a tízesek „érzékkelhető exportként” értékesíthetők sok más helyi termékkel, szolgáltatással együtt, amelyeket Székelyföld a maga sokszínűségével, vagy változatosságával képes előállítani, ezáltal összetett kínálatot létrehozni.

- A jól működő vidéki turizmus redisztributív rendszert alakíthat ki, jelentős jövedelmeket oszthat újra, csoportosíthat át.
- Az őrségi vonzerőleltárban meghatározó szerephez jutó „szerek világa” mint turisztikai termék Székelyföld számára mintaértékű szempontrendszernek tekinthető. A térségi összefogás eredményéből származó, sikeresen hasznosítható turisztikai termékek közül adaptálható a történetiségen alapuló sajátos településszerkezet és az ehhez kapcsolódó kínálati elemek.
- A tízeskulturában megjelenő turizmus térszervező ereje, illetve társadalmi jelenségként való értelmezése szinte magától értetődő, hiszen a történeti léptékben jelentkező szükségletek kifejeződése érzékkelhető létrejöttében.
- A tízesek szerves fejlődésének következménye, hogy maga a tízes jelentkezik a turizmus szervezésében, a kutató csak feltár, a szakember együttműködik, intézményesít és irányt jelöl.
- A vidéki turizmus tudományos igényű kutatása a Székelyföld számára érdekesítő társadalmi és gazdasági vonatkozású témát kínál. Ez azonban csak egy szegmense annak az összetársadalmi feladatnak, amelyek a természeti és kultúrtörténeti értékek megmaradását, az identitástudatot, a népességcsökkenés megállítását, a fenntartható fejlődést célozzák meg.
- A természeti-társadalmi-gazdasági-infrastrukturális szférák egyensúlyi állapotának megtartása a szakemberek számára jelentős intellektuális kihívást jelent.
- A TDM-modell keretét biztosíthat a tízesek szerves fejlődésének.
- Mivel a turizmus egy többpólusú, több szereplővel rendelkező ágazat, magától értetődő, hogy a különböző szakterületek kutatói, szakemberei (legyen az közgazdász, lelkész, tanító, geológus, műépítész, történész, geográfus stb.) nem húzódnak vissza kutatóműhelyeikbe, hanem szerepet kell vállalniuk a területi folyamatok elemzésében, értékelésében és befolyásolásában. A tízeskulturához kapcsolódó vonzerőleltár összeállításával első lépésként tudatosítani kell a helyi lakosság körében, hogy a ránk szálló tízes-örökség beleszólhat a „jövőbe hajló jelenbe” (Ex verbum: TÓTH J. 2010).

9. A témakör kutatásának további irányai

A dolgozat célja a székely falutízesnek mint ösztársadalmi értéknek értelmezése, felmérése, és meghatározása, valamint kísérlet egy olyan történeti és rendszerszemléletű, organikus szemléletformálásra, amely a harmadik évezred elején alkalmas lehet a jelenlegi és jövőbeli folyamatok kereteinek a tervezésére, azonban a részletek további elmélyült kutatása mindenképpen indokolt.

Kiemelt iránynak tartom azoknak a tízeshatároknak a rekonstruálását, amelyeket az eddigi kutatások során nem sikerült azonosítani. Ebben a munkában az egyház szervező szerepe, ezen belül az egyháztanácsosok tízesek szerinti választása adna támpontot. Ugyanakkor lényegesnek vélem a temetők szerkezetének, szimbólumainak a részletes tanulmányozását is.

Különösen fontosnak tartom a kutatás kiterjesztését a többi székely székek területére, valamint a Kárpátokon túlra, ahová tömegesen csángáltak el a székelyek. Ezért célszerű lenne a székelyföldi és moldvai településtörténeti kutatásokat módszeresen tovább folytatni, mindenekelőtt Gyergyó-, Három-, illetve Udvarhely-, Marosszék, a moldvai Csángóföld térségében.

Az Őrség térszerkezetének összetartó ereje és értékhordozó volta szintén további kutatási irányt jelöl ki. Ennek érdekében elmélyültebb módszertani kutatásra van szükség.

A dolgozat tartalmát szorosan érinti, hogy a Kárpát-medence azon területein, ahol a gyepek kialakultak – az Őrségi szegeken kívül – vizsgálatokat folytassak abban a tekintetben, hogy a kor haditechnikájának megfelelő településszerkezet nyomait feltárjam. Ennek a vizsgálatnak célterülete Erdély nyugati kapuja, Szászföld, Göcsej, a Dráva vonala és a Mosoni kapu lenne.

A stratégiák korát élve a komplex Székelyföldet átfogó kutatásokat, feltárásokat követően fontosnak tartom a tízes erőforrásainak megtervezését és gyakorlatba ültetését (pl. a tízeskultúra vonzerőleltárának aktualizálása, hadi utak rekonstruálása, a települések egyedi panorámáját értékesítő kilátópontok létesítése, örökségvédelem megtervezése és kivitelezése stb.).

Fontosnak tartom, hogy kialakuljon egy – a három megyét összefogó – székelyföldi kutatóműhely, ahol az egyes szakterületek képviselői azonosítják, illetve elemzik a kor kihívásait, a területi fejlesztések koncepcióit pedig integrálják beágyazva a Kárpát-medencei és az európai területi együttműködési gyakorlatokba, és ezek alapján ajánlásokat fogalmaznak meg a térségi döntéshozók számára. A térspecifikus értékekhez alkalmazkodó turizmuspolitika alapvonalainak meghatározásával célszerű lenne megvizsgálni, hogy a szakirodalomból megismert *turisztikai desztináció-menedzsment* rendszere milyen szervezeti keretek között, milyen hatáskörök kialakítása mellett segítheti elő, hogy Székelyföld fenntartható és versenyképes turisztikai célterületté váljék.

Köszönetnyilvánítás

A tízesek organikus rendszerét nem láttam belülről. Ahhoz, hogy e szellemi erőfeszítést elkezdhessem, ki kellett szállni belőle. Ezt a kiszállási lehetőséget hálásan köszönöm a pécsi Földtudományok Doktori Iskola vezetőinek és tanárainak.

Köszönetemet fejezem ki Dr. Tóth József egyetemi tanárnak, a Földtudományok Doktori Iskola vezetőjének, aki a székely tízesekről szóló első tanulmányom megírását követően – *Falutízesek alakulása Csik- és Kászsorszék településszerkezetében* – meghatározta szakmai érdeklődésemet. Ezen túlmenően végigkísérte a téma kifejtésének legfontosabb mozzanatait; számos módszertani útmutatót jelölve ki számomra.

Hálásan emlékszem az V. tájtörténeti konferenciára, amelynek kapcsán Dr. Füleky György a Szent István Egyetem Környezettudományi Intézet igazgatója felfigyelt a benyújtott előadás-tervezetem absztraktjára.

A dolgozat gondolatainak alakulásában szerepet játszott Dr. Hajnal Klára szemléletformáló törekvése. Dr. Hajnal Klára tudásával inspirált, szívből ösztönzött a kutatásra és példamutatásával bátorított.

Számos tanáccsal látott el Dr. Hajdú Mohoros Mária, aki lehetőséget biztosított, hogy megvitassuk a dolgozat néhány központi gondolatát. Szakirodalommal látott el Dr. Pozsár Vilmos, aki egyben a szakmai igényesség, a tévedhetetlenség szemléletét erősítette. Hálásan köszönöm! Külön köszönöm Dr. Aubert Antalnak a szakmai segítségét, és – amikor éppen a legnagyobb szükségem volt – az erkölcsi támogatását.

Mivel a befejezett disszertációk története nem a doktori iskolába való lépéskor választott témával kezdődik, köszönettel tartozom Dr. Gyuricza Lászlónak a feltétlen bizalmáért, aki témavezetőként támogatott, aki elsősorban a természettudományos megértést választó gondolkodóként tolerálta a település-, történeti és kultúrföldrajzos érdeklődésemet, osztozott a téma iránti lelkesedésemben. Dr. Gyuricza László szakmai ismerete és a turizmus területén végzett gyakorlati tapasztalata, tudása meghatározta a kifejtett gondolatok, következtetések alakulását.

E dolgozattal tartozom az első földrajzszakos kollegámnak, iskolaigazgatómnak, Zayzon Sámuelnek is. Külön köszönet Bogács Nórának a dolgozat szövegének nyelvi ellenőrzéséért.

Köszönöm szüleimnek, testvéreimnek a mindenkori és mindenfajta támogatásukat, akik a türelem erényét is gyakran gyakorolták.

Felhasznált irodalom

1. ÁDÁM L. – MAROSI S. (szerk.) 1975: *A Kisalföld és a nyugat-magyarországi peremvidék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 354-387.
2. AMBRUS T. 2010: *A székelyföldi falutízesek a turizmus fókuszában Mentális térképek a kistérségi hatókörű kutatásban*. Kézirat. 12 p.
3. AMBRUS T. 2009: *The Tizes as an element which organizes the economy and the society*. In: *The role of tourism in territorial development*. II. International Conference, F & F International, Gyergyószentmiklós, pp. 9-24.
4. AMBRUS T. 2009: *Csikszentmiklós tízesekből alkot értéket a tájnak*, In: LAKATOS I.: *Csikszentmiklós a megtartó székely falu*, Tipographic Nyomda, Csíkszereda, pp. 16-31.
5. AMBRUS T. – CSAPÓ J. 2009: *„Magyarország legjobban fejlődő vidéki desztinációjától” a székely falutízesekig*. In: TÓTH J. – AUBERT A. (szerk.): *Tanulmányok Dr. Pozsár Vilmos tiszteletére*, PTE Földtudományok Doktori Iskola, IDResearch Kft/Publikon Kiadó, Pécs, pp 181-194.
6. AMBRUS T. 2009: *A gyepű mint kultúrtípus Székelyföldön*. *Tájökológiai lapok*, 7 (1), pp. 65-79.
7. AMBRUS T. 2008: *A történelem nyomai napjaink településszerkezetében – a székelyföldi falutízesek a mentális térképek tükrében*. *Földrajzi Közlemények* 132. évfolyam, 2. szám, pp. 175-190.
8. AMBRUS T. – GYURICZA L. 2008: *A székely falvak legkisebb morfológiai elemeinek – a tízesek – olvasatai a tájban*. In: CSIMA P. – DUBLINSZKI B. (szerk.): *Tájökológiai kutatások*. Budapesti Corvinus Egyetem Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék, Budapest, pp. 107-116.
9. T. AMBRUS – O. CSAPÓ 2008: *The role of the physical environment in the development of settlement structure: Examples of the Őrség and Székelyföld*. In: LÓCZY, D. – TRÓCSÁNYI, A. (ed.): *Progress in Geography – the European Capital of Culture 2010*. Geographia Pannonica Nova 3. Imedias Publisher. Kozármisleny, pp. 291-300.
10. AMBRUS T. 2009: *A székely tízesek tájrehabilitációs és tájhasznosítási kérdésének időszerűsége*. In: KÖTÉL E. (szerk.): *A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia Tanulmányaiból*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, pp. 119-134.
11. AMBRUS T. – GINZER M. – GYURICZA L. 2008: *A települések térbeli változásai a Felcsíki-medencében*. In: FÜLEKY Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Szent István Egyetem, Gödöllő*, pp. 107-112.
12. AMBRUS T. 2007: *Falutízesek a székely székek településszerkezetében*. In: GÁL V. – SZABÓ A. (szerk.): *Tanulmányok Dr. Becsei József 70. születésnapja alkalmából*. PTE TTK FI – PTE TTK FDI, Pécs, pp. 9-21.
13. AMBRUS T. – CSAPÓ O. 2007: *Ha a táj szab az életnek teret – a természeti adottságok szerepe a településszerkezet kialakulásában a székely falutízesek és az Őrségi szerek példáján*. In: MÁTHÉ Cs. – MÓCSY I. – URÁK I. – ZSIGMOND A. (szerk.): *III. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia tudományos közleménye*, Kolozsvár, pp. 43-49.

14. AMBRUS T. 2007: *Hidrogeológiai adottságok mint a gyógyturizmus lehetőségei Székelyföldön.* In: KOPÁRI L. – TÓTH J. – TÓTH J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából VI. Kiadta a Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 223-232.
15. AMBRUS T. – GYURICZA L. 2007: *A természeti értékekre épülő turizmus fejlesztésének aktuális kérdései Székelyföldön.* In: SZÓNOKYNE A G. (szerk.): Határok és Eurorégiók, Szeged, pp. 507-511.
16. AMBRUS T. 2006: *A gyógyturizmus alapját képező természeti és társadalmi tényezők vizsgálata Székelyföldön.* In: AUBERT A. (szerk.): Fejlesztés és képzés a turizmusban, II. Országos Turisztikai Konferencia tudományos közleményei, PTE TTK Földrajztudományi Intézet, Pécs, CD kiadvány, pp. 168-178.
17. AMBRUS T. 2006: *Falutízesek alakulása Csík- és Kászsószék településszerkezetében.* In: FÜLEKY Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében Település a tájban. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő, pp. 22-29.
18. AMBRUS T. 2006: *A gyógyturizmus tájhasznosítási és területfejlesztési kérdéseinek vizsgálata Székelyföldön.* Tájökológiai lapok 5 (1), pp. 43-58.
19. AMBRUS T. 2005: *A turizmus szerepe a rurális térségek gazdasági fejlődésében.* In: LAIB E. (szerk.): Urbanisztikai feladatok a Kárpát-medencében, Magyar Urbanisztikai Kht, Kecskemét, pp. 186-201.
20. AMBRUS T. 2005: *A Csomád – Bálványos Régió ökoturizmusának fejlesztési esélyei.* Apácai- Napok 2005, Tanulmánykötet, Győr, pp. 156-164.
21. AMBRUS T. 2005: *A gyógyturizmus múltja, jelene és jövője a Csomád – Bálványos Régióban.* Gyopár, Az Erdélyi Kárpát Egyesület közlönye, Kolozsvár 60.(XV.) évfolyam/2, 78. szám, 2 p.
22. AMBRUS T. – GYURICZA L. 2004: *A víz, mint a turizmus természeti adottság Hargita megyében.* In: FÜLEKY Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében – Víz a tájban. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő, pp. 146-151.
23. AMBRUS T. 2004: *Természeti adottságokra épülő turizmus lehetőségei Hargita megyében, különös tekintettel a természetvédelmi területekre.* Diplomamunka kézirat, Pécs 138 p.
24. ARDELEANU D. (2008): *Rural tourism a development factor for local communities.* In Sustainable tourism development in the Carpathians Mountains. Touris Conferince, Universitara Housing Press, pp. 135-138.
25. AUBERT A. 2010: *A desztináció lehatárolás problematikája a fejlesztési programok és a TDM-modell bevezetésének folyamatában.* Kézirat pp.1-12.
26. AUBERT A. – MÉSZÁROS B. – SARKADI E. 2010: *A TDM megjelenése és hatása Pécs város- és turisztikai marketing struktúrájára.* Kézirat, pp. 1-15.
27. AUBERT A. – BERKI M. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. 2009: *A TDM-modell térségi szintjei és lehatárolásuk módszertana.* Kézirat, pp. 1-11.
28. AUBERT A. 2007: *Desztinációkutatás és földrajzi szemlélet.* In: AUBERT A. (szerk.): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. PTE, Bornus Kft. Pécs, pp. 56-66.
29. AUBERT A. – BERKI M. – SZABÓ G. 2008: *A turisztikai magterületek kutatása és regionális jellemzői.* In: SZABÓ V. – OROSZ Z. – NAGY R. – FAZEKAS I. (szerk.): IV. Magyar Földrajzi Konferencia, Debreceni Egyetem, Debrecen, pp. 492–498.
30. AUBERT A. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. 2007: *A Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (NTS 2005-2013) területi vonatkozásai.* In: AUBERT A. (szerk.): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. PTE, Bornus Kft. Pécs. pp. 104-108.

31. AUBERT A. 2001: *A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon*. In: Turizmus Bulletin 5. évfolyam 1. szám, pp. 44-49.
32. AUBERT A. – CSAPÓ J. – SZABÓ G. (2008): *A geográfia és a turizmus területi aspektusai*. In: AUBERT A. (szerk.) Térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. PTE-TTK., Pécs pp. 133-150.
33. AUBERT A. – WOLFGANG A. 1990: *Társadalmi státusz és etnikum a Sombereki falukörzetben*. In: NEMES I. (szerk.): A Dunántúl településtörténete VIII., Pécs, pp. 135-145.
34. *Az Órállók útja 2007*: Kiadja a Fertő-Hanság és Órségi Nemzeti Park Igazgatóság, Print 2000 Kft Nyomda, 25 p.
35. BABBIE, E. 2000: *A társadalmtudományi kutatás gyakorlata*. – Balassi Kiadó, Budapest, pp. 30- 491.
36. BAJMÓCZY P. – CSÍKOS Cs. 1997: *Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében*. Iskolakultúra. 7. 6-7., pp. 71-77.
37. BALASSA I. – ORTUTAY GY. 1979: *Magyar néprajz*. Corvina Kiadó, Budapest. 752 p.
38. BALÁS L. 1935: *Örökös emlékirat. A szépvízi volt székely katona, nemes és volt urbéres háromtíz birtokosság közönsége, magánvagyonának eredete...*, Palásthy Sándor Könyvnyomda Hatvan, 31 p.
39. BALÁZS L. 1999: *Csikszentdomokos monográfiája. Márton Áron Humanitárius Egyesület Csikszentdomokosért* Hargita Kiadó Hivatal, Csíkszereda, 351 p.
40. BALÁZS L. 1999: *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csikszentdomokoson*. Monográfia. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 380 p.
41. BALÁZS L. 1995: *Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csikszentdomokoson*. Monográfia, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 269 p.
42. BALÁZS L. 1994: *Az én első tisztességes napom. Párvalasztás és lakodalom Csikszentdomokoson*. Monográfia, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 295 p.
43. BARABÁS B. 2001: *Juhtenyésztés*. In: Székely kongresszus. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda. Pp. 44-49.
44. BARABÁS J. 1960: *A szorványtelepülések kialakulása Közép-Európában*. In: Gunde B. (Szerk.): Műveltség és Hagyomány I-II. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 219-239.
45. BARTALIS Á. 1933: *Adatok a székelyföldi tízesek megismeréséhez*. Csíki lapok. 19.
46. BARTALIS Á. 1933: *Csikmenaság székely tízesei*. In: Cseh Gy. (szerk.): Megindult falu. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Budapest, pp. 124-158.
47. BÁRTH J. 2007: *Az eleven székely tízes*. A csikszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek működése a XVII-XX. században. Kiadja a Bárh Bt közreműködésével a Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, p. 464.
48. BÁRTH J. 2002/b: *Egyéni birtoklás és közbirtoklás az alcsíki tízesekben*. In: BÁNKINÉ MOLNÁR E. (szerk.): Föld és társadalom. Kiskunfélegyháza, pp. 47-56.
49. BÁRTH J. 2002/a: *Az erdélyi egyházközség: a megye*. In: BÁNKINÉ MOLNÁR E. (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, pp. 211-220.
50. BÁRTH J. 1996: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa, 302 p.
51. BÁRTH J. 1992: *A parasztközösségek önszerveződésének néhány formája Kalocsa környékén*. Néprajz Nyelvtudomány XXXIV. Szeged, pp. 151–171.

52. BÁRTH J. 1986: *A parasztközösség öngazgatása egy erdélyi faluban*. In: EPERJESSY E. – KRUPA A. (szerk.): A III. békéscsabai Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. 2. Budapest – Békéscsaba, pp. 363–373.
53. BÁRTH J. 1984: *Kecel településtörténet alakulása*. In: BÁRTH J. (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, pp. 424-434.
54. BAZSIKA E. – GYURICZA L. 2008: *Néprajzi tájak „vándorlása” a magyarországi térképeken – Hetés, Göcsej, Őrség határainak vizsgálata*. Földrajzi Közlemények, Budapest, 132. 3. szám, pp. 251-262.
55. BECZE A. 1900: *Az alispán félévi jelentése*. Csíki Lapok 12/44, p.2.
56. BELUSZKY, P. 1995: *Őrség – Vendvidék, Felső-Rába-völgy*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, pp. 12-39.
57. BENEDEK M. 2003: *Mező és erdőgazdálkodás*. In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp.172-203.
58. BENKŐ K. 1953: *Csík, Gyergyó és Kászon. Leírások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 163 p.
59. BERKI M. 2005: *Az örökségi értékek szerepe hazánk idegenforgalmában, hozzájárulásuk az ország turisztikai versenyképességéhez*. In: PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A. (szerk.): Tanulmányok Tóth Józsefnek a PTE Földtudományok Doktori Iskola hallgatóitól. PTE TTK FI, Pécs, pp. 149–158.
60. BERNÁD I. 2003: *A munkaerőpiac helyzete*. In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 132-144.
61. BIERBAUER V. 1942: *A Székelyföld templomairól*. In Magyarástudomány. Magvető Kiadó, Budapest, pp. 142-154.
62. BIERBAUER V. 1986: *Ódon Erdély*. In Magyarástudomány. Magvető Kiadó, Budapest, pp. 411-412.
63. BÍRÓ F. 2003: *A szegek világa. Göcsej néprajza a 18-20. században*. Mészi Műhely Kiadó, Zalaegerszeg, 139 p.
64. BOGOS M 1997: *A szépvízi örmény közösség*. Kiadja a Budapest XII. Kerületi Örmény Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 116 p.
65. BOROS Á. 1941: *Az állatok taposásának térszínalakító tevékenysége*. Földrajzi Közlemények 69/3, pp. 180-182.
66. BORSOS B. 2000: *Egy év Gyűrűfűn. 1999-2000 nyár*. Ökotáj 25-26. szám, pp. 120-123.
67. BORSOS B. 2001: *Keljfeljancsi: a feje tetejére állított világ*. Vidékfejlesztés alulnézetből, A falu, A vidékfejlesztők és környezetgazdák folyóirata pp 7-14.
68. BORSOS Béla 2004: *Fenntartható Gyűrűfű: Egy kisléptékű területfejlesztési modell*, Élet és Tudomány LIX. Évfolyam, 19., pp. 588-590.
69. BORSOS E. – CSITE A. – LETENYEI L. 1999: *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA PTI és Számalk Kiadó, Budapest, 156 p.
70. BOTÁR I. 2009: *Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások csík középkori templomaiban 2002-2007 között*. Pállas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 110 p.
71. BOTÁR I. 2008: *A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002-2005)*. In: MURÁNYI J. (szerk.): A Csíki Székely Múzeum évkönyve (2007-2008). Pro – Print Kiadó, Csíkszereda, pp. 75-100.
72. BOTÁR I. 2001: *A Csíki-medence Árpád-kori emlékei*. Budapest, ELTE-BTK, Szakdolgozat. Kézirat. Pp. 40-50, 50-50.
73. BUNEA, A. 1901: *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750*. Sibiu, pp. 11-12.

74. CZEIZEL E. 2003: A magyarság genetikája. II. bővített kiadás, Galenus Kiadó, Budapest, pp. 7-85.
75. CONNERT J. 1906: *A székelyek alkotmányának története különös tekintettel a XVI. És XVII. Században.* BETEGH P. és társa könyvnyomtató intézete, Székelyudvarhely, 407 p.
76. CHINDEA, TH 1938: *Sate românești în secuime.* In: Gazeta Ciucului. Gheorgheni, pp. 109-111.
77. CSÉFALVAY Z. 1989: „Behaviorista forradalom” a geográfiában. In: Földrajzi Értesítő 38 (1 – 2): 145-165.
78. CSÉFALVAY Z. 1990: *Térképek a fejekben.* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 156 p.
79. CSÉFALVAY Z. – FISCHER W. 1990: *Cigányzene és lakáshiány – sztereotípiák és a valóság ellentéte a Budapest képen.* Földrajzi Értesítő, 39. 1-4. pp. 204-220.
80. CHOLNOKY J. 1915: *Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége I.* Erdély 24. 1-3. pp. 1-4.
81. CSIBY A. 1939: *A székely közbirtokossági vagyonok eredete, történelmi és jogi fejlődése az ősfoglalástól napjainkig.* Tip .J Kahan, Gyergyószentmiklós, 60 p.
82. *Csikjenőfalva jegyzőkönyve. 1772-1800.* Kézirat, Jenőfalva 1812-1837, 1838-1848
83. *Csik Jenőfalvi Protocolum 1829:* írta Biro Elek ő kegyelméje... Kézirat. Leltárszám: 164332.
84. *Csikszentmárton Falujegyzőköny XVIII – XIX. század.* Kézirat, Csíkszeredai Dokumentációs Könyvtár, Leltárszám: 164 385.
85. *Csikszépvíz Falujegyzőköny XVIII – XIX. század.* Kézirat, Csíkszeredai Dokumentációs Könyvtár, Leltárszám: 164395.
86. CSIMA P. – GERGELY A. – KISS G. 2005: *Tájhasznosítás és értékvédelem Hollókő Világörökség területén és környékén.* In: Tájökológiai napok 3 (1), pp. 37-49.
87. CSIZMADIA A. 1972: *A faluközösségek Délkelet-Európában a középkor után.* In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Budapest, pp. 73-83.
88. CSIZMADIA A. 1977: *A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között.* In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, pp. 35–53.
89. CSIZMADIA A. 1942: *Tizedesek és fertálymesterek.* Dunántúli Szemle, 1 – 2, pp. 4-20.
90. CSIZMADIA A. 1983: *Népi közigazgatásunk tizedesei és fertálymesteri intézménye.* In: Győri tanulmányok. 5. Győr, pp. 45-73.
91. CSOMORTÁNI M. 1997/b: *Csik tízesnevei.* In: B. GERGELY P. – HAJDÚ M. (szerk): *Az V. magyar névtani konferencia előadásai (Miskolc, 1995) I.*, Budapest, pp. 344-350.
92. CSOMORTÁNI M. 1997/a: *Felcsik helynevei I.* In: Magyar Névtani Dolgozatok. Budapest, 149 p.
93. CSOMORTÁNI M. 1985: *Bánkfalva, Csikszentgyörgy, Menaság helynevei.* In *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 29, Kolozsvár, pp. 66-73.
94. CSORBA P. – NOVÁK T. – KALENYÁK E. 2001: *A magyar tájak védelme az Európai Unió csatlakozás küszöbén.* Kézirat. Pp. 1-15.
95. CSORBA P. 2000: *A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben.* In: SCHWEITZER F. – TINER T. (szerk.) 2000: *Tájkutatói irányzatok Magyarországon*, MTA FKI. Budapest, pp. 25-23.
96. CSORBA P. 1996: *Az Alpok tájökológiai értékelése.* Földrajzi Közlemények 120. (44) 4, pp. 235-252.
97. DÁVID L. – TÓTH G. – KELEMEN N. – KINCSES Á. 2007: *A vidéki turizmus szerepe az Észak-Magyarországi Régióban.* In: *Gazdálkodás* 51. évfolyam, 4. szám, pp. 38-57.

98. DEÁK M. 2003: *Népesség, Munkaerőpiac*. In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 117-131.
99. DÉKÁNY I 1924: *Az ember és környezete viszonyának új elmélete*. Földrajzi Közlemények 52. 1-3., pp. 1-23.
100. DOWNS, R. M. 1970: *Geographical space perception*. – In: CSÉFALVAI Z. 1989: „Behaviorista forradalom” a geográfiában. – In: Földrajzi Értesítő 38 (1-2), pp. 147-165.
101. DUKA J. 1980: *Csikszentlélek tízeseiről*. – In: KÓS K. – FARAGÓ J. (szerk.): Népismereti dolgozatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp 186-194.
102. EGYED Á. 2009: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. – Pállás Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 318 p.
103. EGYED Á. 1999: *Székely századok. A székelyek rövid története*. Gál Mózes Közművelődési egyesület, Barót, pp. 5-58.
104. EGYED Á. 1997: *A korszerű és hagyományörző Erdély: tanulmányok és más írások a XVII-XIX. század történetéből I-II*. Pállás Akadémia, Csíkszereda, 358-367.
105. EGYED Á. 1981: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 8-145, 191-244.
106. ELEKES T. 2008: *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2008. 160 p.
107. ELEKES T. 2008: *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 160 p.
108. ELEKES T. 2007: *Erdély*. Bővített, átdolgozott kiadás. Cartographia útikönyvek, Cartographia Kiadó, Budapest, pp. 256.
109. ELEKES T. 2006: *Kovászna, Hargita és Maros megye népességszámának alakulása a XX. században*. In: KISS Éva (szerk.): A népségtől a természeti erőforrásokig. Nyugat Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron, pp. 77-88.
110. ELEKES T. 2006: *A közigazgatás változásai Gyergyó fiúszék területén a XIV. századtól napjainkig*. In: Hevesi Attila (szerk.): Tiszteletkötet Hahn György 70. születésnapjára. A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, 69. kötet, Miskolc, pp. 161-172.
111. ELEKES T. 2005: *Települések tipizálása három Kelet-erdélyi kistérség területén*. In: Bugya Titusz-Wilhelm Zoltán (szerk.): Tanulmányok Tóth Józsefnek. PTE Földrajzi Intézet, Pécs, p. 239-247.
112. ELEKES T. 2001: *A településhálózat és a közigazgatás változásai Hargita megye dél-nyugati részében 1333-tól napjainkig*. In: PAPP KINCSES E. – KASSAY J. – KÁNYA J. (szerk.): A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Csíkszereda, pp. 103-109.
113. ELEKES T. 2001: *A településfejlődést befolyásoló természeti, társadalmi, gazdasági tényezők szerepe a Nyikó vízgyűjtőjén és a Székely-Sóvidéken*. PhD értekezés, Pécs,
114. ELEKES T. – TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 2000: *Erdély változó térszerkezete a XX. században*. In: Boros László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 150-158.
115. ENDES M. 1938: *Csik-, Gyergyó-Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Akadémia Kiadó, Budapest, pp. 5-238.
116. ENYEDI Gy. 1983: *Földrajz és társadalom. Tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 493 p.
117. EPERJESSY K. 1940: *A magyar falu településtörténete*. Tipográfia műintézet, Budapest, 79 p.
118. ERDŐSI F. 1969: *Az antropogén geomorfológia mint új földrajzi tudományág*. Földrajzi Közlemények 93. 17. 1 pp. 11-26.

119. ERDŐSI F. 2003: *Közlekedés és távközlés*. HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 117-131.
120. FELSZEGHY B. 1914: *A magyar földközösségek igazgatóságának összes szabályai I*. Budapest, pp. 5-67.
121. FODOR F. 1936: *Adatok a magyar gyepük földrajzához*. In: Hadtörténeti közlemények 37. évf., pp. 113-144.
122. FÖLDES Z. 1913: *A magyarságért! Nyomatott a „Pannónia-könyvnyomda gyorsajtóján”*, Ditró, 119 p.
123. FRISNYÁK S. 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
124. FRISNYÁK S. 1983: *A történeti földrejt tárgya, feladata és módszere*. Földrajzi Közlemények. 107. 31. 3-4, pp. 350-357.
125. FÜREDY L. 2001: *Kereskedelmi növények termesztése*. Len és Kender. In: Székely kongresszus. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda. Pp. 49-58.
126. GÁL V. 2006: *Középkorú vizsgálati csoportok Dél-Dunántúl képe kognitív térképeken*. In: PAP N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó, Pécs, pp. 201-210.
127. GÁLNÉ HORVÁTH I. 1998: *A tanulók helyismeretének felmérése Mental Map segítségével*. A földrajz tanítása: módszertani folyóirat 3-4, pp. 23-25.
128. GARDA D. 2001-2002: *A székely közbirtokosság*. I – II. kötet, Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 375 p.
129. GARDA D. 1994: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Mark House Kft. Kiadása. Gyergyószentmiklós, pp. 3-98.
130. GARDA D. 1992: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. Infopress, Székelyudvarhely, pp. 4-48.
131. GARDA D. 1991: *A nemzeti szervezeti maradványai Gyergyóban. A székely tízesek és a székely identitás*. In: UJVÁRI Z. (szerk.): *Nemzetiség identitás*. Békéscsaba-Debrecen, pp. 189-192.
132. GERÉB L. 2003: In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 244-251.
133. GIDÓ CS. 2006: *Székelyföldi városok vasútforgalmi vonzaskörzete a XIX. század végén*. In: HERMANN G. M. – KOLUMBÁN ZS. – RÓTH A. L. (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Városi könyvtár, Székelyudvarhely*, pp. 113-133.
134. GÖNCZ L. 1998: *Órségi végeken – Nabovih Örseg*. Lendva – Lendava. 68 p.
135. GÖNCZI F. 1914: *Göcsej. Szakcsatlózatlan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Szabó Lipót Könyvnyomdája, Kaposvár, pp. 14-102, 398-486.
136. GYÖRFFY GY. 1990: *A magyarság keleti elemei*. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 5-43.
137. GYÖRFFY GY. 1995: *A honfoglalók száma és az Árpád-kor népessége*. In: KOVACSICS J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája I.*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, pp. 37-41.
138. GYÖRFFY GY. 1973: *A tízes és százaz szervezet*. MTA II. Osztályának Közleménye 22, Budapest, pp. 57-64.
139. GYÖRFFY I. 1926: *Alföldi kertés városok*. Hajdúszoboszló települése. Néprajzi értesítő. XVIII, Budapest, pp. 105-136.
140. GYÖRFFY I. 1926: *Hajdúböszörmény települése*. Föld és Ember. VI. Budapest, pp. 177-220.
141. GYURICZA L. 2008: *A turizmus nemzetközi földrajza*. Dialog Campus Kiadó, Pécs, 302 p.

142. GYURICZA L. – MOHOS M. 2006: *A táji adottságok szerepe Lendva és Lenti társadalmi fejlődésében.* In: Füleky Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Település a tájban. Gödöllő, pp. 215 – 221.
143. GYURICZA L. 2001: *Az ökoturizmus lehetőségei Gemencen* In: KOVÁCS J. – LÓCZY D. (szerk.): *A vizek és az ember.* Pécs, pp. 127-143.
144. GYURICZA L. 1998: *Természeti és társadalmi adottságok idegenforgalmi szempontú értékelése és komplex turisztikai kiskörzetek kialakítása Nyugat-Zala példáján.* Földrajzi Közlemények XLVII., 2.füzet, pp. 173-187.
145. GYURICZA L. 1998: *Nyugat-Zala tájhasznosításának alakulása a kilencvenes években.* In: FÜLEKY Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Gödöllő, pp. 63-69.
146. GYURICZA L. 1997: *Tájhasznosítási lehetőségek vizsgálata Nyugat-Zalában, különös tekintettel az idegenforgalomra.* Kandidátusi értekezés. Kézirat. Pécs, 125 p.
147. HAGETT, P. 2006: *Geográfia. Globális szintézis.* Typotex, Budapest, pp. 226-227.
148. HAJDÚ-MOHOROS J. 1996: *Természeti és történeti tájbeosztások,* In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza,* BGYTF, Nyíregyháza, pp. 249-257.
149. HAJDÚ-MOHOROS J. – HEVESI A. 2000: *A kárpát-pannon térség tájtagoltsága.* In: Karátson D. (szerk.): *Magyarország földje.* Pannon Enciklopédia. Kertek Kiadó, Budapest, pp. 274-284.
150. HAJNAL K. 2010: *Bírálat: Ambrus Tünde: Térspecifikus falutízesből osztársadalmi töké. A székely településszerveződés földrajzi - idegenforgalmi vizsgálata című disszertációjáról,* Kézirat, 1-4 p.
151. HAJNAL K. 2006: *A fenntartható fejlődés elméleti kérdései és alkalmazása a településfejlesztésben.* PhD disszertáció, Pécs, 2006. 184 p.
152. HAJNAL K. 2005: *„Aura Mediocritas” – az egyensúlykeresés útjai. (A fenntartható fejlődés kérdéskörei)* PTE KTK Regionális politikai és gazdasági doktoriskola, Évkönyv, IV. kötet, pp. 136-149.
153. HAJNAL K. 2002: *A fenntartható fejlődés elméleti kérdései.* In: AUBERT A. (szerk.): *kutatás a turizmusban PTE,* pp.210, 218.
154. HAJNAL K. 2000: *Utazó.* In: CSEKE Zs. (szerk.): *Mese a harmadik évezredről.* Kapu. Budapest, pp. 239-249.
155. HAJNAL K. – TÓTH J. 1998: *Globális problémák és megatrendek.* In: TÓTH J. – VUICS T. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz I. településföldrajz.* Dialóg Campus Kiadó, Pécs. Pp. 93-134.
156. HAJNAL K. 1997: *A hagyomány értékei.* Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig.* V. Falukonferencia, Pécs, pp. 212-220.
157. HANKÓ V. 1993: *Székelyföld.* Akadémia Kiadó, Budapest, 350 p.
158. HANUSZ Á. 2005: *A falusi turizmus a vidékfejlesztés egyik eszköze.* In: *„Antropogén eredetű tájszerkezeti változások Közép- és Kelet-Európában”* Konferenciakötet, Danišovce-Kassa, pp. 43-46.
159. HARDI T. – NÁRAI M. 2001: *A határ és határmentiség: A mentális kép vizsgálata négy osztrák-határ-menti településen.* Comitatus: önkormányzati szemle, 11. 1-2. pp. 42-45.
160. Hargita 2005: *Képes megyeatlasz.* Topo Service Rt. Csíkszereda, pp. 17- 142.
161. HERÉNYI I. 1998: *Párhuzam a nyugati és keleti végvidék között.* Vasi Szemle, LII. Évf. 2. sz., pp. 189-195.
162. HÉZSER A. 1922: *A földrajzi tájleírás.* Földrajzi Közlemények L., pp 21-27.
163. HOMMONAI A. Márton 2009: *Épített örökség és modernizáció.* Pallas – Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 136 p.

164. HORVÁTH A. 2009/a: *Turizmus Hargita megyében: a térségfejlesztés eszköze?* Évkönyv. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, (Fiatal Regionalisták VI. Országos Konferenciájának előadásai), Győr pp. 175–185.
165. HORVÁTH A. 2009/b: A hegyvidéki turizmus területfejlesztési kérdései a Hargita hegységben. – Michalkó G.–Rátz T. (szerk.): A tér vonzásában: a turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai. Kodolányi János Főiskola–MTA Földrajztudományi Kutatóintézet–Magyar Földrajzi Társaság, Székesfehérvár–Budapest. Pp. 291–303.
166. HORVÁTH A. 2008: *Falusi turizmus – vidékfejlesztés. Turizmusfejlesztési támogatások Romániában.* – Korunk 19. (6). (Kistérségek nagy gondjai – tematikus szám), pp. 31–36.
167. HORVÁTH A.–PETELEY A. 2008a: *Creating the Conceptual Framework of Tourism Destination Management in Giurgeu Basin.* In: The Role of Tourism in Territorial Development. International Conference, sept. 19–20 2008, Gheorgheni. pp. 197 – 209.
168. HORVÁTH A.–PETELEY A. 2008b: *Adapting the TDM-Model in the Development of Tourism in Harghita County.* – Journal of Tourism Challenges and Trends. Ed. Universitară, București, pp. 45–60.
169. HORVÁTH A. 2007: *Székelyföld – a Kárpát-medence és Románia történeti-kulturális régiója.* – HORVÁTH R. (szerk.): A székelyföldi fejlesztés alapjai. RMDSZ Önkormányzati Főosztály, Helyi Önkormányzati Kutatócsoport Egyesület, Kolozsvár. Pp. 9–35.
170. HORVÁTH A. 2006: *Délkelet-Erdély térségi turizmusfejlesztésének kihívásai.* II. Országos Turisztikai Konferencia, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Turizmus Tanszék, CD-kiadvány Pécs, 11 p.
171. HORVÁTH A. 2003: *Turizmus.* In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 254–278.
172. HORVÁTH Gy. 2003: *Ipari terek és vállalkozások.* In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 207-240.
173. HORVÁTH P. 1960: *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai.* Budapest, 25 p.
174. ILYÉS Z. 2008: *Mezsgyevilágok.* Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 13-46, 131-198.
175. ILYÉS Z. 2007: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj XVIII-XX. század fejlődése Gyimesben.* Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, Eger, 191 p.
176. ILYÉS Z. 2003: *A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben.* Székelyföld, pp. 109-122.
177. ILYÉS Z. 1999: *A történeti védelmi táj szerveződése Gyimes példáján.* In FÜLEKY Gy. (szerk): A táj változásai a Kárpát-medencében, Gödöllő, pp. 325-330.
178. IMREH I. 1983: *A törvényhozó székely falu.* – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 7-271.
179. IMREH I. 1973: *A rendtartó székely falu.* – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 303 p.
180. IMREH I. 1944: *A székely közbirtokosságok jövője.* In: Székelység. 2. szám, Csíkszereda, pp. 3-5.
181. IMREH I. – PATAKI J. 1979: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. Század végén és a XVII. Század elején.* In: Székely felkelés 1595-1596. Bukarest, pp. 146-190.
182. IMREH I. – PATAKI J. 1992: *Kászonszéki krónika (1650-1750).* Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest – Bukarest, 370 p.

183. ISTVÁN L. 2000: *Korond kösség régi tízeseiről*. In: KOVÁCS A. (szerk.): Korondi sokadalom. Pállás – Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, pp. 171-175.
184. IPÓ L. – JAKAB K. (szerk.) 1974: *Hargita megye természetes gyógyvizei*. Hargita megye néptanácsának Egészségügyi Igazgatóság, Csíkszereda, Kézirat.
185. JAKAB S. 1970: *Observații. Pedogeografie în depresiunea Ciucului*. Știința solului, vol. 8., nr. 3.
186. JÁNOSI CS. – PÉTER É. 2008: *A Felcsíki-medence és Gyimes Ásványvizei és gázömlései*. In: MURÁNYI J. (szerk.): A Csíki Székely Múzeum évkönyve (2007-2008). Pro – Print Kiadó, Csíkszereda, pp. 75-100.
187. JONSTON R. 1970: *Motivation is a Changing environment*. Operations Bulletin – September issue.
188. KARDALUS J. 1998: *Szentegyháza közbirtokosságának rendtartásáról*. In: KARDALUS J. (szerk.): Népelet a Kis-Homoród mentén, Szentegyháza, pp. 47-79.
189. KÁNYA J. 2003: *Székelyföld. Történeti áttekintés*. In: HORVÁTH Gy. (szerk.): A Kárpát-medence régiói 1. Székelyföld. A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Dialog Campus Kiadó sorozata, Budapest-Pécs, pp. 27-60.
190. MTA RKK. – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp. 27-60.
191. KÁLLAY F. 1829. *Historiai értekezés a' nemes székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben*. Nagyenyed, Nyomatva Fiedler G. által, 289 p.
192. KAPORNAKY S. – NAGY K. – MEMENCEI I. – SÜLYI P. 2008. *Őrség az örökség*. Az Őrség a tíz legdinamikusabb fejlődő turisztikai desztináció egyike Európában. Kiadja az örvidéki civil szövetség, Deco-Print Nyomda, p. 67
193. KARÁTSONY D. – PÉCSKAY Z. – SZAKÁS S. – SEGHEDI I. 1992: *Kialudt tűzhányó a Hargitán: a Kakukkhegy*. Tudomány 1. Budapest, pp. 70-79.
194. KERÉKGYÁRTÓ U. A. 1989: *Csikmenasági leltárak (1779-1930)*. Néprajzi értesítő. LXIII-LXVI. 1981-1984, pp. 69-163.
195. KISS A. 2003: *Kolozsvár településrendszere a XVI. Században: fertályok, tizedek*. In: KISS A. (szerk.): Más források – értelmezések, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, pp. 193-202.
196. KISS J. – BAJMÓCZY P. 1996: *Egyetemi hallgatók mentális térképei Magyarországról*. Tér és társadalom, 10. 2-3. pp. 55-68.
197. KISS L. (1978): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akademis Kiadó, Budapest, 726 p.
198. KOCSIS K. 1996: *A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig*. In Tér és Társadalom.
199. KOGUTOWICZ K. 1930: *Dunántúl és kiaslföld*. M. Kir.Ferenmcz József Tudományegyetem Földrajzi Intézete. II. köt., Szeged, pp.195-200, 211-214.
200. KOLUMBÁN G. 2003: *Székelyföld természeti erőforrásai*. In: HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs pp. 149-150.
201. *Korai Magyar Történeti Kislexikon*. 1994: KRISTÓ Gy (szerk.), Budapest, pp. 5-216.
202. KÓS K. 1981: *Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához*. *Etnográfia* XCII., 471-478.
203. KÓS K. 1979: *A régi Szék községi rendjéről*. In: KÓS K. (szerk.): *Eszköz munka néphagyomány*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 471-478.
204. KOSZTA N. I. 1997: *Harghita megye (250 térképpel és 135 fényképpel)*. Kiadja Hargita Megye Önkormányzata, Csíkszereda, pp. 5-43.

205. KOZÁN I. 1943: *Csik megyei legelők állapota és feljavítása*. Csiki Lapok 55. 21. p. 2.
206. KOZÁN I. 1943: *Kaszálóink megjavítása és köteleseink*. Csiki Lapok 55. 42. p 3.
207. KÖPECI SEBESTYÉN J. 1929: *A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai*. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára II. Kolozsvár, pp. 371-401.
208. KNEIZSA I. 1939: *A magyarság és a nemzetiségek*. In: Az ezeréves Magyarország. Pesti Hírlap Rt., Budapest, pp.91-114.
209. KRING M. 1934: *A magyar államhatár kialakulásáról*. In: A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet IV. Evkönyve, Bécs.
210. KRISTÓ A. 1996: *A Csomád hegycsoport. A Szent Anna-tó természetvédelmi területe*. In: Útkereső ország. Földrajzi tanulmányok Romániáról. Balaton Akadémia, Vörösberény, pp. 172-178.
211. KRISTÓ A. 1995: *A Hargita felszínalaktani jellemvonásai*. In: Földrajzi Közlemények, CXIX. (XLIII.) 1. szám, Budapest, pp. 11-22.
212. KRISTÓ A. 1885: *Románia folyóteraszai*. Földrajzi Közlemények.1, Budapest, pp. 45-58.
213. KRISTÓ A. 1975: *Adatok a Kászoni-medence geomorfológiájához*. Aluta. 6-7 Sepsiszentgyörgyi Múzeum, pp. 415-423.
214. KRISTÓ A. 1957: *A Csiki-medence geomorfológiai problémái*. Csiki Múzeum kiadványa, Csíkszereda, pp. 23-50.
215. KRISTÓ GY. 2002/a: *A székelyek eredete*. Balassi Kiadó, Budapest, pp. 3-67.
216. KRISTÓ, GY. 2002/b: *A korai Erdély (895-1324)*, Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, pp. 8-48.
217. LAKOTÁR K. 2006: *14-16 éves tanulók hazánk szomszédairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei*. A földrajz tanítása: módszertani folyóirat, 14.2. pp.7-13.
218. LAKOTÁR K. 2005: *„Bennünk élő” szomszédainkról – ismét. Visszatérő vizsgálat eredményei a szomszédos országokról kognitív térképeiről*. Iskolakultúra15. 12. pp. 48-54.
219. LAKOTÁR K. 2004: *„Bennünk élő” szomszédainkról. Kognitív térképek tartalmi elemei a szomszéd országokról*. In: Iskolakultúra 14 (11), pp. 109-116
220. LÁSZLÓ M. – LÁSZLÓ A. 2005: *Székely telepítések a Kárpát-medencében (és azon is túl)*. In: PAP N-VÉGH A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia A Kárpát-medence politikai Földrajza, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 128-137.
221. LENGYEL M. (szerk.) 2008: *TDM működési kézikönyv*. Heller Farkas Főiskola, Bp. 216 p.
222. LENGYEL M. 2002: *A turizmus általános elmélete I-II*. Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest, 221, 295 p.
223. LETENYEI L. 2006: *Településkutatás I-II. Módszertani kézikönyv*. – Új Mandátum Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest, 703 p.
224. LETENYEI L. 2005: *Településkutatás. A település és kistérségi szervezés társadalomtudományos alapozása*. Ráció Kiadó, Budapest, pp. 147-185.
225. LETENYEI L. 2001: *Településtervezés és mentális térképezés Falu Város régió*, 8. 1. pp. 11-15.
226. LYNCH, K. 1979: *A város szemléletének struktúrája*. In: VIDOR F (szerk.) Urbanisztika. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 537-558.
227. *Magyarország kistájainak katasztere* 1990: I. köt., Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, pp. 401-408.
228. MAINE, H. S. 1875: *A jog őskora*. Budapest, pp. 21-57.

229. MAINE, H. S. 1890: *Village-Communities in the East and the West*. London, pp. 3-31.
230. MAKÁDI M. 2003: *Térképre vitt képzetek. Gondolatok egy magyar-portugál mentális térképezés földrajzi tanulságaival kapcsolatban*. A földrajz tanítása: módszertani folyóirat, 11. 4. pp. 3-10.
231. MAKKAI L. – MÓCSY A. 1986: *Erdély története*. I – III. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, pp. 2365-366.
232. MAKSAY, F. 1971: *A magyar falu középkori településrendje*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 7- 51.
233. MAROSI S. 1981: *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények*. MTA FKI, Budapest, pp. 21-41.
234. MAURER, G. L. 1856: *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*. München, pp. 7-49.
235. MENDÖL T. 1963: *Általános településföldrajz*. Budapest. Pp. 12-31.
236. MESTER T. 2005: *Pécsi városlakók mentális térképei*. In: N. KOVÁCS T. – BÖLM G. – MESTER T. (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkultúrában*. Kijárat Kiadó, Budapest, pp. 68-83.
237. MÉSZÉROS T. L. 2005: *Zala Európában*. Mészi Fotó Kiadó, Zalaegerszeg, 157 p.
238. MICHALKÓ G. 2007: *A turizmuselmélet alapjai*. 2. átdolgozott kiadás, Turizmus Akadémia 1., Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 214 p.
239. MICHALKÓ G. 2005: *Turizmusföldrajz és humánökológia*. Kodolányi János Főiskola – MTA FKI Budapest – Székesfehérvár 215 p.
240. MICHALKÓ G. 1998: *Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe*. Tér és Társadalom, 12. 1 – 2. pp 111-125.
241. MILLEKER R. 1939: *A székely tízesek*. – Debreceni Szemle, XIII. évf., januári 1 (128) szám.
242. MOHOS M. 2002: *A határ elválasztó és összekapcsoló szerepe a magyar – szlovén határszakaszon*. In: PÁSZTOR C. (szerk.) „... Ahol a határ elválaszt”, Balassagyarmat – Várpalota, pp. 548 – 558.
243. MOHOS M. 2002: *A szlovén – magyar nyelvhatár térségének tudományos feldolgozása*. In: MOHOS M. (szerk.): *A határ, amely elválaszt és összeköt*. Mandulavirágzás tudományos napok, Pécs, pp. 11-16.
244. MOHOS M. 2001: *Közigazgatási változások a magyar – szlovén határ mentén a 20. században*. In: SÁNDOR L. (szerk.): *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek – identitás, kultúra, kisebbség*, Pécs, pp. 205 – 223.
245. MOHOS M. 1999: *Országhatár = etnikai határ?* In: DR. PAP N – DR. TÓTH J. (szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia*, Pécs, pp. 215-225.
246. MOLBECH, K. 1847: *Die innere Verfassung insbesondere der agrarischen und öffentlichen Verhältnisse der germanischen und skandinavischen Volkstämme in der Vorzeit*. Leipzig, pp 3-38.
247. MOLNÁR J. 2004: *Táj és társadalom. Tiszteletkötet Molnár Jenő professornak*. Agora UKE, Székelyudvarhely, 209 p.
248. MOLNÁR M. 2008: *Mentális térszerkezet-vizsgálat Siklódon*. In: FÜLEKY Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Szent István Egyetem, Gödöllő*, pp. 68-73.
249. NAGY B. 2009: *Strategia de dezvoltare a turismului din județul Harghita*. Aquaprofit Consulting Srl. – Consiliul Județean Harghita, Miercurea-Ciuc
250. NEMES NAGY J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban*. ETR. Budapest, pp. 30-65.

251. NEMES-NÉPI Z Gy. 1818: *Eörségnek Leírása*, Örségi Baráti Kör 1985, Szombathely, 92 p.
252. OEDC (1990): *Rural Development Policy. Organization for Economic Co-operation and Development*. Paris.
253. ORBÁN B. 1868-1871: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. 1-26 füzetek. – Helikon és a Magyar Könyvkiadó, Budapest.
254. OLUFSEN, O. CHR. 1821: *Bidrag til Oplysning om Danmarks indvortes Forfatning: de aedre Tider isaer det trettende Aarhundrede*. Koppenhagen, pp. 5-42.
255. PÁL-ANTAL S. 1974: *Organizarea socială a secuilor în secolele XIV-XVIII-lea*. Culegere de referate, II. Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, pp 58-70.
256. PÁSZTOR Gy. 2004: *Monostor(ok) – kép(ei), Monostor(ok) – tudat(ai)*. *Kolozsvár egyik lakótelepének mentális térképéről*. WEB Szociológiai folyóirat, 13. szám, pp. 17-24.
257. PÉCZELY Gy. 1979: *Éghajlat*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, pp. 214-256.
258. PÉCSI M. – SÁRFALVI B. 1960: Magyarország földrajza. Budapest, 327 p.
259. PINCÉS Z. 1993: *Tájéktudás-tájképzés*. In: JÁKI K. (szerk.): Aktuális problémák a földrajz tanításában. Magazin Kiadó. Győr, pp. 21-33.
260. PORPÁCZY M. 1963: *A gazdálkodás módjának és a település rendszerének kapcsolata az Őrségben*. Vasi szemle, Közlemények, pp. 55-59.
261. RÁCZ T. – PUCZKÓ L. (1998): *A turizmus hatásai*. Aula – Kodolányi János Főiskola 491 p.
262. RĂDULESCU, N. A. 1969: *Cercetări geografice umane cu ajutorul reliefului antropic*. Comunicări de Geografie 8. pp. 21-30.
263. RITCHIE, J. R. B. – CROUCH, G. I. 2003: *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing, Oxon, UK – Cambridge, MA, USA. 272 p.
264. SÁVAI J. 1997: *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I – II*. Documenta Missionaria I/III. Szeged, pp. 5-37.
265. SIPOS Zs. 1996: *Szombathely „Mental Map”-je*. BDTF. Szakdolgozat, Szombathely, 75 p.
266. STAHL. F. 1974: *Az őrség jogállása I*. In: Vasi szemle XXVIII. Évf. 2. szám 218-235.
267. STAHL. F. 1974: *Az őrség jogállása II*. In: Vasi szemle XXVIII. Évf. 3. szám, pp. 390-403.
268. SÜLYÖK J. 2001: *Ökoturizmus*. Turizmus Bulletin, 5.4., pp. 17-20.
269. SZABÓ G. 2006: *Területi márkák Baranya és a Dél–Dunántúl turizmusában*. In: AUBERT A. (szerk.) 2006: *Desztináció-építés és-menedzsment. Dél-dunántúli Turizmus Kiskönyvek*, DDRIB, Pécs, pp. 60-89.
270. SZABÓ G. 1993: *Új irányok a vidéki turizmus fejlesztésében*. In.: KOVÁCS T. (szerk.) *Kiút a válságból*, II. Falukonferencia. MTA RKK Pécs pp. 206 – 212.
271. SZABÓ T. A. 1940: *Határjelek a XVIII. században*. Etnográfia 51, Budapest, 258 p.
272. SZABÓ K – SZÁDECZKY L. 1895: *Székely Oklevéltár IV. 1264-1707*. Kolozsvár pp.7-252.
273. SZÁDECZKY L. 1927: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, pp. 286-293.
274. SZÁDECZKY L. 1915: *Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége II*. Erdély. Kolozsvár, pp. 4-6, 17-20.
275. SZÁDECZKY L. 1905: *A csiki székely krónika*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 252 p.

276. SZÁDECZKY L. 1902: *A székelyek történeti intézményéről*. In: Budai B. (szerk.): *A Székely kongresszus*. Budapest, pp. 24-47.
277. SZÁDECZKY L. 1896: *Székely Oklevéltár V. 1296-1603*. Kolozsvár pp. 3-348.
278. SZÖCS A. – SZÖCS V. 2008: *Lármafák öröksége Csíkszentmihály. Őrhelyen ahuszonnegyedik órában*. Pallas – Akadémia, Csíkszereda, 297 p.
279. SZÖCS J. 1998: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csíkszéken (1614-1850)*. Székelyföld II. évf. 4. szám, pp. 79-101.
280. TAGÁNYI K. 1898: *Falu- és földközösség*. In: *Közgazdasági Lexikon*. I. Budapest, pp. 611–620.
281. TAGÁNYI K. 1977: *A földközösség története Magyarországon* In: ZSIGMOND G. (szerk.): *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest, 333–380.
282. TAKÁCS É. 1983: *Csik-gyergyó-Kászon-szék személynevei a XVII. Század elejé*. In: *Nyelvészeti tanulmányok 1983*. Bukarest, pp. 110-177.
283. TARISZNYÁS M. 1982: *Gyergyó történeti néprajza*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 5-84.
284. TASNÁDI J. 2002: *A turizmus rendszere*. Aula Kiadó, Budapest, 280 p.
285. TIMÁR J. 1994. „*Mental Map*” alkalmazásának lehetőségei a térpályák kutatásában – egy alföldi vizsgálat tapasztalatai. Az „alföldi út” kérdőjelei. Pp. 312-318.
286. TOLMAN, E, C. 1948: *Cognitive maps in rats and men*. (<http://psychclassics.Yorku.ca/Tolman/maps/maps.htm>)
287. TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. – ELEKES T. 2002: *Térszerkezeti változások Erdélyben, a XIX. század végétől napjainkig*. In: PÁSZTOR C. (szerk.): *Ahol a határ elválaszt*. Balassagyarmat-Várpalota, pp. 319-331.
288. TÓTH J. 1998: *A település fogalma*. In: TÓTH J – VUICS T. (szerk.): *Általános Társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs*, pp. 389-393.
289. TÓTH, J. 1971: *Az Őrségek népi építészete*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, pp. 21-63.
290. TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002: *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannónia kiadó Alapítvány, Pécs, pp. 47-59.
291. TÜSKÉS T. 1981: *A nyugati kapu*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest, pp. 7-72.
292. VÁGÓ B. 1957: *A székely társadalom a madéfalvi veszedelem korában*, Bukarest, 63 p.
293. VARGA G. 2001: *A székelység eredete*. Írástörténeti Kutató Intézet, Budapest.
294. VÁMSZER G. 1977: *Életforma és anyagi műveltség*. Néprajzi dolgozatok, adatok, gyűjtések (1930-1975). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 259-284.
295. VÁMSZER G. 2000: *Helytörténeti adatok a hajdani Csík Vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Pallas – Akadémia, Csíkszereda, 167 p.
296. VERES L. 2006: *Stratégiaalkotás és programkészítés a területfejlesztésben*. Hazai térségfejlesztő Zrt., Budapest, 217 p.
297. VITOS M. 2003: *Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez I-II*. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda, 561, 394 p.
298. VOFKORI L. 2004: *Utazások Székelyföldön*. Pro – Print Könyvkiadó, Csíkszereda, pp 8-36.
299. VOFKORI L. 2004: *Falusi turizmus Erdélyben*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 9-15.
300. VOFKORI L. 1996: *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. Balaton Akadémia, Vörösberény, 157 p.
301. VOFKORI L. 1994: *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 279 p.

302. ZAYZON, S. 1997: *Településszerkezet Székelyföldön*. Kézirat, 1-5 p.
303. ZOLTAI L. 1939: *Debreceni utca kapitányok tizedesek, tizházasok*. Debreceni Szemle. XII./3, pp. 101-113.
304. ZSIGMOND E. 2005: *Székelyföld gyógyfürdői és borvíztelepei*, 1: 250 000.
305. ZSIGMOND E. 1999: *Csíki havasok*. Turisztikai kalauz. Erdély hegyei 10. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, pp 7-17.
306. <http://elekes.adatbank.transindex.ro>
307. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Ilyes.pdf>
308. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>
309. <http://www.mtapti.hu/mszt/20004/veres.htm>
310. <http://www.biofalu.hu/>
311. www.foek.hu/korkep
312. www.harghita.insse.ro
313. www.rural-europe.aeidl.be
314. <http://apps.wosportal.om.hu>
315. <http://sciencedirect.om.hu>
316. http://www.ecolinst.hu/ff/vitaanyag_main.html
317. <http://www.ecovillage.ithaca.ny.us/>
318. http://www.ncsd.ro/documents/romania_2020/Romania_2020.pdf
319. www.utazasiklub.hu
320. <http://www.zsupfedelezhaz.extra.hu/orseg.html>
321. http://www.hhrf.org/xantusz/mv_burgenland_reszletek.html
322. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/34/02juhasz.doc>
323. (<http://www.terebess.hu/keletkultinfo/eletkepek.html>)
324. (http://www.also-valicka.hu/files/TDM_szervezet_letrehozasanak_elonyei.pdf).

I. katonai felmérés. Erdély. 1769-1773. Budapesti Hadtörténeti Intézet. Térképtár.
 Csíkszentmiklósi parókia levéltára: 1716/127, 1766/160. sz.
 Kájoni János Megyei Könyvtár Dokumentációs Részleg
 Csíki Székely Múzeum Levéltára

Adatközlők:

Ambrus Pál – Csíkszentmiklós, 87. éves,
 Ambrus Antal – Csíkszentmiklós, 65. éves,
 Bors Julianna – Pottyand, 83. éves,
 Bors Lajos – Pottyand, 94. éves,
 Erőss Mihály – Csíkszentmiklós, 50. éves,
 Id. Ferencz Tibor – Szépvíz, 85. éves
 György József – Csíkszentgyörgy, 47. éves.

Ábrajegyzék

Sorszám	Az ábra címe	Oldal
1.	A székely székek	20.
2.	Székelyföld közigazgatási besorolása	20.
3-4.	A határok és közigazgatási besorolások, valamint a természeti szféra összefüggései	20.
5.	A székelyek megtelepedésének sematikus vázlata a Kárpát-medencében	26.
6.	A település tetraéder-modellje	30.
7.	A székely székek és a vizsgált települések földrajzi helyzete	32.
8.	Leneskertnek nevezett terület Csíkszentmiklós határában és a Leneskert mezsgye szerepű muzsdája	33.
9.	Csíkborzsova, Csíkszentmiklós és Szépvíz földrajzi helyzete a völgytalpi szélesedésben	34.
10-11.	A felcsíki falvak földrajzi helyzete és útvonalai az 1332-1337-es pápai tizedjegyzék és a napjainkban készült térképek alapján.	35.
12.	A csíkelnei Szent János erődtemplom földrajzi helyzete	38.
13-14.	A Felcsíki-medence településeinek földrajzi helyzete, valamint tér és időbeni alakulása a XVIII. század és a XXI század elején	39.
15.	Tusnád és Újtusnád tízesei	40.
16.	Csíkszenttamás tízeseinek földrajzi helyzete, a Csonkatorony és a mai templom	41.
17.	A Feneketlen-tó Csíkszenttamás belterületén	42.
18.	A templom építési periódusai a feltárt és álló falak alapján – Csíkszenttamás	43.
19.	A freskótöredékekből rekonstruált arc-részlet a diadalív mellől – Csíkszenttamás	43.
20.	Csíkminsztent és Csíkszentlélek tízesei a XVIII. században	45.
21.	Csíkminsztent tízesei képekben	46.
22.	Csíkminsztent és Csíkszentlélek tízesei napjainkban	46.
23.	A konzerválódott tízések napjaink közigazgatási egységeinek tartozékaként	47.
24.	A Kászonok mint részlegesen összenőtt folyandár-falvak	48.
25.	A teljesen összenőtt csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízések	48.
26.	A lineárisan fejlődő, patkó alakú Csíkszentmárton és Csíkcekefalva teljesen összenőtt tízesei	49.
27.	Csíkszentdomokos mint elágazó- vagy csápos-falu	50.
28.	Csíkszentimre mint iker-falu	51.
29.	Csíkszentkirály mint iker-falu	51.
30.	Csíkdánfalva mint négyzetteres gyűrűs-falu	52.
31.	Csíkszentmiklós mint tömörülő hálózatos falu	53.

32.	A közös tízeskutak a települések térszerkezetében	54.
33.	Küpu a borvízforráson	55.
34.	Borvízforrás hasznosítására szervezett kalákák a Csíki-medencében	55.
35.	A csíkszentgyörgyi Jenőfalva tízes hídközösségei	56.
36.	Az esztena mint a tízes tartozéktelepülése	57.
37.	A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek esztenáinak évenként változó helye a havasokon (1812)	58.
38-39.	Eróziós árokként továbbfejlődő mélyútak a Csíkszentmiklósához tartozó Borvízoldalon	63.
40.	Muzsdák a település határában	64.
41.	Állattiprások lépcsők a Csíkszentmiklósához tartozó Borvízoldalon	64.
42.	A földsánc készítésének sematikus vázlata	65.
43.	Kőből rakott határ-halmok Csíkszentmiklós mezsgyéjén	65.
44.	A csíkszentgyörgyi Háromtízes kenderásztató tavai és azoknak a rekonstruált működési mechanizmusa	67.
45.	Tízescsengettyúk a települések térszerkezetében	67.
46.	Tízescserezték a települések térstruktúrájában	68.
47.	Kétsejtes tornácós ház felmérési rajza	72.
48.	A Csíkszeredai Székely Múzeum szabadtéri gyűjteménye	72.
49.	A csűrös pajta felmérési rajza	73.
50.	A székelykapu gondolati esszéje	73.
51.	Vetéskapuk Csíkszentmiklós határában	74.
52.	A csíkmadarasi vízimalom részletei	74.
53.	Épített örökség és idegen elemek a település térstruktúrájában	75.
54.	A szépvízi örmény építészet örökség-montázsja	78.
55.	Lóvész/Livezi képekben	80.
56.	Lóvész/Livezi településrészei	81.
57.	Lóvész/Livezi településrészei képekben	81.
58.	A Csíkajnádhoz tartozó Lóvész-dűlő a Rákos patak mentén	82.
59.	Az Őrség és Székelyföld földrajzi helyzete	83.
60.	Az Őrség pontatlan földrajzi helyzete a napjainkban készült tárképek alapján	85.
61.	A néprajzi tájak kiterjedése a magyar-szlovén határvidéken	85.
62.	A történeti Alsó-Őrséghez tartozó települések földrajzi helyzete	89.
63.	Szalafő szere	90.
64.	Ispánk szere	91.
65.	Kondorfa szere	91.
66.	A székely székek és a felmérésben részt vett települések földrajzi helyzete	94.
67.	A vizsgált települések lakosainak részesedése a mintavételben	95.
68-69.	Ahogy egy csíklázárfalvi és egy csíkszentgyörgyi látja faluját	97.
70-71.	Ahogy egy csíkmindszenti és egy csíkszentléleki látja a faluját	98.
72-73.	Ahogy két kászoni látja faluját	98.

74.	Tusnád mentális térképe	99.
75.	A tízesnevek említettségének összehasonlítása az 1930-as években és 2007-ben végzett felmérés alapján	100.
76.	A szakrális emlékek céljai	102.
77.	Hol lakna a legszívesebben, ha választania kellene?	104.
78.	A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyatékok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma	104.
79.	A turizmus gazdasági – szociokulturális – környezeti hatásai	107.
80.	A vidéki turizmus fejlődését korlátozó tényezők	107.
81.	A népességgel és környezettel valamint turizmussal kapcsolatos sztereotípiák értékelése a szemantikus differenciálás módszerével	108.
82.	A turizmusban szívesen dolgozók munkavállalásai	109.
83.	Kihasználatlan idegenforgalmi lehetőség a vizsgált települések környékén	111.
84-85.	Ahogy két csíkszentmiklósi látja faluját	113.
86.	A faluban fellelhető keresztetek milyen célt szolgálnak?	114.
87.	A lakóhelypreferencia kognitív képének tartalmi elemei	115.
88.	Milyért nem költözne el Ön a falujából?”	116.
89.	Elvándorlást generáló tényezők	116.
90.	Hol élnek a csíkszentmiklósi elszármazottak?	117.
91.	A Csíkszentmiklósról elszármazók céltelepülései Románián belül	117.
92.	A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyományok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma	118.
93.	Mely korhoz kötődik a falutízesek kialakulása?	119.
94.	Csíkszentmiklós településszerkezetének alapegységei	120.
95.	Csíkszentmiklós lakóinak sematizált mentális térképe	121.
96.	A turizmus gazdasági – környezeti – szociokulturális hatásának kognitív képe	124.
97.	A turizmusban szívesen dolgozók munkavállalásai	125.
98.	A vidéki turizmus fejlődését korlátozó tényezők	125.
99.	A népességgel és környezettel valamint turizmussal kapcsolatos sztereotípiák értékelése a szemantikus differenciálás módszerével	126.
100.	A szemantikus differenciálás eredményeinek összehasonlítása	126.
101.	Kihasználatlan idegenforgalmi lehetőség a faluban, illetve környékén	128.
102.	A tízes futurológiai konstrukciója	135.
103.	A tér- és az ösztársadalom-szerveződés területi szintjei	145.

Táblázatjegyzék

Sorszám	A táblázat címe	Oldal
1.	A természeti szféra adottságainak (helyi energiáinak) hatása a tetraéder-modell többi szférájára	31.
2.	A vizsgált települések első írásos említettsége és lakosságszámának alakulása az 1567-es adóösszeírás, valamint az 1850-es, 1930-as, 2002-es népszámlálási adatok szerint	36.
3.	Csíkszék és Kászonfiúszék lakosságának nemzetiségi megoszlása 1850-ben	77.
4.	A román vagy román származású családfők száma a vizsgált területen az 1614-es lustra alapján	79.
5.	A nemek és a munkaviszonyban állók kvóta-mátrixa	95.
6.	A falusi turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei	105.
7.	A legismertebb turisztikai nevezetességek a megkérdezettek körében	110.
8.	A megkérdezettek körében említett tájékozódási pontok	114.
9.	A muzsdák kialakulására vonatkozó kognitív tartalmak és annak megoszlása	119.
10.	A falusi turizmusról alkotott kognitív képek tartalmi elemei	123.
11.	A legismertebb turisztikai nevezetességek	127.
12.	Stratégia-orientált helyzetértékelés SWOT-elemzés segítségével	140.